

ЕТНІЧНА
ІСТОРІЯ
ДАВНЬОЇ
УКРАЇНИ

Київ
2000

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

**ЕТНІЧНА
ІСТОРІЯ
ДАВНЬОЇ
УКРАЇНИ**

Київ — 2000

Автори:

П. П. Толочко (керівник
авторського колективу)
Д. Н. Козак
О. П. Моця
В. Ю. Мурзін
В. В. Отрощенко
С. П. Сегеда

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ ДАВНЬОЇ УКРАЇНИ.—
Колективна монографія.— К., 2000.— 280 с.—
101 іл.

Колективна монографія підготовлена провідними науковцями Інституту археології НАН України і присвячена висвітленню взаємозв'язків, що мали місце на протязі століть й тисячоліть в між-етнічних контактах різних племен та народів, котрі в стародавні й середньовічні часи проживали на землях сучасної України. Хронологічні рамки дослідження — від появи людини на півдні Східної Європи близько 1 млн. років тому до XIII ст. н. е., коли в результаті монголо-татарської навали з історичної арени зійшло перше державне утворення східних слов'ян — Київська Русь.

Окрім археологічних матеріалів були використані антропологічні дані, а також свідчення письмових джерел. Чисельні ілюстрації підтверджують зроблені авторами висновки.

Розрахована на археологів, істориків, етнографів, антропологів, усіх тих, хто цікавиться історією України.

Наукове видання

**Затверджено до друку
Вченою радою Інституту археології НАН України**

Рецензенти: д. іст. наук *В. М. Ричка*,
д. іст. наук *Р. В. Терпиловський*

**Підготовка колективної монографії до друку
фінасувалась Державним фондом фундаментальних досліджень**

Редактор *Н. О. Климентьєва*

Упорядник карт, к. і. н. *М. М. Ієвлев*

Комп'ютерна верстка *О. М. Петрашенко*

© Інститут археології НАН України

© П. П. Толочко, Д. Н. Козак,
О. П. Моця, В. Ю. Мурзін,
В. В. Отрощенко, С. П. Сегеда

ISBN 966-02-1758-7

Вступ

Пропонована увазі читача праця присвячена проблемам етнічної історії України від найдавніших часів до епохи Київської Русі включно. Написана провідними спеціалістами Інституту археології НАН України, вона є фундаментальним академічним дослідженням. Авторський колектив, ґрунтуючись на величезній джерельній базі, археологічній, антропологічній і писемній, намагався максимально об'єктивно відтворити складні й багатолінійні процеси етнічного розвитку в межах України.

При цьому автори виходили з того, що етноісторичний процес ніколи і ніде не був простим, нічим не опосередкованим розвитком, який зводився до послідовного біологічного відтворення поколінь єдиного етносу. Населення території України в давні часи не було етнічно і культурно однорідним, оскільки через постійні міграції перебувало на кожному історичному етапі у динамічному етнотворчому стані. Звичайними були асиміляційні процеси: розчинення одного етносу в іншому, або через змішання двох і більше етносів, творення цілком нових народів. Мусимо також пам'ятати, що Україна це лише невелика частина Європи і її сучасні державно-політичні межі ні до чого не зобов'язували давні народи. В усі часи населення території України мало своїх співродичів в інших регіонах, часом і досить віддалених.

Уже в епоху пізнього палеоліту (XL—X тис. років до н. е.) в межах України склалося кілька локальних культурних зон, які засвідчували формування окремих етнічних спільностей. Водночас помітна рухливість пізньопалеолітичного населення, що постійно розривала етнографічну окремішність регіонів, призводила до творення нових етнокультурних груп.

На мезолітичному етапі (X—VI тис. років до н. е.), у зв'язку з формуванням нових природно-ландшафтних зон, зазнає відчутних змін і етнокультурна карта, яка все більше збігається з географічним районуванням. Визначальною тенденцією розвитку народонаселення цього періоду на території України був автохтонний етоногеничний процес. Водночас цілий

ряд етнічних об'єднань займали також території сучасних Молдови, Румунії, Білорусі, Польщі та Росії. На завершальному етапі епохи мезоліту більш-менш спокійне протікання етногенетичних процесів розривається міграціями населення, внаслідок чого з етнографічної карти зникає низка етнічних угруповань.

Новий етап у розвитку первісного суспільства припадає на епоху неоліту (VI—IV тис. до н. е.). Саме тоді на території України складається понад десять регіональних етнокультурних спільностей. Найпримітніша серед них залишила пам'ятки Маріупольської культурно-історичної області, що простягалася від Уральського передгір'я до басейну Дніпра. Дослідники ототожнюють цю культуру зі скотарською індоевропейською етнічною спільністю, прабатьківщиною якої, очевидно, були степові і передгірські простори Східної Європи.

В енеолітичну добу (кінець V — початок III тис. до н. е.) спостерігається потужний колонізаційний потік із Балкано-Дунайського регіону, що досяг Середнього Подніпров'я. На нашій території це землеробсько-скотарське населення залишило яскраву трипільську культуру. Хронологічно вона співпадає з заключним етапом існування індоевропейської мовної спільності, проте займає іншу територію і залишена етнічно іншим народом. Найвірогідніше, це були середземноморці, які, розселившись на нових землях, асимілювали місцеве мисливське населення.

За часів енеоліту остаточно визначається залежність етнокультурного розвитку від географічного районування. Полісся заселили племена мисливців та рибалок; Лісостеп — хлібороби, Степ — скотарі. Умови життя і характер господарської діяльності визначили етнокультурну своєрідність цих регіонів і на майбутнє.

Ще строкатішою виглядає етнічна й культурна ситуація за доби бронзи (III—II тис. до н. е.). Степова Україна, як і раніше, є територією проживання скотарських народів, які періодично розселялися сюди зі сходу. На думку дослідників, саме тоді (катакомбна культурна область) на історичній арені з'являється загадковий народ аріїв, або індоаріїв. Північна і Західна Україна були заселені племенами прагермано-балто-слов'янської мовної спільності, які полишили після себе археологічні культури шнурової кераміки. На заключному етапі бронзової доби, до якого належать тичинецько-комарівська культурна область, можна говорити про виділення окремого праслов'янського етнічного масиву. В межах України він займав поліський і лісостеповий регіони між Дніпром і Карпатами.

Перше тисячоліття до нової ери в етнічній історії України позначене появою народів, які отримали в писемних джерелах власні назви. Це кіммерійці, скіфи, алазони, будини, гелони, неври, меланхлени, сармати. Як і в попередні епохи, територія України поділялась на три економіко-географічні зони. Степові простори населяли іраномовні племена кіммерійців, скіфів, пізніше — сармат, які були скотарями-кочовиками. В лісостеповій зоні у передскіфський час проживали хліборобські племена чорноліської культури, які, з погляду багатьох дослідників, належали до протослов'янської мовної спільності, а в скіфську добу — племена, поійменовані Геродотом скіфами-орачами, котрі також, очевидно, були протослов'янами. По-

ліські племена неврів та меланхленів належали до балтської етнокультурної сім'ї.

З рубежу старої і нової ери у межах України (її поліської і лісостепової зон) розпочинається історія слов'ян. Археологічно з ними ототожнюються зарубинецька і черняхівська культури першої половини I тис. н. е., а також корчакська і пенківська — третьої четверті I тис. н. е. Перший період слов'янської історії умовно можна назвати венедекським, за назвою слов'ян у творах римських авторів, другий — антським, оскільки саме під такою назвою вони виступають у ранньовізантійських джерелах. Крім слов'ян у межах України впродовж I тис. н. е. проживали сармати, гуни, готи, болгари, авари, балти, інші народи, які активно взаємодіяли між собою і робили етнографічну картину регіону надзвичайно складною. Визначальною її тенденцією була поступова асиміляція осілими хліборобськими племенами слов'ян ірано- і тюркомовних кочовиків.

В епоху Київської Русі сучасна територія України була заселена переважно двома великими етнічними масивами. Лісові й лісостепові райони посідали слов'яни, степові — тюркомовні кочовики: печеніги, торки, половці, монголо-татари. Впродовж X—XIII ст. відбувалося поступове осідання частини кочовиків на землю, їх інтеграція у складі Давньоруської держави. Водночас відбувалися процеси внутрішньої консолідації слов'янських племен, які в умовах існування державного розвитку зливалися в єдину етнополітичну спільність, котра дістала назву «Русь». Вона увібрала в себе також значну частину неслов'янського населення, тюркомовних кочовиків, представників скандинавських і фінно-угорських народів.

Надзвичайна складність етногенезу на нашій території виключає можливість пошуку єдиного народу — предка для сучасних українців. Ми не можемо вибирати в давній історії, що є кращого, й оголошувати своїм, а на решту явищ не звертати уваги або великодушно уступати іншим народам. Все, що відбувалося в межах України впродовж тисячоліть, є «наше» і, так чи інакше, генетично успадковане українським народом. При всіх міграціях і навіть військових катаклізмах не зафіксовано жодного факту повної зміни етносів на території майбутньої України. Якесь частини населення завжди лишалась жити на своїх предковичних місцях і саме вона, хай і в зміненому етнічному вигляді, була гарантом збереження історичної пам'яті, культурного і життєдіяльного генофонду регіону. Так, упродовж тисячоліть різноетнічні давні народи, зливаючись і розпадаючись, поступово витворювали сучасну етнокультурну карту Східної Європи, в тому числі й України.

*

*

*

Монографія підготовлена авторським колективом у такому складі: академік НАН України П. П. Толочко (вступ, підрозділи 1, 4 розділу IV), кандидат історичних наук В. В. Отроценко (розділ I), доктор історичних наук В. Ю. Мурзін (розділ II), доктор історичних наук Д. Н. Козак (розділ III), доктор історичних наук О. П. Моця (підрозділи 2, 3, 5 розділу IV), кандидат історичних наук С. П. Сегеда (розділ V), упорядник карт — кандидат історичних наук М. М. Ієвлев.

Розділ I

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ У КАМ'ЯНОМУ ВІЦІ ТА В ПАЛЕОМЕТАЛІЧНУ ЕПОХУ

Перший розділ цієї книги є, мабуть, найскладнішим для написання, оскільки зовсім позбавлений письмових джерел. Серед науковців ведеться тривала дискусія щодо того, чи можна писати й написати історію за браком будь-яких текстів. Аби якось вийти з такої ситуації, ранній період історії людства називають «доісторичним», а науку, що займається його вивченням — «праісторією». Праісторичні дослідження побудовані передовсім на ретельному аналізі археологічних джерел. Залучення до обробки результатів археологічних розкопок інших наукових дисциплін: палеонтології, палеозоології, палеоботаніки, геології, антропології, фізики, етнології тощо робить такі дослідження комплексними, а їх результати — більш чи менш достовірними. Проте, практично всі висновки праісторичної науки були, є й лишатимуться гіпотетичними. Це треба чітко усвідомлювати читачеві. Існує безліч питань, на які немає сьогодні задовільної відповіді. Наприклад, якою мовою (мовами) спілкувалися поміж собою люди кам'яного віку на території України? Відповісти на нього заважає брак необхідної інформації, а не чийсь злий умисел.

Але ж давні народи, етноси жили й вимирали впродовж десятків тисяч років. Археологи навчилися розрізняти їх за певним сполученням решток матеріальної культури та похоронних звичаїв на конкретній території у визначений проміжок часу. Зафіксоване таким чином явище називають «археологічною культурою». Кожна така «культура» має власну суто умовну назву: сурська, середньостогівська, постмаріупільська, трипільська — за назвами річок, населених пунктів, урочищ чи навіть окремої скелі; ямна, катакомбна, зрубна — за типами поховальних споруд; ямково-гребінцевої кераміки, кулястих амфор, шнурової кераміки, лійчастих кубків, багатопружкової кераміки — за формою чи технікою орнаментування посуду. На думку більшості ар-

хеологів, за кожною з виділених ними культур стоїть один чи навіть кілька етносів. Дехто ж вважає, що «археологічна культура» є лише зручним інструментом для дослідження давнини, позбавленим будь-якого етнічного навантаження. Такий скепсис видається надмірним, бо ж культури, як і етноси, є великі й малі, тривалі й швидкоплинні у лінії свого розвитку, з власною системою зв'язків, орієнтованих на захід чи схід. Таким чином, вивчаючи археологічну культуру, ми наближаємося до певного давнього етносу, виходимо на проблеми етнічної праісторії. Більше того, залучивши ретроспективний метод, можна простежити витоки деяких «історичних» народів у надрах певних «доісторичних» культур. Українська наука вже має досвід таких пошуків. Результати їх будуть викладені нижче. Ще раз нагадуємо про гіпотетичність результатів таких досліджень.

Етнічна праісторія подається за археологічною періодизацією:

кам'яний вік	1000 — V тис. до н. е.
мідно-кам'яний вік (енеоліт)	V — III тис. до н. е.
бронзовий вік	III — II тис. до н. е.

Енеоліт та бронзовий вік складають разом палеометалічну епоху. Хронологічні межі періодів досить пливкі. Слід також робити поправку на нерівномірність темпів розвитку окремих регіонів України. Коли на початку III тис. до н. е. населення степу увійшло в добу бронзи, поліщуки все ще перебували у віці кам'яному.

1. Заселення людиною території України. Заключні фази антропогенези

Колискою людства виступає Африка. Саме у її південних та центральних районах виявлені щонайдавніші ланки антропогенези, тобто — походження людини. Спадковість цього процесу простежується у межах 3,5 млн. років. Близько 1 млн. років тому пітекантропи (мавполюди) починають неквапно розселятися в Азію та Європу. Вони були вже прямоходячими істотами з розвиненими руками й обсягом мозку понад 800 куб. см. Шлях пітекантропів до Європи проліг через Східне Середземномор'я, Малу Азію та Балканський півострів. Рухаючись уздовж берегів Дунаю та Тиси, групи пітекантропів 900—800 тис. років тому дісталися сучасного Закарпаття. Отже, залюднення території України відбувалося із заходу на схід. Інший шлях — через Кавказькі гори — унеможлиблювався для пітекантропів наявністю Кумо-Маницької протоки, яка з'єднувала тоді Каспійське та Чорне моря в один величезний водяний басейн.

У мальовничій місцевості поблизу с. Королеве в Закарпатті в дванадцятиметрових геологічних нашаруваннях виявлено 16 горизонтів залягання кам'яних виробів, які відносяться до раннього, середнього та пізнього палеоліту (давнього кам'яного віку)¹. Ранній палеоліт був

¹ Гладилін В. Н., Ситливий В. И. Ашель Центральной Европы.— К., 1990.— С. 25—38.

найтривалішим періодом праісторії України (900—100 тис. років тому). Його називають також ашельським часом* і пов'язують з проявами діяльності пітекантропів. Припускається, що заселення відбувалося кількаразово, хвилями.

Знаряддя праці ашельської доби виявлені лише у десяти пунктах Закарпаття, Наддністрянщини, Житомирщини, на Донбасі та в Криму. Викопних решток мавполюдей не знайдено. Та навіть за такої обмеженої джерельної бази українські палеолітознавці визначили локальну специфіку ашельських пам'яток Закарпаття та Криму².

Середній палеоліт (100—35 тис. років тому) називають також добою Мустье**. Вона пов'язана з наступною фазою антропогенези — життям неандертальців***. Ареал розселення неандертальців охоплював Європу та Передній Схід. Рештки поховань цих істот виявлені в Україні — у гротах Гірського Криму (Киїк-Коба, Заскельна 5 і 6). Їхній зріст сягав 160—170 см, а обсяг мозку — до 1700 куб. см. Неандертальці наближалися до людей сучасного типу як за фізичними кондиціями, так і за нормами поведінки. Дослідження мустьєрської стоянки Молодове на р. Дністер дало змогу виявити найдавніше штучно побудоване житло. У цьому помешканні, складеному з кісток мамонтів, зафіксовані сліди 18 багать. Припускається певна соціальна організація колективів неандертальців у формі прагромади (праобщини). Сучасна наука відмовилася від марксистського визначення «первісне стадо» для характеристики соціального устрою прагромад. Адже організований характер стосунків людей усередині цих колективів сумнівів не викликає. На користь такої позиції свідчать виявлені поховання неандертальців у печері Киїк-Коба. Спільність неандертальців турбувалася за своїх ближніх не лише за їх життя, але й по смерті.

В Україні виявлено понад 300 пам'яток та місцезнаходжень мустьєрської доби, які утворюють скупчення у гірській та передгірській місцевостях, зонах виходу кам'яних порід назовні: в Закарпатті, Прикарпатті, Гірському Криму, Надпоріжжі. Українська школа палеолітознавців обстоює необхідність виділення археологічних культур вже на матеріалах середнього палеоліту³. Загалом виділено 12 археологічних культур за відмінностями та особливостями локальних індустрій з обробки каменю. Проте цих особливостей, розпізнаваних лише фахівцями, навряд чи достатньо для висновків щодо етнічної неоднорідності населення в межах сучасної України за мустьєрської доби.

* Містечко Сент-Ашель у Франції, де вперше виявлені відповідні кам'яні вироби.

** У гроті Мустье (Франція) вперше виявлено комплекс середньопалеолітичних знарядь праці.

*** Кістки людини цього типу були знайдено в долині Неандерталь поблизу м. Дюсельдорф (Німеччина).

² Гладилін В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы.— К., 1976.— С. 92—126.

³ Давня історія України.— К., 1997.— Т. 1.— С. 39—44.

Слід зазначити, що заключні фази процесу антропогенезу відбувалися у жорстких кліматичних умовах періодичних зледенінь: г'юнцського (1000—700 тис. років тому), міндельського (500—350 тис. р.), ріського (250—100 тис. р.) та в'юрмського (70—10 тис. р.)*. Тоді суцільний панцир льоду досягав північних кордонів України, а за максимальної активності льодовика у ріський період стіна криги закінчувалася на широті Дніпропетровська—Львова. Природні зони склалися з прильодовикових тундри, лісостепу та степу. Як не дивно, а складні природні умови не гальмували, а, навпаки, прискорювали прогресивні зрушення за праісторичної доби. Зокрема, саме в умовах останнього (в'юрмського) зледеніння відбулося становлення кроманьйонців — людей сучасного фізичного типу**.

2. Громади мисливців, рибалок, збирачів верхнього палеоліту, мезоліту та неоліту

«Неоантроп» («нова людина») або ж «*Homo sapiens*» («людина розумна»), як скромно ми себе називаємо, остаточно сформувалася 40—35 тис. років тому. Оскільки перехідних антропологічних типів людини від неандертальця до кроманьйонця виявити ще не вдалося, процес сапієнтації все ще огорнутий ореолом таємничості. В Україні поки що знайдено мізерну кількість кісток верхньопалеолітичної людини. Проте більш інформативні знахідки на територіях сусідніх держав дають можливість антропологам стверджувати, що тут проживали представники європеїдної раси з різними морфологічними модифікаціями. Україна входила до ареалу, де відбувався перехід від неандертальців до людей кроманьйонського типу.

Археологічні знахідки верхньопалеолітичної доби незрівнянно багатші за попередні часи і нараховують понад 800 пам'яток. Хронологічно верхній, або ж пізній, палеоліт поділяється на три періоди, відповідно до коливань льодовикової активності: ранній — 40—24 тис. років назад; середній — 23—18 тис. років; пізній — 17—10 тис. років. Це була доба розквіту мисливського господарства в умовах суворого клімату прильодовикової зони. Південний край льодовика перетинав сучасну Білорусь, а тундрова зона поширювалася на Українське Полісся.

За доби верхнього палеоліту практично всі регіони України були залюднені. Дослідники виділяють п'ять найвиразніших груп пам'яток: закарпатську, дністровську, волинську, середньодніпровську та степову. Перші чотири відносяться до європейської прильодовикової культурної зони пізнього палеоліту, а степові пам'ятки склали північну периферію середземноморської культурної зони. Кожна з названих груп населення мала свої види промислових тварин. Палеозоологи В. І. Бібікова та Н. Г. Білан виділили чотири фауністичні варіанти: ма-

* Назви зледенінь походять від місцевостей в Альпах з рештками льодовиків.

** Назва походить від знахідки в печері Кроманьон у Франції.

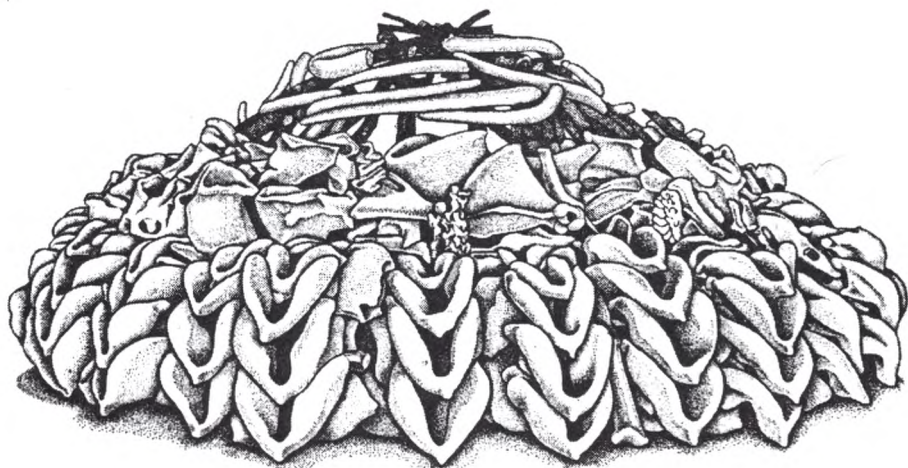
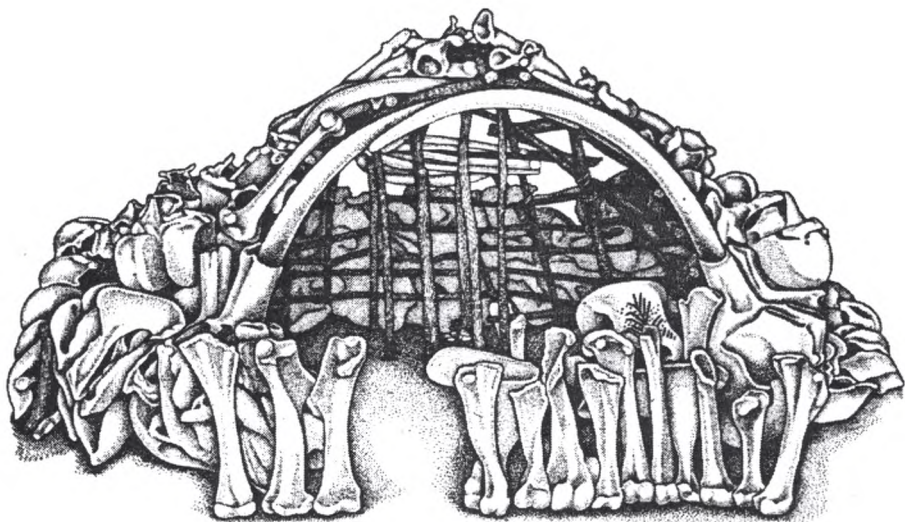

Рис. 1. Реконструкція житла з кісток мамонта з Межиріччя (за І. Г. Підоплічком).

монтовий (середньодніпровський), бізонний (степовий), рангіферно-еквідно-мамонтівий (волинсько-придністровсько-середньобуззький), сайгачно-червдний (кримський) ⁴. Полювання на згаданих тварин мало видову специфіку, що накладало відбиток на побут та матеріальну культуру локальних груп населення, за якими вже може проглядатися й етнічна диференціація.

⁴ Давня історія України.— Т. 1.— С. 55.

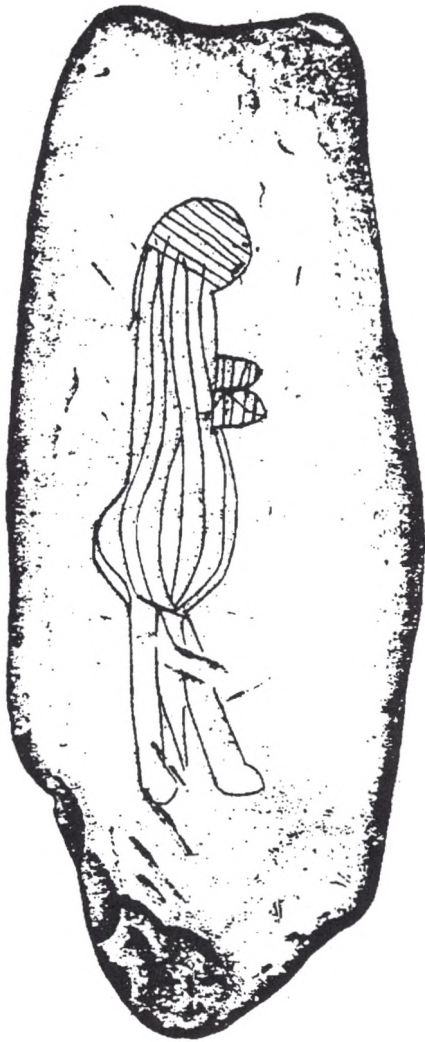

Рис. 2. Ретушер з жіночим зображенням із Роголика на Донеччині.

головним чином мамонтів. Сферична чи конічна стеля помешкань конструювалася з жердин, прикритих кістками та шкурами тварин. Вогнище влаштовували в центрі споруд⁵. Ускладнену конструкцію мали видовжені трисекційні житла з трьома вогнищами. Така споруда, зокрема, розкопана на стоянці Пушкарі-1 на р. Десна. Пересічна стоянка налічувала 4—6 жител у яких мешкали 5—7 сімей, а загальна кількість жителів сягала 50 осіб. Житла будували в ряд чи колом.

⁵ Підопличко И. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине.— К., 1976.

Аналіз археологічного матеріалу доводить, що наявність значних відмінностей між матеріальною культурою південних та північних регіонів України, зумовлених різною спрямованістю господарської діяльності, призводила зрештою до відмінностей — психічної та мовної. Класифікація верхньопалеолітичних знахідок дає змогу виділяти археологічні культури. Більша чи менша схожість між ними — підстава до виокремлення на базі сукупності культур культурно-історичних областей. Змінювалися кліматичні умови, видовий склад промислових тварин, відбувалися міграції великих груп населення та перерозподіл мисливських угідь, але господарські та культурні характеристики Півночі й Півдня України ніколи не збігалися. З часом сукупність розбіжностей трансформувалася в етнічні відмінності. Прояви етнічної неоднорідності простежуються в матеріальній культурі, архітектурі, побуті, мистецтві та релігійних віруваннях.

Суворі умови життя в прильодовиковій смузі спонукали людей до розвитку житлобудівництва. Рештки жител цього часу досліджені на низці стоянок Північної України. Більшість з них мало округлу форму в основі, викладеній з кісток промислових тварин,

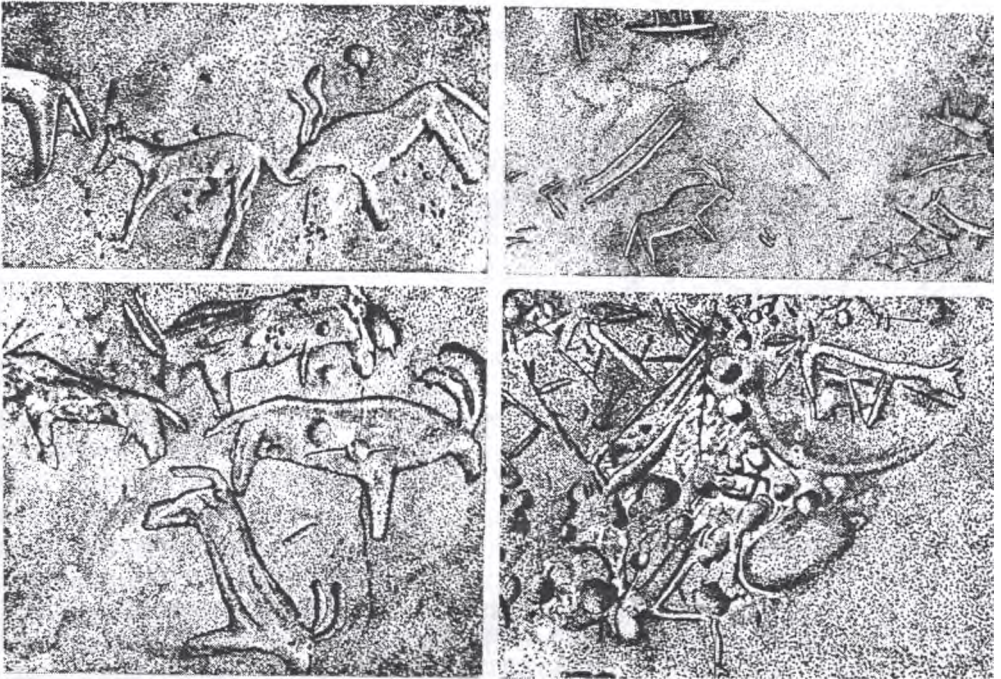

Рис. 3. Кам'яна Могила. Зображення з гроту чаклуна.

Досліджені стоянки дозволяють робити обґрунтовані реконструкції соціального устрою кроманьйонських громад. Базовою суспільною одиницею виступає сім'я, яка обіймала житло. Сукупність сімей однієї стоянки утворювала кровноспоріднену громаду (общину), очолювану старійшиною⁶. Громада контролювала закріплені за нею мисливські угіддя, організовувала загінне полювання на великих тварин, проводила розподіл продуктів харчування, накопичених спільною працею. Шлюбні стосунки, за законами екзогамії, могли мати місце лише між представниками різних громад. Отже, родова громада проживала не ізольовано, а в контактах з кількома сусідніми громадами. Об'єднання контактуючих громад утворювало соціально-історичний організм, який з часом розвинувся в плем'я. Вже тоді існував розподіл владних функцій, доповнений відповідною атрибутикою. Зразком найдавніших символів влади є так звані «жезли начальників» з верхньопалеолітичних стоянок. На жезлі зі стоянки Молодове-5 вирізьблено фігуру людини ще 24 тис. років тому⁷.

Духовні здобутки передають зразки первісного мистецтва й вірувань. Доба верхнього палеоліту позначена спалахом мистецьких здобутків: декоративне та образотворче мистецтво, музика, танок, театра-

⁶ Генінг В. Ф. Соціальні формації первісності // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 4—6.

⁷ Археологія Української ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 59, рис. 17, 4.

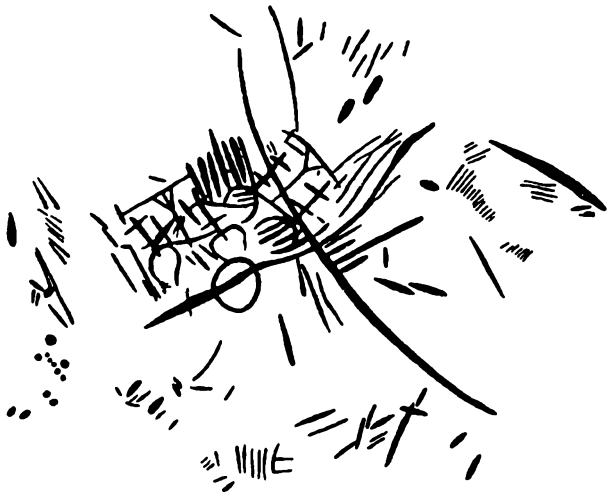

Рис. 4. Кам'яна Могила. Зіткнення двох візків, запряжених волами (III тис. до н. е.).

жителів включало не лише розписи стін геометричними композиціями, а й елементи архітектурного орнаменту за рахунок ритмічного розташування кісток тварин. Теми житла й жінки, як запорук життя, стають провідними в тодішньому мистецтві⁹. На півдні, у степовій смузі, де житла були менш капітальними й гірше зберігалися, мистецтво репрезентоване здебільшого графічними композиціями на стінах печер і гротів. Культурним центром в степу стає природний останець Кам'яна Могила у заплаві р. Молочна в Надазов'ї з Гротом Чаклуна. Наступні племена й народи також залишили свої магічно-художні «автографи» на пісковикових брилах Кам'яної Могили, яка таким чином перетворилася на своєрідний кам'яний літопис¹⁰. Загалом же пам'ятки палеолітичного мистецтва в Україні, не випадаючи з європейського культурного тла, виглядають на ньому достатньо оригінальними й самобутніми.

На пізньому (фінальному) етапі розвитку верхнього палеоліту, через тенденцію до потепління клімату, сталося поступове вимирання мамонтів. Базовою промисловою твариною стає у прильодовиковій Європі північний олень, а в степовій зоні — дикий кінь. Регіонально-господарська специфіка, таким чином, збереглася. Полювання на рухливих тварин вимагало нових мисливських знарядь. Так з'являються лук зі стрілами. Відповідно й умови життя людей стають більш мобільними.

⁸ Бибиков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта.— К., 1981.

⁹ Яковлева Л. А. Жилище в мировосприятии позднепалеолитического человека (по материалам поселения Межирич) // Духовная культура древних обществ на территории Украины.— К., 1991.— С. 8—19.

¹⁰ Рудинський М. Я. Кам'яна Могила.— К., 1961; Даниленко В. М. Кам'яна Могила.— К., 1986.

Наприкінці верхнього палеоліту люди оселяються й на пагорбах майбутнього Києва. Кирилівську стоянку мисливців на мамонтів відкрив ще сто років тому В. В. Хвойка.

Перехід від давнього кам'яного віку (палеоліту) до середнього (мезоліту) співпав зі зміною геологічних епох. На зміну льодовиковому періоду (плейстоцену) приходять сучасна геологічна доба — голоцен. Доба мезоліту датується IX—VI тис. до н. е. й поділяється на два періоди — ранній та пізній. Загальне потепління клімату й покращення умов життя істотно вплинуло на зростання кількості населення. Виявлено понад 300 мезолітичних місцезнаходжень. Виділено дві культурно-територіальні зони — південна степова мікролітична та полісько-лісостепова мікро-макролітична. Своєрідний регіон утворювали пам'ятки Середнього Придністров'я та Прикарпаття.

Головним заняттям мезолітичних груп населення лишалося мисливство. Змінюються лише об'єкти полювання. Промисловими тваринами стають благородний олень, дикі бики, коні, кабани. Зберігається започаткована ще за попередньої доби тенденція до більшої рухливості населення. Головними знаряддями полювання стають лук та стріли. Загінне мисливство змінюється облавним. Застосування кістяного гачка зробило рибальство важливим джерелом поповнення харчового раціону. Розвивалося також річкове збирання молюсків, раків. Серед знарядь праці переважали комбіновані вироби, складені з дрібних кремневих платівок-мікролітів на кістяній чи дерев'яній основі.

Етнокультурна ситуація за доби мезоліту видається досить складною, зважаючи на значну кількість виділених археологічних культур раннього та пізнього періодів. Проте переважав автохтонний генетичний процес. Безперервна трансформація культурних традицій від палеоліту, через мезоліт, до неолітичної доби простежена в Середньому Придністров'ї (молодовська культура), Нижньому Побужжі (анетівська культура) та в Криму (гірськокримська культура). На місцевих традиціях сформувалася Дніпровська мезолітична культура, яка входила до найпотужнішої в мезоліті України Кукрекської культурно-історичної області на теренах Надчорномор'я, Надазов'я та Степового Криму. Водночас, з відступом льодовика на північ, населення прильодовикової тундрової зони мігрувало на північ та північний схід, а в Українське Полісся просочувалися через сучасну Польщу носії західних культур. На південному заході, внаслідок взаємодії місцевих та прийшлих компонентів, сформувалася гребениківська культура, а на сході — рогалицько-царинська ранньомезолітична спільність. Традиції останньої відбилися в донецькій пізньомезолітичній культурі. У Поліссі утворилися своєрідні кудлаївська та пісочнорівська культури ¹¹.

Нечисленні антропологічні матеріали з могильників Надпоріжжя та Гірського Криму засвідчують, що населення принаймні Південної України відноситься до фізичного типу великої європейської раси. Тоб-

¹¹ Давня історія України. — Т. 1. — С. 125—136.

Рис. 5. Кам'яна Могила. «Кінська» брила № 27 із зображенням коней та колісниць (II тис. до н. е.).

то, вони були кроманьйонцями, хоча й не завжди типовими. Мала місце метисація населення, на що вказує наявність рис давньосередземноморського, негроїдного і навіть австралоїдного антропологічних типів. Декілька небіжчиків з могильників Надпоріжжя були уражені стрілами, що свідчить про складні міжетнічні відносини в межах України за доби мезоліту.

Що ж до мовної ситуації, то для епох фінальної стадії пізнього палеоліту та мезоліту лінгвісти схильні бачити високі ступені мовної спільності. За гіпотетичним ностратичним рівнем праісторії індоєвропейська, алтайська, уральська, дравідська, картвельська та семіто-хамітська мовні сім'ї утворювали етноглотогонічну єдність. В. М. Даниленко, конкретизуючи цю тезу, припускав, що населення України входило складовою частиною до палеоевропейської області, яка межувала на південному сході з протоіндоєвропейським етнічним масивом¹². М. Д. Андреев виділяє бореальну правому як генетичну основу індоєвропейської, алтайської та уральської мовних сімей. Ареалом цієї правови виступає широка зона вздовж 50-ї паралелі від Рейну до Алтаю¹³. 50-та паралель перетинає Україну на широті Києва. При цьому праіндоєвропейський субареал локалізується поміж Рейном та Дніпром, а уральський (фінно-угорський) — між Дніпром та Уралом. За несхожості наведених гіпотез вимальовується порубіжне положення України щодо розташування великих етнічних масивів.

На думку М. Д. Андреева, бореальній правові відповідає доба пізнього палеоліту, але Л. Л. Залізняк доводить, що реконструйовані умови життя «бореалів» (рухливе мисливство із залученням собаки, рибацтво та збирання їстівних рослин) відповідають саме добі мезоліту¹⁴.

У VII—VI тис. до н. е., за умов росту населення та скорочення поголів'я промислових тварин, назріває криза мисливського господарства,

¹² Даниленко В. М. Неолит України. — К., 1969.

¹³ Андреев М. Д. Раннеиндоєвропейский язык. — М., 1986.

¹⁴ Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994. — С. 82.

привласнюючого за своєю суттю. Розвиток рибальства, лісового, річкового та степового збиральництва лише частково компенсував брак необхідних продуктів харчування. Привласнююча система господарства гальмувала подальший розвиток суспільства. Середній вік мезолітичного населення в Україні дорівнював лише 23 рокам. Вихід з кризи був можливим лише з переходом до відтворюючих форм господарства — землеробства та скотарства. Вже в мезоліті зафіксовані перші спроби приручення диких тварин: спершу собаки, а згодом — свині. Проте для подолання кризи потрібні були докорінні зміни.

Доба неоліту (VI—IV/III тис. до н. е.) стала поворотною в історії людства. Видатний англійський археолог, знайомий з марксизмом, В. Г. Чайлд запровадив поняття «неолітична революція» для якісної оцінки змін, що мали місце в означену добу. Її сутність полягає в переході від привласнюючих до відтворюючих форм господарювання. Сам процес переходу тривав декілька тисячоліть. Отже, поняття «революція», залучене для оцінки епохальних зрушень доби неоліту, є досить умовним. Найімовірніше, воно підкреслює вагомість, ніж динамічність подій.

В умовах теплового (атлантичного) природно-кліматичного періоду стабілізується ландшафтний поділ території України на поліську, лісостепову та степову зони. Від середини VI тис. до н. е. починає утворюватися гумусний покрив землі — сучасні українські чорноземи. Формальною ознакою утвердження неоліту є поява кераміки. Продуктування глиняного посуду не лише суттєво змінило умови побуту людей (поява рідких гарячих страв у раціоні харчування), а й надало праісторикам неоціненний матеріал для вивчення духовної культури давніх племен, їхньої етнічної історії. Вже зазначалося, що вивчати етнічну історію на мікровідмінностях технологій кременеобробних індустрій палеоліту та мезоліту вкрай важко. Аналіз технології виготовлення, декору та семантики орнаментальних мотивів керамічного посуду надає вагоміші підстави для висновків щодо етнічної належності носіїв тих чи інших археологічних культур. Кераміка була дешевою продукцією. Горщики часто й легко розбивалися, а їх уламки викидали без жалю й вони гарно зберігаються в ґрунті. Керамічний матеріал дає можливість достатньо чітко окреслювати ареали археологічних культур, за якими проглядають обриси етносів.

Неоліт України формувався під впливом досягнень осередків неолітичної революції Близького Сходу. Неолітизація Європи проходила здебільшого через Балканський півострів та Подунав'я. Так, носії культури Криш заселяють Закарпаття, а населення культури лінійно-стрічкової кераміки — Прикарпаття та Волинь. У середній течії Південного Бугу та Дністра, на місцевій мезолітичній основі та під впливом прибульців із заходу, складається буго-дністровська культура з виявами раннього землеробства у господарській діяльності. У Степовому Подніпров'ї та Західному Надазов'ї, на базі дніпровської мезолітичної культури, розвивається сурська культура з виразними ознаками скотарства, поряд з рибальством та мисливством. На півночі та сході Ук-

раїни в ранньонеолітичну добу все ще панувало мисливське господарство в традиціях мезоліту.

Істотні зміни в етнокультурній ситуації відбуваються у другій половині V тис. до н. е., коли степову смугу, аж до Південного Бугу на заході, займає населення Маріупільської культурно-історичної області. Епонімну пам'ятку (Маріупільський могильник) дослідив М. О. Макаренко на будмайданчику заводу «Азовсталь» у 1930 р.¹⁵ Цей могильник ще й досі лишається найвидатнішою пам'яткою українського неоліту. Ареал же Маріупільської області обіймав степові простори та південний лісостеп аж до Уральських гір на сході. Так утворився величезний полігон для розвитку скотарських традицій — приручення коней, зокрема.

Рух буго-дністровського населення на північ та взаємодія з тамтешніми мезолітичними племенами спричинили утворення Дніпро-донецької культурно-історичної області, яка обіймала терени від Волині до Донеччини. Тепер навички землеробства та скотарства поширюються майже на всю територію України, включаючи Крим, де на місцевій мезолітичній традиції розвивалася гірськокримська неолітична культура. Лише на північному сході носії культури ямково-гребінцевої кераміки лишалися лісовими мисливцями та рибалками¹⁶.

Антропологічні матеріали неолітичної доби вельми значні й виразні. Проте походять вони майже виключно з регіонів Надпоріжжя та Надазов'я, репрезентуючи протоєвропейський фізичний тип людини. Деяка своєрідність цих черепів дає змогу фахівцям (В. В. Бунак, І. Й. Гохман) виділяти особливий надпорізько-приазовський (вовнизький) варіант протоєвропейського типу. Простежується спадкоємність з мезолітичними черепами з могильників Надпоріжжя та прояви метисації місцевого населення з прийшлими групами. Небіжчиків ховали на ґрунтових могильниках переважно у випростаному стані, присипаючи тіла вохрою. Фіксуються також нечисленні випадки влаштування тілоспалень.

Підводячи підсумок тенденціям розвитку людських спільностей на теренах України впродовж кам'яного віку, згадаємо головні віхи: завершився процес формування людини як біологічної істоти; залюднення території України відбувалося із заходу на схід, закінчившись за доби верхнього палеоліту; оформилася суспільна організація типу родової громади (общини), яка розвинулася у мезоліті-неоліті в родоплемінну структуру; мав місце спалах духовної культури у верхньому палеоліті — витоки живопису, графіки, музики, танцю, ранніх форм релігії; спостерігалось прогресуюче удосконалення техніки обробки каменю та кістки, опанування технологією виготовлення керамічного посуду; відбувся перехід від привласнюючих до відтворюючих форм ведення господарства — неолітична революція. Населення України роз-

¹⁵ Макаренко М. Маріупільський могильник.— К., 1933.

¹⁶ Давня історія України.— Т. 1.— С. 160—175.

вивалося в руслі палеоевропейських культурних процесів, поширюючи на північ та схід технічні та духовні здобутки людства. Робити певні висновки щодо етнічного складу населення в кам'яному віці важко, за браком необхідних для цього джерел. Наявність двох антропологічних типів та кількох варіантів, різні ландшафтно-кліматичні умови існування та напрями господарчої діяльності вказують на етнічну неоднорідність племен, які населяли Україну в кам'яному віці. Не викликає сумнівів лише те, що це були групи європеоїдного населення, переважно кроманьйонської лінії розвитку.

3. Феномен Трипільсько-кукутенської культурно-історичної спільності. Етнічні аспекти проблеми

Доба енеоліту (мідно-кам'яного віку) тривала в Україні біля 1500 років (кінець V — початок III тис. до н. е.). Вона співпадає з пізноатлантичною фазою голоцену, коли склалися оптимально сприятливі умови для життя людей поміж Дунаєм та Доном. Нова епоха остаточно закріпила перемогу відтворюючих форм господарства над привласнюючими. Впровадження металевих (мідних) знарядь праці значно розширило технічні можливості людини. Мідь у зливках та готових виробках надходила до меж сучасної України. Вона мала велику цінність, стаючи універсальним еквівалентом обміну. Виразнішою стає господарча спеціалізація різних природно-кліматичних зон: скотарство у степовій смузі, землеробство в лісостепу, мисливство та рибальство у Поліссі.

Розвиток та поглиблення землеробських традицій в Україні беззастережно пов'язується з господарчою діяльністю племен трипільської культури. Історія її появи, розквіту та зникнення складає каркас і головний зміст енеоліту України. Осмислення ролі інших культур цієї доби відбувається у контексті їх більших чи менших зв'язків із Трипіллям. Ретельно розроблена відносна й абсолютна хронологія трипільської культури (О. О. Кандиба-Ольжич, Т. С. Пассек) є еталоном для енеоліту загалом. Трипільське домобудівництво вражає своєю масштабністю, а кераміка та дрібна пластика — художньою досконалістю й естетичною довершеністю. Ця культура ніби випередила свій час і тому має бути розглянута й оцінена як феномен.

Пам'ятки трипільської культури почали досліджуватися польськими археологами в Прикарпатті у II половині XIX ст. У 1893 р. В. В. Хвойка провів розкопки поселення «неолітичної доби» на вул. Кирилівській у Києві, а згодом дослідив ще низку аналогічних пам'яток на Київщині, зокрема й поблизу с. Трипілля. Доповідь щодо виділення трипільської культури була зроблена В. В. Хвойкою на XI археологічному з'їзді в Києві у 1899 р. На 10 років раніше поблизу м. Ясси в Румунії було відкрите поселення Кукутені, а згодом виділена кукутенська культура, аналогічна трипільській. З часом науковці

об'єднали ці два явища в культурно-історичну спільність Трипілья-Кукутені.

Походження цієї спільності пов'язане з регіоном румунського Прикарпаття, де вона сформувалася у V тис. до н. е. на генетичній основі культури Боян, за участі сусідніх неолітичних культур Карпатського басейну та Прикарпаття. Згодом ранньокукутенські племена перетинають р. Прут і заселяють Прутсько-Дністровське межиріччя, досягаючи сучасної України. Тут, у контакті з носіями неолітичної буго-дністровської культури, формується ранньотрипільська культура, або ж Трипілья А (4000—3600 рр. до н. е.)¹⁷. Нині р. Дністер є умовним кордоном поміж культурами Кукутені та Трипілья. Далі трипільські племена заселяють Дністро-Бузьке межиріччя, а на середньому етапі (Трипілья В — 3600—3100 р. до н. е.) виходять на правий берег Дніпра на ділянці Канів — Трипілья. Максимального поширення трипільська культура досягає на етапі С (3100—2500 р. до н. е.)¹⁸, коли її носії перетинають в районі м. Києва р. Дніпро й залюднюють пониззя р. Десни на сході. На заході вони заселяють Волинь, а на півдні виходять до Чорного моря в межах сучасної Одеської області. Наприкінці свого тривалого розвитку Трипілья розпалося на п'ять окремих культур (софіївську, городсько-касперівську, західноволинську, вихватинську, усатівську), які загадково зникають, не полишаючи по собі переконливих ліній розвитку.

Високий, у праісторичних вимірах, рівень розвитку трипільської культури породив фантастичні у своїй основі уявлення щодо праукраїнської цивілізації¹⁹. Вони посилилися у зв'язку з відкриттям у 60—70 рр. поселень-гігантів на Черкащині²⁰, площею 200—450 га, на якій споруджувалося до 3000 жител і проживало 10—15 тис. осіб. Виникла дискусія: чи не були ці грандіозні скупчення жител найдавнішими містами? Відповідь, зрештою, є негативною, оскільки не вдалося виявити спеціалізованих адміністративних та культових об'єктів. Та й вік цих гігантів виявився напрочуд швидкоплинним — 70—100 років. По тому, мешканці полишали поселення, завбачливо спаливши усі тисячі житлових споруд. Деякі дослідники вживають до поселень-гігантів термін «протоміста»²¹. Реально ж за рівнем соціально-економічного розвитку трипільське суспільство лишалося первісним. Землеробство

¹⁷ Збенович В. Г. Ранній етап трипольской культури на территории Украины.— К., 1989.— С. 180—183, рис. 85.

¹⁸ Давня історія України.— Т. 1.— С. 236—237. Використання каліброваних радіовуглецевих дат дозволяє розширити й подавнити діапазон розвитку трипільської культури (V — поч. III тис. до н. е.). Див.: Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Основи хронології Трипілья-Кукутені // Археологія.— 1998.— № 2.— С. 17—29.

¹⁹ Гуменна Д. Минуле пливе в прийдешнє // Розповіді про Трипілья.— Нью-Йорк, 1978.

²⁰ Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине // Тезисы докладов.— Тальянки, 1990.— 222 с.

²¹ Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Трипільські протоміста // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 52—63.

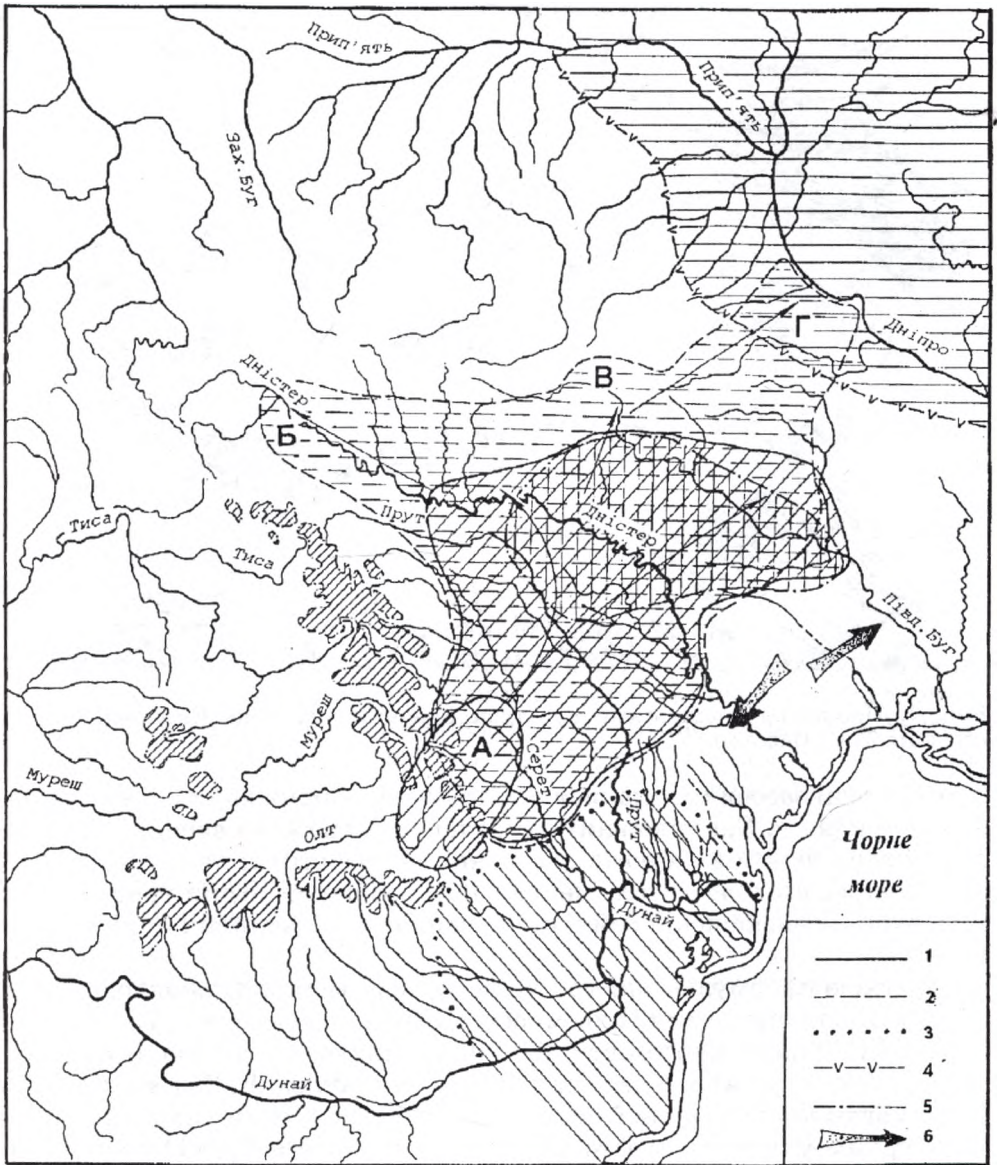

Рис.6. Трипільська культура за часів розквіту та її сусіди.

1 — трипільська культура раннього етапу, 2 — трипільська культура початку середнього етапу (А — район формування культури, Б — верхньодністрівська група, В — середньобузька група, Г — східний ареал культури), 3 — культура Болград-Алденя, 4 — культура буго-дністрівська, 5 — скелянська культура середньостогівської спільності).

та скотарство ще не давали стабільного надлишку продукції, необхідного для утримання адміністративного апарату. Знаряддя праці продовжували виготовлятися з каменю, кістки та дерева, а мідні вироби лишалися надто дорогими для масового вжитку й малоефективними.

Рис. 7. Поселення трипільської культури Коломийщина I на Київщині (реконструкція Т. С. Пассек).

Транспортні засоби склалися з волокуш та запряжених волами саней в усі пори року. Екстенсивний характер землеробства виснажував землю, нищив ліси й змушував населення переселятися на ще незаймані землі, яких ставало дедалі менше. Розпорошення носіїв трипільської культури на виснаженій землі стало однією з об'єктивних причин її загибелі²².

Наукою сформульовані три універсальні ознаки державності й цивілізації: наявність міст, писемності та гончарного круга. Трипілля ж вийшло на рівень протоміст (?), гончарських печей та знакової системи²³, тобто зупинилися десь на підході до цивілізації. Тут можна було б поставити крапку, коли б не нав'язливі спроби деяких науковців з літературним ухилом і просто літераторів накинати Трипіллю державність, зробити з блискучої, але первісної за сукупністю ознак культури такої собі локомотив світової історії.

По-своєму витлумачивши тези Ю. О. Шилова²⁴, письменник С. П. Плачинда твердить від імені «незалежних істориків та краєзнав-

²² Круц В. О. Питання демографії трипільської культури // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 30—36.

²³ Ткачук Т. М. Знакова система трипільської культури // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 91—100.

²⁴ Шилов Ю. Аратта — держава трипільців // Русь Київська.— Січень-березень 1994.— С. 13.

ців нової формації»: «Вперше Україна як держава постала в ранньотрипільській Оратті початку V тис. до н. е.», а далі закликає «активніше готуватися до семитисячоліття української державності у 2000 році»²⁵. Тут можна простежити технологію творення міфу про українсько-трипільську державність. Варто лише порівняти тексти згаданих авторів. Ю. О. Шилов ліпить Аратту з позицій етнічного росіянина-інтернаціоналіста, наголошуючи на євразійській системі зв'язків у цій «державі».

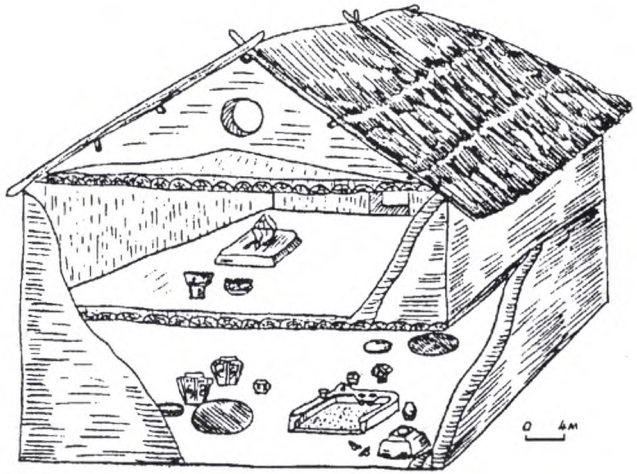

Рис. 8. Двоповерхове житло трипільської культури з Тимкового (реконструкція Н. Б. Бурдо).

С. П. Плачинда, як свідомий українець, прибирає вже з Оратти інтернаціоналізм та євразійськість і наголошує лише на ідеї української державності. Ю. О. Шилов пише, що Аратта, як держава, сформувалася в Подунав'ї, куди впродовж VI — першої половини V тис. до н. е. переміщується центр індоєвропейської спільності. Отже, держава не українська, а індоєвропейська й виникла поза межами України. С. П. Плачинда бере з цього пасажу лише цифри, механічно переносючи їх до Наддніпряни, куди, за Ю. О. Шиловим, лише згодом пересувається центр індоєвропейської Аратти.

Насправді ж історична Аратта не має ніякого стосунку до наших земель. Така держава справді згадана в клинописних текстах Месопотамії часів Саргона Аккадського (кінець III тис. до н. е.). Вона розташовувалась далеко на схід від Месопотамії, ближче до Індії²⁶. Нещодавно московський історик О. Кіфішин «вичитав» слово «Аратта» на глиняній табличці з малюнками культури Кереш з Подунав'я²⁷. Це прочитання не підтримали філологи, проте Ю. О. Шилов поспішив скористатися сумнівним джерелом. У підсумку народився черговий псевдонауковий міф. Ось як оцінив його німецький дослідник Б. Брентьєс: «Запропонований том²⁸... має трагічний аспект. В нього вкладена, очевидно, робота та життя автора і багато фантазій об'єдналися в основну

²⁵ Плачинда С. Коли постала держава Україна // Столиця.— 1998.— № 12 (57).— С. 10.

²⁶ Вейдеко М. Ю. У пошуках держави Аратти // Археологія.— 1995.— № 2.— С. 104—118.

²⁷ Кіфішин А. Г. Геноструктура догреческого и древнегреческого мифа // Образ. Смысл в античной культуре.— М., 1990.— С. 31.

²⁸ Мається на увазі: Шилов Ю. А. Прародина ариев.— К., 1995.

помилкову тезу, яка стверджує, що Аратта, відома з шумерської міфологічної літератури, є Північне Причорномор'я і прабатьківщина аріїв»²⁹.

Таким чином, тема державності Трипільля є вичерпаною. Набагато активніше дискутується проблема можливої етнічної належності носіїв трипільської культури. За 100 років обговорення з цього приводу висловилися десятки поважних науковців різного фаху. В. В. Хвойка називав її «давньоарійською», Е. фон Штерн — догрецькою, фракійською у своїй основі. Комплексний підхід до цієї проблеми продемонстрував М. С. Грушевський ще тоді, коли джерелом до вивчення Трипільля правили «...лише кілька відокремлених гнізд, більш менш випадково викритих, переважно лихо розсліджених і лихо описаних»³⁰. Залучивши матеріали порівняльної лінгвістики, антропології, етнології, історик доходить висновку, що трипільська культура відповідає добі індоєвропейської мовної спільності, перед її розрізненням на окремі мовні групи. Адже ця спільність, да даними лінгвістів, проживала в умовах неоліту, а з металів знала тільки мідь. Водночас виразно скотарський ухил господарства індоєвропейців не дозволив М. С. Грушевському прямо ототожнити носіїв трипільської культури з індоєвропейцями³¹. Вважаючи гіпотезу самостійності (автохтонності) Трипільля, висунуту Ед. Мейером, «мало правдоподібною», М. С. Грушевський, як і Хв. Вовк, схилився до передньосхідних, аж до Месопотамії, витоків цієї культури.

Після визвольних змагань 1917—1921 рр. серед українських археологів, особливо на вигнанні, вимальовується тенденція вписати трипільську культуру в контекст етнічної історії України. Це була швидше емоційна реакція на невдалу спробу відновлення української державності у повному обсязі, ніж осягнення принципово нової фактологічної бази. Такий підхід не був позбавлений концептуальної логіки: «Гадаємо, що історія України починається з палеоліту ..., що всі послідовні великі культури на Україні являють собою етапи формування та розвитку українського народу аж до нинішнього часу»³². Але ж чи всі щаблі цієї історії були українськими?

В. М. Щербаківський твердив, що слов'яни-українці жили в Україні від доби неоліту³³. Проте навряд чи міг він зарахувати до їх числа трипільців, які «...створили тут, на Україні, ... громадянство малоазійсько-еламського типу...»³⁴. Н. Полонська-Василенко не заперечує спроб пов'язати трипільців з українським народом, проте вже на наступній

²⁹ Brentjes B. Reviews: Ju. Silov, Prarodina Ariev, istorija, obrjady, i mify // Central Asiatic Journal.— 1998.— 42/1.— S. 161.

³⁰ Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1913.— Т. 1.— С. 46.

³¹ Там само.— С. 32—63.

³² Міллер М. О. Студії з ранньої історії Приозів'я. Український морський інститут.— Женева, 1946.— С. 15.

³³ Щербаківський В. Формація української нації.— Подєбради, 1937.

³⁴ Щербаківський В. Етнографічний тип українця.— Прага, 1941.

сторінці своєї книги згадує інший загадковий народ, який близько III тис. до н. е. з'явився на теренах Європи й «... опанував усю ту територію, де розгорталася трипільська культура»³⁵.

З наведених цитат видно, що спроби прив'язати Трипільля до України в етногенетичному плані наштовхуються на спротив власне трипільського матеріалу, чужорідного за своїм походженням. Для фахівців прихід і зникнення Трипільля є проблемою, а не заковикою, яку можна й не брати до уваги, лаштуючи етногенетичні ланцюжки. Надалі дискусія щодо етнічної належності населення трипільської культури велася в межах окреслених вище точок зору. В. М. Даниленко, здається, був останнім, хто захищав гіпотезу автохтонності Трипільля, виводячи його з неолітичної буго-дністровської культури³⁶. Б. О. Рибаків не виключав причетності трипільців до індоіранської гілки індоєвропейців, припускаючи, що певна частка носіїв цієї культури стала субстратом для праслов'ян³⁷. Д. Я. Телегін активно обстоює фракійську етнічну належність трипільців, мотивуючи свою позицію співпаданням ареалів Трипільля й фракійської гідронімії³⁸. Зазначимо лише, що на останню претендують також іще декілька культур з наступних періодів праісторії.

Останнім часом переважає погляд на трипільську культуру як на неіндоєвропейську взагалі. Такому поворотові сприяли дослідження М. Гімбутас, яка наочно співставила комплекси матеріальної та духовної культур ранніх осілих землеробів та мобільних скотарів. Ознаки індоєвропейськості виявили останні, а трипільці належать до перших³⁹. Втім, припускається можливість індоєвропеїзації для найпізніших локальних груп (культур) трипільського населення, входження їх до праслов'янського субстрату.

Поступово накопичується антропологічний матеріал для характеристики трипільської людності. На жаль, знахідки раннього та середнього періодів репрезентовані лише поодинокими похованнями. Серійні матеріали походять з низки пізньотрипільських могильників. Вони засвідчують неоднорідність антропологічного типу населення в межах варіантів європеїдної раси. Переважає середземноморський тип, а традиційний для теренів України протоєвропейський становить меншість⁴⁰. Показово, що протоєвропейці переважають у прикордонних могильниках (Чапаївка, Усатове) та серед жіночих серій (Вихватинці на Дністрі).

³⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України.— К., 1992.— Т. 1.— С. 53—55.

³⁶ Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.

³⁷ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 212

³⁸ Телегін Д. Я. Про роль носіїв неолітичних культур дніпродніпровського регіону в етногенетичних процесах: балти і слов'яни // Археологія.— 1996.— № 1.— С. 35—36, рис. 3.

³⁹ Gimbutas M. Proto-Indoeuropean Culture: the Kurgan Culture during 5th, 4th and 3rd millennia B. C. // Indo-Europe and Indoeuropeans.— Pennsylvania, 1970.— P. 155—197.

⁴⁰ Давня історія України.— Т. 1.— С. 374—377, рис. 152.

Узагальнюючи результати етнокультурних спостережень, доходимо висновку, що трипільське населення було прийшлим в Україні. М. С. Грушевський, згадуючи попередників слов'янських народів, розподіляє їх на предків та асиміляторів⁴¹. У носіях трипільської культури раннього та середнього періодів слід вбачати асиміляторів. Лише на пізньому етапі розвитку якась натуралізована частина трипільців долучилася до категорії предків. Ось це й є та тонесенька гіпотетична ниточка, що зв'язувала Трипілля з праслов'янами, а отже і з українцями. Слід також пам'ятати, що між останніми трипільцями й першими історичними слов'янами пролягла безодня часу (понад 3 тис. років), яка вмістила практично всю історію стародавнього світу. Трипілля зникло ще на зорі цієї історії, ще до будівництва перших пірамід.

Є ще галерея пластичних образів трипільців — тисячі жіночих і десятки чоловічих статуєток. Реалістичніші з них відтворюють обличчя людей Сходу, підтверджуючи висновки антропологів щодо переважання середземноморського та вірменоїдного типів, довгоголових чи круглоголових, але неодмінно з великими горбатими носами⁴² — далекі посланці з Близького Сходу.

4. Індоевропейська проблема в контексті енеоліту України

Епохи неоліту та енеоліту, за сукупністю показників, відповідають ранньо- та пізньоіндоевропейським стадіям розвитку індоевропейської прамови, реконструйованої лінгвістами. Ареал ранньоіндоевропейської прамови мав знаходитися у зоні з континентальним кліматом (холодними зимами та теплим літом) горами та рівнинами, лісами й болотами. Привласнюючі форми господарювання співіснували у ранніх індоевропейців з примітивним землеробством та скотарством: череди доместикованих тварин включали корів, овець, кіз та свиней, а землеробство було мотичним, підсічним. Серед інших побутово-господарчих артефактів — човен, волокуша, керамічний посуд. Сукупність наведених елементів найліпше відповідає неолітові степів та лісостепу Східної Європи поміж Карпатами та Уралом⁴³. Археологічно з ранньоіндоевропейською мовною спільністю можна пов'язати пам'ятки маріупольсько-с'єзженської культурно-історичної області в ареалі поміж Дніпром та Уралом⁴⁴.

Лексичний фонд гіпотетичної пізньоіндоевропейської прамови най-

⁴¹ Грушевський М. Зазн. праця.— Т. 1.— С. 60.

⁴² Мовша Т. Г. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілля // Археологія.— 1973.— 11.— С. 3—21.

⁴³ Залізник Л. Л. Зазн. праця.— С. 86.

⁴⁴ Васильев И. Б., Синюк А. Т. Энеолит восточноевропейской лесостепи.— Куйбышев, 1985.— С. 28—39.

повніше реконструйовано Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Івановим у фундаментальній двотомній праці⁴⁵. Згідно з розвідками лінгвістів, господарство пізніх індоєвропейців мало виразний скотарсько-землеробський ухил з акцентом на розведенні худоби. До переліку домашніх тварин додається кінь, а землеробство розвинулося в напрямі переходу від мотичного до орного із застосуванням рала та сохи. Серед злакових культур переважали ячмінь та пшениця, вирощувався льон. Серед інших занять — садівництво (яблука, вишні, виноград) та бджоларство, обробка міді, срібла й золота, примітивне керамічне виробництво, застосування колісного транспорту, запряженого волами. Суспільний устрій характеризувався виразною патріархальністю — пануванням чоловіків у сім'ї, громаді й племені, як на війні, так і в мирний час. Головний бог індоєвропейців, звичайно ж чоловічої статі, поєднував функції військового ватажка й власника домашньої худоби.

Рослинний та тваринний світ пізніх індоєвропейців дає змогу локалізувати їх прабатьківщину в зоні помірного клімату поміж Рейном та Волгою. У цьому ж ареалі фіксується в назвах річок та озер давня індоєвропейська гідронімія. Проте проблема прабатьківщини пізніх індоєвропейців, перед розпадом їх спільності на окремі мовні групи, лишається гостро дискусійною впродовж останніх двохсот років, відтоді як 1786 р. англієць У. Джонс обґрунтував близькість індоєвропейських мов, їх спорідненість у глибинах віків. Спочатку, виходячи з припущення, що санскрит був найдавнішою серед індоєвропейських мов, прабатьківщину індоєвропейців шукали в Азії — на теренах Індії, Центральної Азії, Іранського чи Вірменського нагір'їв. Лише від кінця 50-х років ХІХ ст. починає ширитися аргументація щодо європейської прабатьківщини індоєвропейців (праці Р. Летема, В. Уїтні, Т. Бенфея та ін.). На початку ХХ ст. М. С. Грушевський пише вже про рішуче переважання теорії європейської прабатьківщини індоєвропейців з локалізацією її в межах Східної Європи — прикордонні степу та лісу, в зоні стабільних контактів з фінно-угорськими племенами⁴⁶.

Дослідження в ХХ ст. не внесли принципових змін до цієї дискусії. Відзначимо блискучу спробу Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванова реанімувати азійську прабатьківщину на Вірменському нагір'ї⁴⁷. Ця гіпотеза високо оцінена лінгвістами, але погано узгоджується з археологічними реаліями. Ряд дослідників, здебільшого російських, обстоюють гіпотезу балканської прабатьківщини, залучаючи до кола індоєвропейських землеробські культури Південної Європи, включаючи Кукутени-Трипілля⁴⁸. Німецькі науковці традиційно обстоюють центральноєв-

⁴⁵ Гамкрелідзе Т. В., Іванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы.— Тбилиси, 1984.— Т. 1, 2.

⁴⁶ Грушевський М. Зазн. праця.— Т. 1.— С. 60—66.

⁴⁷ Гамкрелідзе Т. В., Іванов В. В. Указ. соч.— Т. 2.— С. 859—969.

⁴⁸ Дьяконов И. М. О прародине носителей индоевропейских диалектов // ВДИ.— 1982.— № 3, № 4; Трубаков О. Н. Этногенез и культура древнейших славян: (Лингвистические исследования).— М., 1991; Сафронов В. А. Индоевропейские прародины.— Горький, 1989.

ропейську прабатьківщину індогерманців — так вони називають індоєвропейців — поміж Рейном та Віслою⁴⁹. Втім, найпопулярнішою лишається гіпотеза щодо східноєвропейської прабатьківщини з неодмінним включенням до її ареалу й території України. Серед активних adeptів цієї гіпотези переважають англломовні дослідники (О. Шрадер, В. Г. Чайлд, М. Гімбутас, Дж. Меллорі та ін.). З деякими застереженнями визнають можливість знаходження прабатьківщини у надчорноморській зоні циркумпонтійської (довколачорноморської) культурно-історичної провінції окремі російські археологи⁵⁰. Українські науковці, здається, останніми приступили до розв'язання індоєвропейської проблеми. Навіть аргументований вихід на неї В. М. Даниленка⁵¹ не знайшов жодного відгуку в багатотомній «Історії Української РСР» (Київ, 1977). Лише у 90-ті роки індоєвропейська тема стає обов'язковою в узагальнюючих вітчизняних етноісторичних дослідженнях⁵². Українські автори послідовно обстоюють гіпотезу східноєвропейської прабатьківщини індоєвропейців. Зазначимо, що розрізнення й подальше розселення індоєвропейців до відповідних регіонів Європи та Азії з східноєвропейського плацдарму виглядає найоптимальнішим.

Наприкінці V — у першій половині IV тис. до н. е. неквапний рух трипільського населення на схід було зупинено на лінії Дніпра в лісостепу та Південного Бугу в степовій смузі. У зв'язку з цим трипільці мусили розселятися здебільшого на північ та південь. Тільки в районі Києва їм вдалося дещо просочитися на Лівобережжя, поміж прафінно-угорським населенням Полісся та пізньоіндоєвропейськими племенами лісостепу⁵³. З прафінно-уграми нині досить впевнено пов'язують носіїв неолітичної культури ямково-гребінцевої кераміки, а з індоєвропейцями — Середньостогівсько-хвалинську культурно-історичну область⁵⁴. Таким чином, доба розквіту енеолітичних культур в IV тис. до н. е. співпадає на теренах України із взаємодією принаймні трьох великих етнічних масивів — прафінно-угорського, пізньоіндоєвропейського та трипільсько-кукутенського.

Якщо ареал поширення прафінно-угрів лише краєм зачепив північно-східні території України, істотно не впливаючи на перебіг подій, то взаємини трипільського та середньостогівського етнокультурних ма-

⁴⁹ Kossina G. Die Indogermanen.— Ein Abriss. Das Indogermanische Urvolk.— Leipzig, 1921.

⁵⁰ Мерперт Н. Я. Об этнокультурной ситуации IV—III тысячелетий до н. э. в Циркумпотийской зоне // Древний Восток: этнокультурные связи.— М., 1988.— С. 7—36; Черных Е. Н. Циркумпотийская провинция и древнейшие индоєвропейцы // Там же.— С. 37—77.

⁵¹ Даниленко В. Н. Энеолит Украины...— С. 301—309.

⁵² Залізник Л. Л. Зазн. праця.— С. 78—100; Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті.— К., 1994.— С. 40—60; Давня історія України.— Т. 1.— С. 301—309.

⁵³ Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977.— С. 147—157, рис. 52.

⁵⁴ Телегін Д. Я. Про роль носіїв неолітичних культур.— Археологія.— 1996.— № 1.— С. 35, рис. 3; Його ж. Середньостогівська культура епохи міді. - К., 1973.

сивів складали основний сюжет праісторичного процесу за доби енеоліту. Фактично, тут один одному протистояли два світи — світ землеробів та світ скотарів. Ідеологія перших базувалася на вшануванні Великої матері — богині землі та її сакральному шлюбі з чоловічим репрезентантом небесної сфери. Шлюбній угоді землеробів ідеологія скотарів протиставляла силове розв'язання проблем через сакральний двобій обожненого героя чоловічої статі з уособленням зла (земноводним). Триумф героя супроводжувався неодмінним привлас-

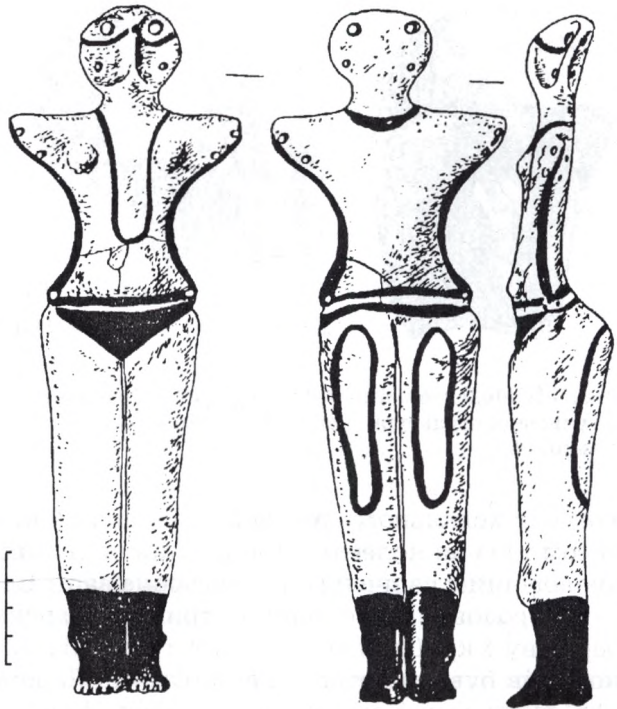

Рис. 9. Жіноча статуетка трипільської культури з Кошилівців.

Рис. 10. Верховне божество індоєвропейців — праіндоаріїв. Керносівський ідол.

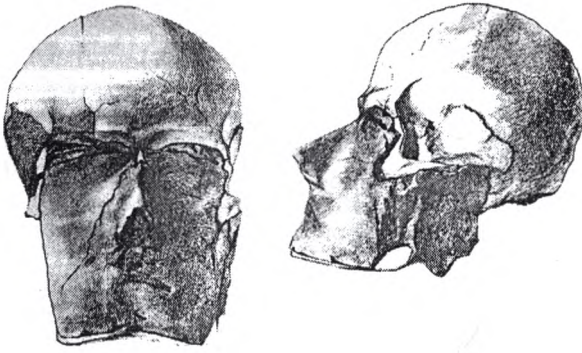

Рис. 11. Модельований череп-портрет з поховання інгульської культури поблизу с. Жовтневе Запорізької обл.

хра у поховальному ритуалі, клейноди (скіпетри, булави, сокири), а з часом і віз на колесах. Поширення згаданих ознак є переконливим археологічним свідченням індоєвропеїзації Європи й Азії.

Упродовж V тис. до н. е. трипільці впевнено контролювали Правобережну Україну й тиск на них з боку пізніх індоєвропейців чи прафінно-угрів був практично непомітним. Перша степова інвазія на захід, пов'язана із рухом носіїв пам'яток Новоданилівського типу (скелянської культури) Середньостогівсько-хвалинської спільності, проходила вздовж Чорного моря на Нижнє Подунав'я, в обхід трипільського ареалу. З часом контакти поміж землеробами та скотарями стають активнішими.

У степу з'являються пам'ятки життєво-животилівсько-вовчанського типу, насичені елементами Трипілля. Курганний обряд поховання, вохра, шнуровий орнамент насичують культурні утворення пізнього Трипілля, позначаючи процес індоєвропеїзації населення Правобережної України.

На початку III тис. до н. е. завершується процес розпаду й остаточного зникнення Трипілля. Світ землеробів Центрально-Східної Європи переживає кризу

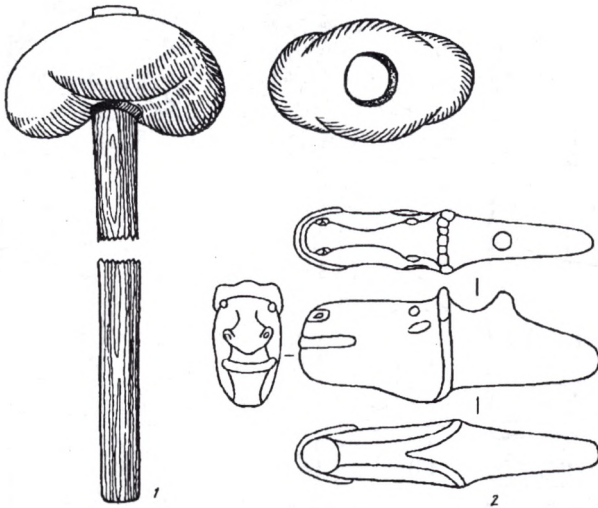

Рис. 12. Найдавніші клейноди (1 — кам'яна булава з Маріупольського неолітичного могильника, 2 — кам'яний скіпетр з головою коня з енеолітичного кургану біля с. Суворове на Одещині).

й занепад. Світ скотарів, навпаки, долає внутрішню культурну строка-тість Середньостогівсько-хвалинської спільності, консолідуючись у могутню Ямну культурно-історичну спільність. Такі події знаменують за-вершення доби енеоліту й перехід до раннього бронзового віку. Інтенсивне розселення «ямного» населення, на наш погляд, репрезен-тує останню фазу розвитку пізньоіндоевропейської спільності — поча-ток її розгалуження на окремі мовні групи й діалекти.

5. Етнічна ситуація в Україні за доби бронзи. Арійська проблема

Упродовж бронзового віку (III—II тис. до н. е.) природні ландшафти наших земель зазнали помітних змін, викликаних антро-погенним чинником. В долинах річок та на вододілах, у степах, перед-гір'ях та серед лісу виростають ланцюжки та скупчення курганів (мо-гил). Курган, як тип поховальної споруди, виник у середовищі пізніх індоевропейців Надазов'я (середньостогівське населення), але особли-вого поширення ці споруди набули вже у ямних племен. Саме потужні міграції останніх практично вирішили проблему індоевропейзації тери-торії України.

Носіїв ямної спільності беззастережно вважають індоевропейцями археологи, лінгвісти, антропологи. Час її розвитку (приблизно 28—23 ст. до н. е.) позначений рухом племен з базового Волго-Дніпров-ського степового ареалу. Міграція заволзької групи «ямного» населен-ня через Урал на Сибір співвідноситься з відокремленням з індоевро-пейського масиву носіїв пратохарської мови — населення афанасіїв-ської археологічної культури. Степи та передгір'я Північного Кавказу стали плацдармом для проникнення хето-лувійської гілки індоевро-пейців на південь, до Малої Азії. Рух «ямних» племен на північ між Дніпром та Уралом спинив прафінно-угорський масив населення лісо-вої смуги Європи.

Найпотужніший осередок «ямного» населення фіксується на пів-ніч від Азовського та Чорного морів, поміж Доном та Дунаєм⁵⁵. Звідси вздовж Дніпра та Прип'яті на Німан та Віслу й Одер розселилися пра-германо-балто-слов'яни. Від Поділля на захід, через карпатські перева-ли, рухалися пракельто-ілліро-італіки, а із Західного Надчорномор'я за Дунай уздовж моря на південь просувалися прагреко-вірмено-фра-кійці. Тож населення, що лишилося на батьківщині поміж Дніпром та Волгою, стало основою праіндоіранської гілки індоевропейців.

Наведена схема розселення племен індоевропейської спільності є гіпотетичною. Вона виходить з концепції східноєвропейської прабать-ківщини й спирається на простежені й передбачувані міграції носіїв ямної спільності, що фіксуються в III тис. до н. е. на величезних прос-

⁵⁵ Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д. Ямная культурно-историческая об-ласть (южно-бугский вариант).— Свод археологических источников.— К., 1986.— Вып. В1-3.

торах Євразії від Адріатики до Алтаю. В процесі розселення «ямники» втрачали свої корінні ознаки, які, відповідно, переставали визначатися археологічно. Проте матеріальні прояви культури індоєвропейців (кургани, стели, вохра, шнуровий орнамент, вози на колесах, запряжені волами) внаслідок міграцій ямного населення ширяться по всій Європі як об'єктивне свідчення її індоєвропейзації.

На території України племена ямної спільності за доби ранньої бронзи стають пануючою силою. Зона їх розселення, чітко позначена появою курганів, охоплює степ та лісостеп від Криму до Київського Полісся. Саме тоді в межах сучасного Києва були насипані перші кургани. У Прикарпатті та на Волині «ямникам» протистояли носії культури кулястих амфор⁵⁶. Вони розселилися на схід з теренів Північної Німеччини та Великопольщі, а окремі їх пам'ятки досягають Дніпра в районі Києва.

Тут слід наголосити на особливій ролі та місці Київщини у давній історії України. Від доби енеоліту у населення найпотужніших культур простежується тенденція неодмінно долучати до свого ареалу місцевість довкола Київських пагорбів. Першими, здається, це зробили трипільці, витіснивши звідси неолітичне населення Дніпро-донецької спільності⁵⁷. Середньостогівські племена також намагалися дістатися цього регіону, але вдалося це лише ямникам, які розселилися на землях трипільців і насипали свої кургани на руїнах протоміст. Північ та захід колишнього трипільського ареалу заселили носії культури кулястих амфор, наближаючись до київських висот. Проте оволодіти ними їм не вдалося. Зате на кулястих амфорах з'являється шнуровий орнамент.

У наступні часи протистояння на широті й довготі Києва тривало. Його засвідчує, зокрема, і гідронімія Київщини, яка є слов'янською, іранською, іллірійською, балтською та германською. Жоден інший регіон у межах України не може похвалитися такою етнічною строкатістю. Пояснити це можна оптимальним географічним розташуванням київських висот. Саме тут могутній стовбур Дніпра віялом розгалужується на три гілки: східну, що Десною та Сеймом веде до басейнів Дону та Оки-Волги; яка головним руслом Дніпра зближується з верхів'ями Волги, а притоками — з Даугавою; західну, що течією Прип'яті прямує до Західного Бугу, Вісли та Німану. Спускаючись Дніпром нижче, можна повернути вздовж Орелі чи Самари на схід і дістатися Донецького кряжу з його покладами мідної руди, а простуючи вздовж Славутича — виплисти до Чорного моря й Криму. Попід київськими пагорбами пролягав важливий трансєвропейський суходільний шлях, що сполучав Приуралля з Карпатським басейном. Він починає функціонувати ще за доби бронзи⁵⁸, а на окремих ділянках — ще раніше. Вище

⁵⁶ Свешников И. К. Культура шаровидных амфор.— САИ.— М., 1983.— Вып. В 1-27.

⁵⁷ Круц В. А. Позднетрипольские памятники.— С. 154, рис. 62.

⁵⁸ Моця О. П., Халіков А. Х. Нові дослідження шляху з Булгара в Київ // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 149.

Києва починається Полісся — важко прохідне для рухливого населення, а нижче — на лівому березі — закінчується степовий коридор, який завжди використовували неспокійні скотарі. Тож «Київське вікно» поміж лісом та степом було ідеальною, багато в чому безальтернативною, ланкою сполучення поміж Сходом та Заходом. Той, хто володів цим регіоном, опановував важливий вузол європейської торгівлі. За доби міді-бронзи це був обмін металами, бурштином, прикрасами, сіллю, зерном, худобою, хутрами. Не дивно, що Київщина, як жоден інший регіон України, крім Закарпаття, так багата на знахідки металевих речей та ливарних форм для їх відливки.

Доба ранньої бронзи репрезентована в Україні, крім ямної спільності та культури кулястих амфор, яскравою кемі-обінською культурою Криму та Надчорномор'я. Вона виокремлювалася на тлі ямних пам'яток і була, на думку В. М. Даниленка, продовженням азово-чорноморської лінії розвитку степового енеоліту. Кам'яні поховальні споруди кемі-обінців, розмальовані з середини у килимовому стилі, є шедеврами каменерізного й декоративного мистецтва. Чимось вони нагадують кам'яні склепи культури кулястих амфор, що породило припущення щодо певних зв'язків між названими групами населення. З більшою певністю можна говорити про кавказький вектор зв'язків Кемі-оби. Населення Закарпаття (баденська культура) проживало тоді в системі щільних зв'язків з племенами Карпатського басейну. На північному сході завершувався неоліт ямково-гребінцевої кераміки.

Середній бронзовий вік (23—18 ст. до н. е.) позначений зміною культурного середовища. В ареалі Ямної спільності, під впливом культурного й етнічного імпульсу з Північного Кавказу, утворюється Катакомбна культурно-історична область⁵⁹. Тут змінюється тип поховальних споруд: замість прямокутних ям в курганах викопують для небіжчиків підземні склепи, відгороджені від входної ями дерев'яними чи кам'яними заслонами. Матеріальна ж культура ще лишалася певний час «ямною». Отже, зміна культури не супроводжувалася тотальною зміною населення й, відповідно, етносу. Не зазнає змін і антропологічний тип населення Надчорномор'я. С. Н. Братченко простежив, що катакомбні споруди поширювалися вглиб ямного ареалу від Азовського моря. Проте цілком опанувати «ямний» простір «катакомбникам» виявилось не до снаги. На заході Надчорномор'я в ранньокатакомбний час розвивалася буджацька культура, похідна від ямної. Певний час ранньокатакомбне населення перебувало у «ямному» оточенні. Лише на пізньому етапі розвитку, з припливом нових груп населення з калмицьких степів, формуються катакомбні культури другого покоління: донецька — на сході, інгульська — в Надчорномор'ї. У цей час носії катакомбних культур просуваються на захід до р. Прут, піднімаються в лісостеп аж до широти Києва.

Спроба визначити етнічну належність населення Катакомбної об-

⁵⁹ *Археология Украинской ССР.*—Т. 1.— С. 403—420.

ласті підводить нас впритул до так званої арійської проблеми. Вона традиційно має дві площини — наукову й політичну. Лінгвісти виокремлюють нерозчленовану арійську мовну спільність, яка утворилася після розпаду пізньоїєвропейської прамови. Частина археологів та мовознавців ідентифікують арійську людність з ямною спільністю, датуючи період її існування другою половиною III тис. до н. е.⁶⁰ Поділ арійців на праіранців та праіндійців (індоаріїв) відбувся у першій половині II тис. до н. е. В другій чверті II тис. до н. е. індоарії полишають Європу, простуючи ще не до кінця з'ясованим маршрутом до Індії. Перші прояви мови індоаріїв зафіксовані у писемних джерелах Передньої Азії (1500—1300 рр. до н. е.)⁶¹. Отже, перебування аріїв за межами Індії сумнівів не викликає.

Час гіпотетичного поділу арійської мовної спільності відповідає пізньому періодові розвитку Катакомбної області, коли в її межах утворилась низка окремих культур (інгульська, донецька, середньодніпровська, середньодонська, передкавказька, нижньоволзька та ін.). У зоні найвищої концентрації катакомбних пам'яток (Прикубання, Надазов'я, Надчорномор'я) О. М. Трубачов виділив шар індоарійської гідронімії та топонімії, відносячи його виключно до скіфо-сарматської доби⁶². Проте його колеги рішуче не погоджуються з таким невиправданим омолодженням індоарійських реліктів, вмотивовано зауважуючи, що індоарії могли мешкати в названих регіонах значно раніше — у час поділу арійської спільності на дві гілки⁶³.

Культурна строкатість пізньокатакомбного світу свідчить про його етнічну неоднорідність. Різними були й ідеологічні уявлення в цьому середовищі. Носії донецької культури великого значення надавали деформації черепів ще з дитячого віку, а інгульське населення використовувало черепи поважних небіжчиків для моделювання портретів померлих. Модельовані таким чином черепи використовували у ритуалах, пов'язаних з культом предків⁶⁴. Достовірно розділити пізньокатакомбні культури на праіндоарійські та праіранські практично неможливо. Не виключено також, що носії окремих культур Катакомбної області могли спілкуватися поміж собою на діалектах кавказьких чи прагрецької мов.

⁶⁰ *Абаев В. И.* К вопросу о прародине и древнейших миграциях индоиранских народов // *Древний Восток и античный мир.*— М., 1972.— С. 36.

⁶¹ *Mayrhofer M.* Die Indo-Arier im Alten Vorderasien.— Wiesbaden, 1966; *Kammenhuber A.* Die Arier im Vorderen Orient. - Heidelberg, 1968.

⁶² *Трубачов О. Н.* Лингвистическая периферия древнейшего славянства: индоарийцы в Северном Причерноморье // *Вопросы языкознания.*—1977.— № 6.

⁶³ *Грантовский Э. А., Раевский Д. С.* Об ираноязычном и «индоарийском» населении Северного Причерноморья в античную эпоху // *Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья.*— М., 1984.— С. 47—66.

⁶⁴ *Отроченко В. В., Пустовалов С. Ж.* Обряд моделировки лица по черепу у племен катакомбной общности // *Духовная культура древних обществ на территории Украины.*— К., 1991.— С. 59—84.

Слід наголосити, що індоарії пізньокатакомбного періоду ще не наблизилися до свого культурного рівня, оспіваного у священних гімнах — ведах. Культура ж ведійських аріїв прабатьківщини активно порівнюється нині з пам'ятками синташтинської культури Південного Уралу, де відкриті унікальні городища-протоміста та курганні могильники зі склепами воїнів-колісничих⁶⁵. У формуванні синташтинської культури брали участь і носії пізньокатакомбних культур.

Зважаючи на сказане, необхідно обережно торкатися арійського аспекту праісторії України й пам'ятати, що, на думку ряду авторитетних науковців, його не було взагалі. Тобто, що прабатьківщина аріїв знаходилася далеко від України. Ігнорування цих застережень переводить наукову проблему в сферу політиканства. Останніми роками вийшли друком і навіть перевидані дві книги, які пропонують лобове розв'язання арійської проблеми на користь лише України⁶⁶. І хоча грубезний том Ю. О. Шилова написаний у жанрі фантастики з елементами містики, а роман-есеї Ю. М. Канигіна більше подібний до відвертої містифікації, певна частина читачів сприйняла їх як нове слово в науці. Між тим, джерельна база для висновків Ю. О. Шилова обмежується кількома десятками курганів, розкопаних ним особисто. Оскільки стояли ці кургани колись у Наддніпрянщині, то саме цей регіон і оголошується прабатьківщиною аріїв. Така вузька локалізація цієї прабатьківщини нічим не виправдана. У більш виважених гіпотезах Дніпро обмежує арійський ареал на заході. Є навіть тлумачення гідроніму «Данапріс / Дніпро» як «Західна ріка», яке опирається на санскрит⁶⁷, але й воно піддане сумніву⁶⁸. Основною рікою індоіранських племен на їх прабатьківщині виступає Рангха (Ранха), яку прибічники східноєвропейської прабатьківщини аріїв ідентифікують з Волгою (Ра)⁶⁹. Праісторичну назву Волги зберіг донині мордовський народ, який належить до фінно-угорської мовної сім'ї — давній сусід індоіранців на середній течії цієї ріки. Не коректно тому обходити увагою Волгу в пошуках прабатьківщини аріїв.

Ю. М. Канигін, не обтяжений знанням праісторії, легко пов'язує аріїв з українцями й лукаво пропонує прикрасити прикрасити синьожовтий прапор арійським хрестом, тобто свастикою. Політизація арійської проблеми вже призводила до великої трагедії ХХ ст., а свастика тепер сприймається як зловісний знак етноциду. Сама ж ідеологія ве-

⁶⁵ Генинг В. Ф., Зданович Г. Б., Генинг В. В. Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей.— Челябинск, 1992; *Аркаим* / Сб. статей.— Челябинск, 1995.

⁶⁶ *Шилов Ю. А.* Прародина ариев.— К., 1995; *Канигин Ю.* Путь ариев.— К., 1995.

⁶⁷ *Zyla W.* The Name Dnieper and the Name of Some of its Tributaries // *Onoma*.— Т. 14.— 1969.— Р. 228—235.

⁶⁸ *Шрамм Г.* Реки Северного Причерноморья. Историко-филологическое исследование их названий в ранних веках.— М., 1997.— С. 40, сн. 129.

⁶⁹ *Абаев В. И.* Доистория индоиранцев в свете арио-уральских языковых контактов // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности.— М., 1981.— С. 89.

дійських аріїв, побудована на богообраності, зверхності їхнього народу над усіма іншими, ксенофобії, неодноразово використовувалася для історичного виправдання расизму. Расизмом віддають і деякі фантазії вітчизняних аріофілів: «Простір, на якому зародилися білі люди, віддавна вже називають Україною...»⁷⁰. Коли ж до цього додати твердження Ю. М. Канигіна, що Ісус Христос був ... гуцулом, то для висновку про ще один богом обраний народ рукою подати. Етимологи-любители продукують з аріїв (оріїв) — орачів, не відаючи, що скотарі-арії презирливо ставилися до землеробів і ніколи не орали ниву. Діалектика відносин праслов'ян з аріями* (глибину яких одні дослідники перебільшують, а інші — зводять нанівець) адекватна стосункам українців з кримськими татарами за часів козаччини. Вони ніколи не були однозначними. Зважаючи на все сказане вище, арійська спадщина в Україні вимагає до себе обережного підходу.

З катакомбним населенням сусідили на півночі племена культур шнурової кераміки. Вони заселяли величезні простори лісів Європи від Ютландії до Верхньої Волги в другій половині III та на початку II тис. до н. е., просочуючись місцями в лісостеп. Назва цієї спільності походить від техніки орнаментации кераміки відбитками шнура (мотузки). Термін «шнурові» є досить умовним, адже носії ямних та катакомбних культур також використовували шнур для декорування посуду й формально можуть іменуватися «шнуровими». Вже зазначалося, що культури, які робили з шнура орнаментир, належали до кола індоєвропейських, тому лінгвісти та археологи схильні вбачати в культурах шнурової кераміки пам'ятки ще нерозчленованої германо-балто-слов'янської мовної спільності. Її носії вели комплексне землеробсько-скотарське господарство, будували кургани для поховань поряд з використанням ґрунтових могильників, практикуючи як кремацію, так й інгумацію небіжчиків.

Київська Наддніпрянщина знову виступала зоною активних культурних контактів поміж двома середньодніпровськими культурами — шнурової кераміки та катакомбною. Зрештою, «катакомбники», утвердившись на Середньому Дніпрі, відіграли провідну роль у формуванні наступної культури багатопружкової кераміки. «Шнуровики», в свою чергу, просочилися до Закарпаття, принісши туди традицію спорудження курганів.

18—17 ст. до н. е. були часом історичних потрясінь та пертурбацій. У первинних державах відбувалися тоді зміни правлячих династій, загинула Харалпська цивілізація в долині Інду. На землях України світовий політичний катаклізм озвався черговою зміною археологічних культур. Давні племена України, таким чином, вписалися до ритму світового історичного процесу, щоб уже ніколи з нього не випадати.

* Термін «арій» розтлумачено як «повноправний», на протипагу іншим «неповноправним» племенам з якими арії контактували.

⁷⁰ Салига І. Так говорить «Слово...». «Онуки Дажбожі». — Столиця. — 13(58). — 1998. — С. 9.

Пізньюпервісні суспільства, які розвивалися паралельно з ранньодержавними утвореннями і в певному контакті з останніми, називають синполітейними.

Індоєвропейські племена, ареали розселення та напрями міграцій яких ми намагалися окреслити вище, саме в цей переломний час виходять на авансцену історії. У давніх текстах задокументовано хетську мову в Малій Азії й грецьку на півдні Балканського півострова ще в першій половині II тис. до н. е. В другій половині 16 ст. до н. е. індоарії захоплюють владу в державі хурритів Мітані у Верхній Месопотамії. Сила раних індоєвропейських династій полягала в тому, що вони опиралися на вправні загони бойових колісниць, запряжених кіньми. Кожен з правителів особисто був удатним воїном-колісничим, першим на полі бою.

Відомий російський історик та географ Л. М. Гумільов запропонував широко вже обговорену гіпотезу щодо пасіонарних поштовхів, які змінюють рух історії, та пасіонаріїв — груп людей, котрі своєю активністю такі зміни забезпечують⁷¹. Час перших пасіонарних поштовхів припадає, за Л. Гумільовим, саме на 18—17 ст. до н. е., а роль пасіонаріїв виконала військова аристократія, яка воювала на колісницях.

В ареалі прабатьківщини аріїв на сході Європи склепи колісничих масово були досліджені вже після оприлюднення теорії пасіонарності й засвідчили її перспективність. Максимальну концентрацію склепів виявлено біля стін городищ-протоміст на Південному Уралі (пам'ятки синташтинської культури). Носіїв її найпереконливіше співставлено з індоаріями прабатьківщини⁷². Саме на Південний Урал виходить північним кінцем вісь пасіонарних поштовхів 18—17 ст. до н. е., намічена Л. М. Гумільовим. Протилежний їй кінець містився у середній течії Нілу в Африці. На захід та схід від цієї осі хвилеподібно ширилися впливи культурних імпульсів. Західний напрям впливу простежується за знахідками склепів колісничих від Зауралля на Середній Дон⁷³, де під її впливом сформувалася доно-волзька абашевська культура. Пам'ятки останньої дають найбільшу в Європі концентрацію склепів воїнів-колісничих⁷⁴.

Досягши території України, пасіонарна хвиля призводить до трансформації пізньюкатакомбних культур в культуру багатопружкової кераміки. Пам'ятки останньої обіймали увесь простір поміж морем та лісом, досягаючи на заході Прикарпаття та Волині. За системою ознак і скотарським спрямуванням господарчої діяльності ця культура

⁷¹ Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период.— Л., 1990.— С. 33—45, рис. 5.

⁷² Кузьмина Е. Е. Откуда пришли индоарии? — М., 1994.— 464 с.

⁷³ Отрощенко В. В. Чотиримісні склепи синташтинської доби // Археологія.— 1997.— № 3.— С. 66—72.

⁷⁴ Пряхин А. Д., Беседин В. И. Конская узда периода средней бронзы в восточноевропейской лесостепи и степи // Российская археология.— 1998.— № 3.— С. 22—33, рис. 1 (карта).

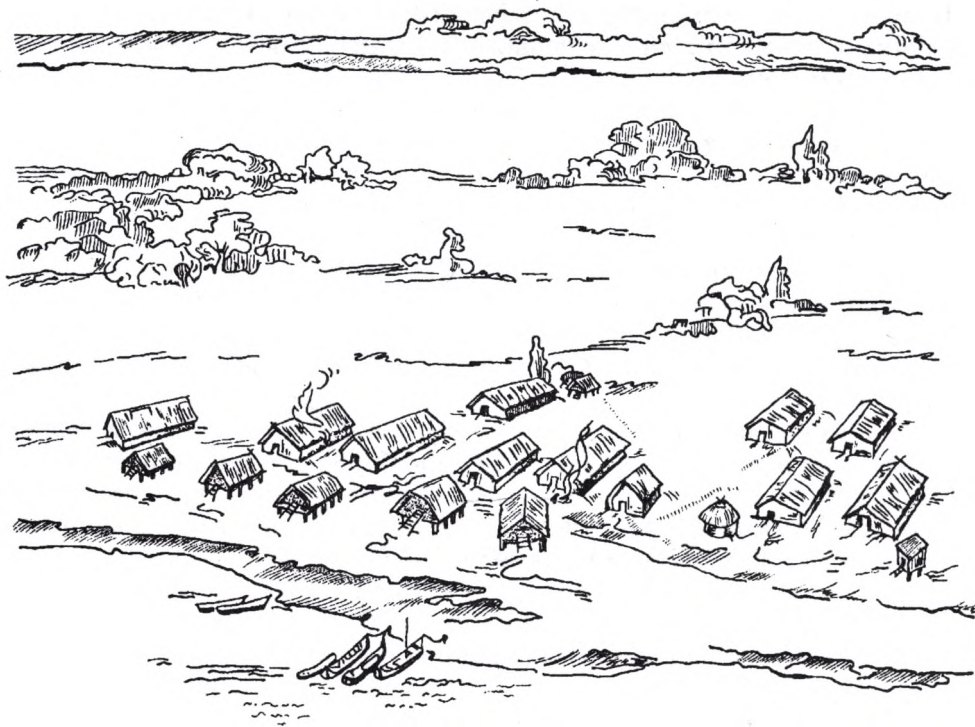

Рис. 13. Пустинка. Поселення праслов'яно-балтів на

продовжує лінію розвитку індоіранських етносів. Оволодівши бойовою колісницею, носії культури багатопружкової кераміки зупинили поширення на захід населення доно-волзької абашевської культури з склепами колісничих і створили власні елітні структури в суспільстві. Етнічною ознакою чоловіків на ту пору став пояс з круглою кістяною пряжкою як елемент бойового обладунку.

На час поширення культури багатопружкової кераміки інші етнокультурні групи були ніби відсунуті до кордонів України. Постшнурові стжижовська культура та почапська група культури Хлопці-Веселе займали Волинь та Львівщину, підтримуючи германо-балто-слов'янську лінію розвитку. В Закарпатті утвердилася культура Отомань, а в Гірському та Східному Криму — кам'янсько-лівенцівська група пам'яток з орієнтацією зв'язків на Північний Кавказ. Прафінно-угорське населення мар'янівської культури обіймало середню течію Десни та низзя Сейму на північному сході.

Доба пізньої бронзи (17/16—10 ст. до н. е.) позначена активізацією етнічних процесів. Саме серед старожитностей цього періоду дослідники шукають прабатьківщину слов'ян на просторах, обмежених р. Одером на заході, Середнім та Верхнім Дніпром на сході, Карпатами на півдні та Балтійським морем на півночі. На північному сході окресле-

Дніпрі (реконструкція С.С. Березанської).

ного ареалу локалізується й прабатьківщина балтійських народів (литовці, латиші, пруси). Цю територію в 17—13 ст. до н. е. заселяли племена Тшинецько-комарівської культурно-історичної області, з якою фахівці пов'язують праслов'яно-балтську мовну спільність. Носії східнотшинецької, комарівської та сосницької культур поглинають нечисленне на півночі населення культури багатопружкової кераміки й поширюються правобережним Лісостепом та Поліссям на схід аж до Середнього Подесення⁷⁵. Це було землеробсько-скотарське населення, яке вело осілий спосіб життя у невеликих селах, де налічувалося 10—20 дерев'яних жител на палях. Небіжчиків праслов'яно-балти ховали на ґрунтових могильниках та під невеликими курганами за обрядом кремації. Рідше трапляються тілопокладення. Для тшинецького (праслов'янського) посуду була характерна тюльпаноподібна форма з прокресленим, пружковим та накольчастим оздобленням. На заключному етапі доби пізньої бронзи (12—10 ст. до н. е.) східнотшинецька культура змінюється білогрудівською та чорноліською, які продовжують

⁷⁵ Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине.— К., 1972.— 266 с.

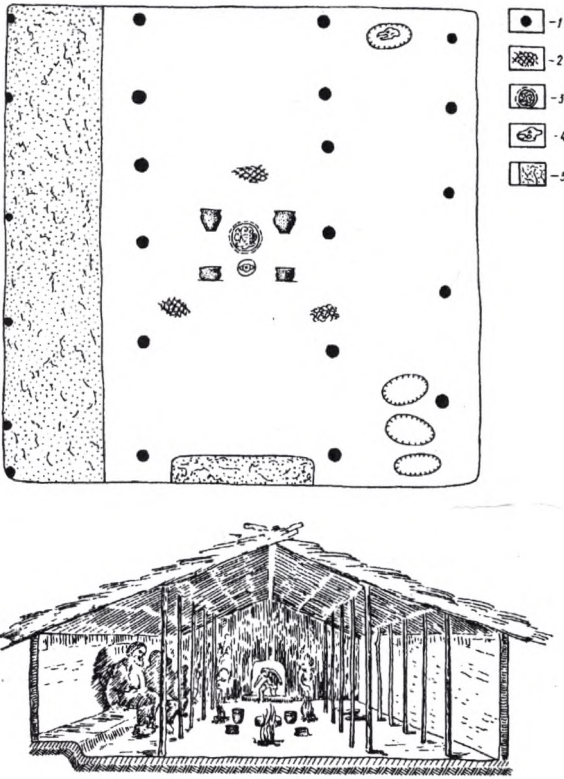

Рис. 14. Житло давніх іранців, с. Іллічівка на Сіверському Дінці (реконструкція Т. О. Шаповалова).

ги та лівобережного Лісостепу. Племена культури багатопружкової кераміки відчували тиск не лише з боку праслов'ян з північного заходу, але й зі сходу, коли до басейну Сіверського Дінця просунулися з Середнього Дону групи людності покровської зрубної культури. Остання сформувалася на базі пасіонарних носіїв синташтинської та доно-волзької абашевської культур, після відходу індоаріїв на південь до Азії. Давньоіранське населення займалося переважно осілим скотарством, видобутком та обробкою металів. В результаті взаємодії населення культури багатопружкової кераміки та покровської зрубної культури сформувалася бережнівсько-маївська зрубна культура на степових просторах поміж Дніпром та Волгою (15—13 ст. до н. е.). Проникали «зрубники» й на правий берег Дніпра, піднімаючись до широти Києва, де вступали в контакти з праслов'янським населенням східнотшинецької культури. Сюди вони довозили руду, метал у зливках та готові ви-

праслов'янську лінію розвитку на лісостеповому Правобережжі України⁷⁶.

Сосницька культура у Дніпро-Деснянському межиріччі розвивалася паралельно із східнотшинецькою. С. С. Березанська схильна вбачати у носіях сосницької та наступної за нею лебедівської культур лінію розвитку прабалтського етносу. Процес розрізнення праслов'янської та прабалтської мовних спільностей, який мав місце в другій половині II тис. до н. е., ймовірно, відбився на відмінностях між пам'ятками Правобережного та Лівобережного Полісся за доби пізньої бронзи.

Сусідами праслов'яно-балтів на півдні лишалося давньоіранське населення степової смуги

⁷⁶ Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— С. 228—246.

роби з бронзи з Донецького гірничо-металургійного центру. Міднорудні поклади Донбасу⁷⁷ розробляло населення бережнівсько-маївської зрубної культури.

У другій половині II тис. до н. е. активізуються впливи прафрако-іллїрійського населення Карпатського басейну на південно-західні регіони України. Носії культури Ноуа розселяються у Верхній Наддністрянщині — аралі комарівської культури, а також займають середню течію цієї ріки. Пізня культура багатопружкової кераміки між Дніпром та Прутом трансформується у сабатинівську культуру завдяки західним та східним впливам. З бронзовим віком Угорщини було пов'язане населення Закарпаття доби пізньої бронзи (культура Фелшьсьоч-Станове)⁷⁸.

Рання та середня фази доби пізньої бронзи співпадають з встановленням сприятливих кліматичних умов у Центрально-Східній Європі — вологою і теплою погодою. Відповідно, у проміжок часу 1700—1200 рр. до н. е. спостерігається максимальна щільність заселення всіх регіонів України. Кількість пам'яток культур доби пізньої бронзи обчислюється тисячами. Демографічний вибух, пік якого припадає на 14—13 ст. до н. е., призвів до

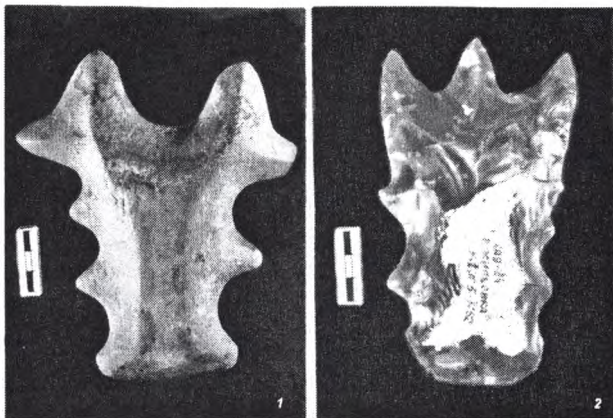

Рис. 15. Духовний світ індоаріїв: культ бика. Кам'яна скульптурка із Златополя (1) та кременева з Василівки (2).

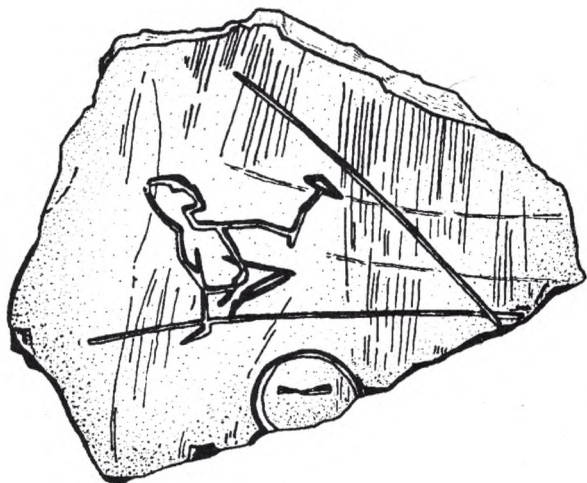

Рис. 16. Зображення воїна на колісниці на фрагменті посуду з поселення Безіменне-2 у Надазов'ї.

⁷⁷ Татаринів С. И. Древний металл Восточной Украины.— Артемовск, 1993.— 154 с.

⁷⁸ Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э.— I тысячелетие н. э.— М., 1986.— С. 83—93.

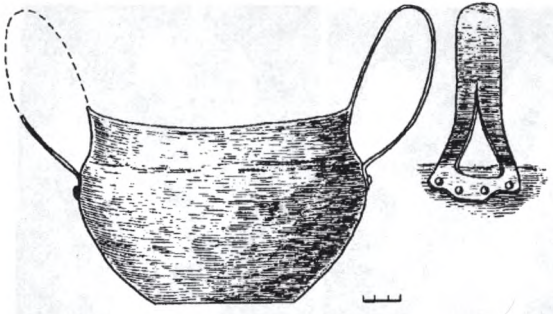

Рис. 17. Золота чаша з Крижовліна на Одещині: контакти з Мікенською Грецією.

виснаження природних ресурсів. Зміна кліматичного режиму на сухий та прохолодний, за умов перенаселення, мала катастрофічні наслідки. Негативні зміни проявилися в скороченні кількості поселень на відтинку часу 1200—900 рр. до н. е., а також у повній зміні їх культурного антуражу.

Звичайно, демографічна криза позначилася на етнічній ситуації. Найістотніший

вплив населення йшов з південного лісостепу та степової смуги. Населення Західного Надчорномор'я (сабатинівська культура) приєдналося до руху так званих «народів моря», що полонив наприкінці 13-го та в 12 ст. до н. е. Малу Азію та Східне Середземномор'я⁷⁹. Плацдармом для вторгнення «народів моря» на Схід став Балканський півострів. З протилежного боку Чорного моря носії бережнівсько-маївської зрубної культури переселялися через Крим у Прикубання, а з Волго-Донщини — до калмицьких степів і на схід від Каспію. Означений рух на південь пов'язується з переселенням давньоіранських племен із східноєвропейської прабатьківщини до Іранського нагір'я, де вони й з'являються наприкінці II тис. до н. е.⁸⁰

В обезлюдненому іраномовному степу з решток населення сабатинівської та бережнівсько-маївської зрубної культур утворюється білозерська культура. Пам'ятки її зосереджені у приморській смузі та вздовж великих річок. Цим скористалися північні сусіди. Населення білогрудівської та Чорноліської культур, яке дослідники вважали праслов'янським, розселяється правобережним Лісостепом вниз до степового порубіжжя. Паралельно на південь від Десни просувалася прабалтська група населення Лебедівської культури. Проте їх випередили носії бондарихинської культури, які опанували лівобережний Лісостеп і вийшли до Дніпра на ділянці від Сули до Орелі. Бондарихинці традиційно вважаються представниками прафінно-угорського етнічного масиву, нащадками населення мар'янівської культури.

Ще більшу активність на заключному етапі доби пізньої бронзи виявила прафрако-іллрійська людність Карпатського басейну. Після 1200 р. носії культури Гава переходять карпатські перевали й розселяються на Верхньому та Середньому Дністрі. Звідти мігранти просуваються далі на схід до ареалу чорноліської культури в Дніпровському

⁷⁹ Ключко В. І. «Народи моря» та Північне Причорномор'я // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 10—17.

⁸⁰ Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племен Передней Азии.— М., 1970.— С. 355—359.

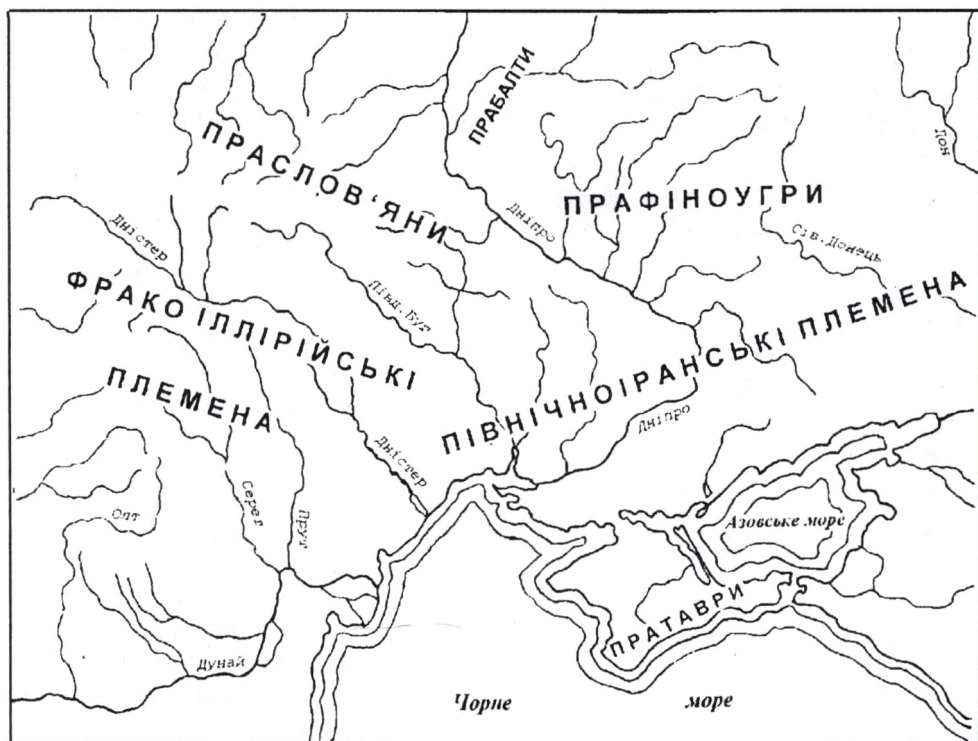

Рис. 18. Етноси за доби пізньої бронзи (12—10 ст. до н. е.).

лісостеповому Правобережжю⁸¹. Окремі проникнення західних артефактів чи й груп населення простежуються ще далі, на схід від Дніпра й до Сіверського Дінця⁸². Нині Черноліська культура сприймається як поліетнічне (праслов'яно-фрако-іллірійське) утворення.

Етнічна карта України за доби бронзи виглядала несталою, сегментованою. Найвиразніше етнічна спадковість простежується в Степу, на Поліссі та в Закарпатті. Зручна ж для проживання лісостепова зона слугувала ареною міжетнічних контактів і конфліктів. Тут перетиналися зустрічні міграційні рухи зі сходу та заходу, створюючи смугу нестабільності. Історично склалося так, що великі етнокультурні масиви заходили на територію України більшим чи меншим краєм. Ядро ж цих спільностей лишалося назовні, що утруднювало етнічну консолідацію населення обабіч Дніпра. Лише культура багатопружкової кераміки була явищем загальноукраїнського масштабу з міцним місцевим підґрунтям. Проте її носіїв досить швидко посунули з лісостепу, звівши до сили регіонального рівня.

⁸¹ Смирнова Г. И. Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II — первой пол. I тыс. до н. э.— Автореф. дисс. ... докт. ист. наук.— К., 1990.— С. 31—34.

⁸² Ромашко В. А. Поздний бронзовый век в пограничье лесостепи и степи Левобережной Украины (XII—X вв. до н. э.).— Дніпропетровськ, 1995.— С. 78—80.

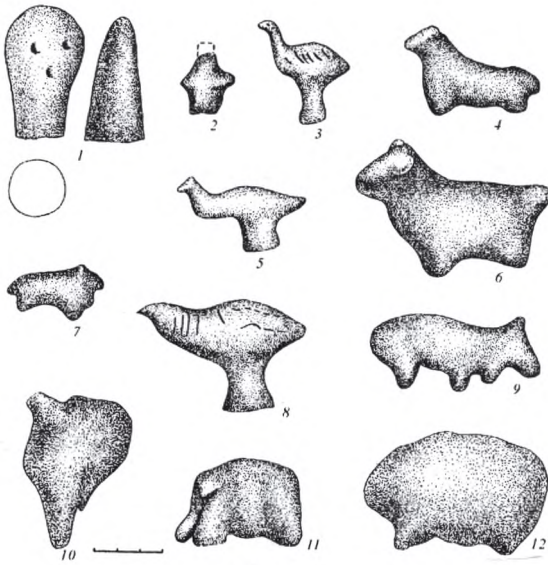

Рис. 19. Дрібна глиняна пластика землеробського населення доби пізньої бронзи.

Упродовж доби бронзи помітна тенденція до діагонального характеру між-етнічних контактів. Три-чотири тисяч років тому найбільш дієвою була вісь південний схід — північний захід між праслов'яно-балтським та індоіранським етнічними масивами. Порубіжжям цих контактів виступала Київська Наддніпрянина. Лише наприкінці доби пізньої бронзи зустрічні рухи прафрако-іллірійського та прафінно-угорського етнічних масивів поновили вісь південний захід — північний схід. Вони встановили прямі контакти поміж собою на Середній Наддніпрянині.

Діагональні напрямки зв'язків робили середньодніпровський регіон осередком їх перетину і сходження країв великих етнічних масивів. За спостереженнями антропологів на Київщині, за доби міді-бронзи, сходилися три грандіозні історико-етнічно-етнографічні зони: східноіндоєвропейська (з основним індоіранським компонентом), центральноіндоєвропейська (з праслов'янським та прафрако-іллірійським компонентами), уральсько-палеоевропейська (з основним фінно-угорським компонентом)⁸³. Дніпро у середній та верхній течії виступав прикордонною рікою між двома останніми зонами.

Етнічна строкатість праісторичної України певним чином підтверджується цікавими спостереженнями німецького історика та філолога Г. Шрамма, який взявся до реконструкції давньопівнічнопонтійського гідронімічного шару, що сформувався ще за передскіфської доби. Згідно з Г. Шраммом, Дніпро мав тоді три назви: 1) Варос (у грецькій інтерпретації — Бористен) у степу, 2) Данапрос — у лісостепу, 3) Словута — у лісовій зоні на північ від Київських пагорбів. Першу назву дослідник виводить з іранської лексики («Широкий»), другу — з фракійської (від «Danowirgos»), а третя назва Дніпра стала етнонімом слов'ян⁸⁴. Звичайно, це лише гіпотеза, але ж і вся праісторія загалом є сукупністю більш чи менш вірогідних гіпотез.

⁸³ Дяченко В. Д. Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (XI—XIII ст.) // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989.— К., 1993.— С. 165.

⁸⁴ Шрамм Г. Указ. соч.— С. 65—73.— Карта-схема 1.

Розділ II

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У I ТИС. ДО. Н. Е. – НА ПОЧАТКУ I ТИС. Н. Е.

1. Загальна характеристика епохи

Епоха, якій присвячено даний розділ, охоплює трохи більше тисячі років. Але, на підтвердження відомої тези про поступове прискорення історичного процесу, цей відносно короткий, порівняно з попередніми історико-хронологічними періодами, відтинок часу увібрав у себе чимало знаменних явищ та яскравих подій. Вони визначили не тільки сутність епохи, що розглядається, а й характер подальшого розвитку населення на території України у наступні часи.

Зазначимо, що саме у I тис. до н. е. розпочинається писемний період історії України, а її безіменні до того давні людності вперше залишають у текстах стародавніх документів і творів свої власні назви та знаходять конкретні етнокультурні характеристики. Це були кіммерійці, скіфи, алазони, будини, гелони та інші племена й народи того часу. Їхній вихід на широку арену світової історії був зумовлений кількома взаємопов'язаними чинниками.

На початку I тис. до н. е. на величезних просторах Великого поясу євразійських степів, що простягнувся від голубих вод Дунаю до прозорих потоків Онона та Керулена, де згодом зійде войовнича зірка Чингіза, стрімко відбувається остаточний перехід до кочового скотарства. Це було результатом тривалого пристосування людини до природно-кліматичних умов Степу.

Специфіка цієї форми господарства позначилася на всіх сферах буття давніх мешканців степів. Вона вплинула і на кристалізацію особливого характеру степовиків. Постійна готовність до захисту свого головного багатства — скота — від хижих звірів та жадібних сусідів вже з дитинства формували з кожного чоловіка стійкого воїна та вправного вершника.

Рис. 20. Скіфський воїн (реконструкція М. В. Гореліка).

Не випадково на околицях кочового світу склався образ міфічної істоти — напівлюдини-напівконя. У грецькій міфології це знайомий нам з дитинства Кентавр. За тисячі кілометрів від Греції — у стародавньому Китаї також складаються казки про богатирів «з людськими тулубами та кінськими ногами, які покриті смухом... Вони шмагали самі себе нагайками по ногах і гасали по степу швидше за вітер з вигуками «га-га-га», немов дикі гуси в осінньому небі»¹.

Проте воєнна звичага у кочових суспільствах не була привілеєм ли-

¹ Юань Кз. Мифы Древнего Китая.— М. , 1987.— С. 201—202.

ше чоловіків. У багатьох жіночих похованнях I тис. до н. е. на півдні Східної Європи під час археологічних досліджень виявлені різноманітні предмети озброєння, зокрема наконечники стріл. Саме вони, ці стародавні войовниці, увічнені ще в одній поширеній та романтичній легенді — про амазонок.

Усі ці люди, які буквально зростали та дорослішали у сідлі, легко перетворювалися з ідилічних пастухів на грізне військо.

Повною мірою це стосується і номадів Надчорноморщини. У її степах, що займають тепер близько 40% території сучасної України, у згаданий період послідовно мешкали кочові кіммерійці, скіфи та сармати, які створили своєрідний західний варіант ранньокочової цивілізації.

Його важливою ознакою є, мабуть, те, що тут, порівняно зі східними регіонами євразійських степів, залізо раніше стає одним з найпоширеніших матеріалів. Воно дедалі більше використовується населенням Північного Причорномор'я. Швидкість та повсюдність цього процесу обумовлювалися цінними властивостями нового матеріалу: його міцністю, високою технологічністю обробки та досить широкою сировинною базою для його виготовлення (передусім — болотяної руди). Все це дало змогу виробляти набагато надійніші та дешевші речі, ніж з бронзи або каменю. Насамперед це стосувалося предметів озброєння, деталей кінської вузди та знарядь праці, але згодом, десь близько VII ст. до н. е., залізо «перемагає» остаточно.

Оснащені високоякісною залізною зброєю, загони кіммерійців та скіфів долають Кавказькі гори та вдираються до Передньої Азії з її родючими долинами й багатими стародавніми містами. Саме тому вони привертають пильну увагу розвідників і дипломатів передньоазійських держав. Завдяки цьому окремі епізоди кочової експансії було зафіксовано у клинописних документах, що збереглися².

Історію скіфських походів до Передньої Азії також розповів у своїй видатній праці «Історія» грецький письменник V ст. до н. е. Геродот. Згідно з ним, скіфам навіть пощастило досягти воєнно-політичної зверхності у даному регіоні Давнього Сходу: «Отже, скіфи володіли Азією впродовж двадцяти восьми років і своїми нахабством і свавіллям усе перевернули там догори ногами. З одного боку вони вимагали від підкорених народів данину, що вони визначали для кожного з них, а крім збирання цієї данини вони роз'їджали на конях і грабували все, що тільки було в кого» [Геродот, I, 106]³.

Але наприкінці VII ст. до н. е. підвалини скіфської гегемонії у регіоні було підірвано. Це пов'язано з посиленням Мідії, яка перетворилася на могутню державу, спадкоємицю слави Ассирії. Цар Мідії Кіксар підступно запросив скіфських проводирів на бенкет, який став

² Дьяконов И. М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту // ВДИ.— 1951.— № 2, 3.

³ Тут і надалі «Історія» Геродота цитується за виданням: Геродот. Історії в дев'яти книгах. Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького.— К., 1993.

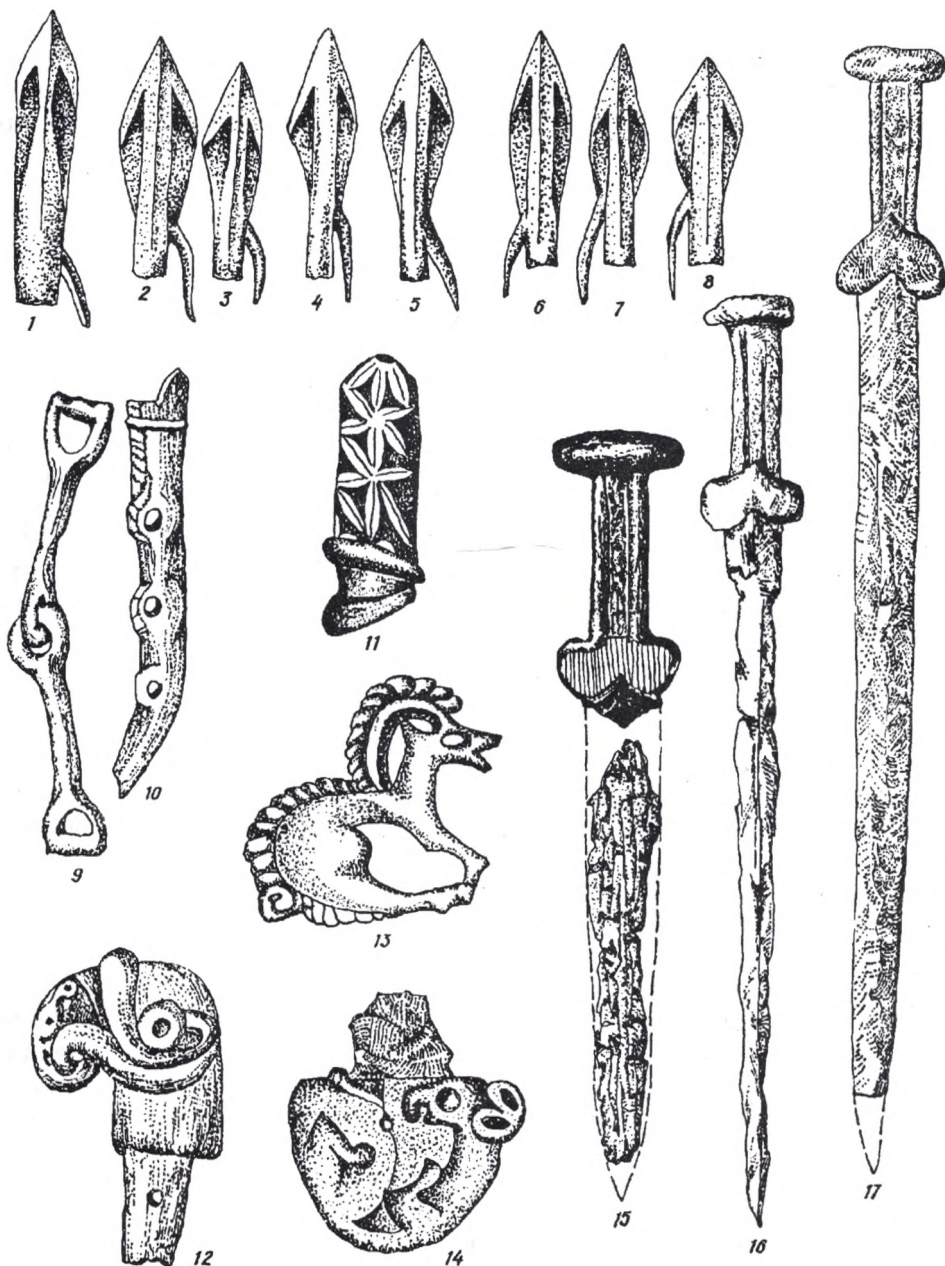

Рис. 21. Речі скіфського типу із Закавказзя.

для них останнім. Ці події призвели до поступового зменшення воєнного тиску з боку скіфів, а на початку VI ст. до н. е. вони остаточно втрачають будь-яку помітну роль у районах, що простягнулися на південь від Головного Кавказького хребта.

Північніше останнього — на рівнинах і в передгір'ях поміж Кубанню та Каспієм, що сполучалися із Закавказзям кількома зручними шляхами, під час походів до Передньої Азії мешкала більшість скіфів. Вірогідно, саме тут була також ставка верховних скіфських володарів. На цю думку наводять відкриті на Північному Кавказі надзвичайно багаті скіфські кургани VII — початку VI ст. до н. е. У багатьох з них, зокрема Келермеських, знайдено коштовні вироби передньоазіатських златоковалів, оздоблені у руслі скіфських декоративних традицій. Безумовно, скіфські царі та їхні найближчі сподвижники, які очолювали воєнні походи у давні країни Близького Сходу, й мали бути головними споживачами тих шедеврів, що виходили з-під рук найвизначніших ювелірів Передньої Азії⁴. Можливо, що створювалися вони у спеціальних царських майстернях, де працювали виведені у далекі північні степи полонені майстри⁵.

Проте не тільки кочова верхівка, а й кочове суспільство загалом завжди відчувало нестачу продуктів землеробства та ремесла і було зацікавлене у тісній взаємодії з осередками осілості. Після закінчення переможних походів до Передньої Азії північнокавказькі степи втратили стратегічне значення своєрідного плацдарму для наступу на країни Близького Сходу. Інша ситуація склалася на той час у Північному Причорномор'ї.

Тут, у лісостепових районах сучасної України, зокрема на території Середнього Подніпров'я, ще з часів трипільської культури ніколи не переривалися традиції розвинутого хліборобства. Широке поширення заліза сприяло підвищенню ефективності землеробсько-скотарського господарства лісостепових племен. Важливість тих змін у житті стародавніх хліборобів, що пов'язані з появою залізних знарядь праці, зайвий раз підкреслює розповсюдження на цій території легенд про божественних ковалів Козьму та Дем'яна, які відкували перший плуг і перемогли страхітливе чудовисько⁶.

У середині VII ст. до н. е. в політичному та економічному житті населення Північного Причорномор'я виник ще один новий, але важливий чинник. Саме з цього часу починається історія грецької колонізації північного узбережжя Чорного моря, пов'язаної головним чином з вихідцями з Іонії. Тісні зв'язки колоністів з тубільцями Північного Причорномор'я простежуються у багатьох сферах економіки та культури (згадаймо лише елліно-скіфський етап у розвитку скіфського звіриного стилю). Один з найдавніших осередків грецької цивілізації виник на пониззі Дніпра та Південного Бугу. Йдеться про поселення на сучасному острові Березань та славнозвісну Ольвію, яка з другої поло-

⁴ Галанина Л. К. Келермесские курганы.— М., 1997.— С. 212.

⁵ Тереножкін О. І. Класи і класові відносини у Скіфії // Археологія.— 1975.— Вип. 15.— С. 9.

⁶ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 539—548.

вини VI ст. до н. е. стає одним з найпомітніших грецьких центрів Надчорноморщини⁷.

Дуже важливо, що вже з кінця VII та початку VI ст. до н. е. на території Середнього Подністрів'я (Немирівське городище), Дніпровського лісостепового Правобережжя (Жаботинське поселення, кургани біля сіл Дар'ївка, Болтишка, Мартоноша, ін) та Середньої Ворскли (Більське городище) трапляються не дуже численні, але виразні зразки грецького імпорту. Здебільшого, це коштовні розписні гончарні посудини. Незабаром обсяг грецького імпорту збільшується, а його «асортимент» стає різноманітнішим. Зокрема, на лісостепових пам'ятках у шарах VI ст. до н. е. звичайними стають уламки грецьких амфор. Тільки на Немирівському городищі лише уламки розписних посудин кінця VII — першої половини VI ст. до н. е. становлять значну групу знахідок⁸. На жаль, колекції античного імпорту з інших пам'яток не завжди опрацьовані так ретельно, що інколи викликає спроби применшити розміри цього явища⁹.

Проте факти свідчать, що принаймні з VI ст. до н. е. виникають досить тісні торгівельні зв'язки між грецькими колоністами Північного Причорномор'я (насамперед — мешканцями Березані й Ольвії) та населенням українського Лісостепу, що постійно поглиблювалися. У реальному житті ці торгівельні контакти здійснювали купецькі каравани, які, користуючись суходольними або річковими шляхами, змушені були долати широку смугу причорноморських степів.

Ситуація, що склалася, була дуже привабливою для кочовиків: на північ від степового коридору простягалися землі розвинутого хліборобства, а на південній його околиці виникали і швидко розвивалися давньогрецькі поліси. До того ж географічні особливості торгівельних комунікацій, що пов'язували ці дві великі культурно-економічні області, відкривали широкі можливості для встановлення над ними надійного контролю з боку номадів. Зазначимо, що різні варіанти такого контролю над торгівельними шляхами та одержання пов'язаного із цим зиску були чи не найважливішою метою багатьох кочових об'єднань різних часів. Не були винятком у цьому відношенні й скіфи.

Під таким кутом зору стає зрозумілим, чому після закінчення передньоазіатських походів відбувається помітна переорієнтація зовнішньої політики скіфської орди, а її основне угруповання близько середини VI ст. до н. е. просувається з рівнин Північного Кавказу на захід — у степи Північного Причорномор'я.

⁷ Крыжицкий С. Д., Отрешко В. М. К проблеме формирования ольвийского полиса // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 3—16.

⁸ Вахтина М. Ю. Греческая расписная керамика из раскопок Немировского городища // Археология.— 1996.— №4.— С. 85—93.

⁹ Щеглов А. Н. Северопонтийская торговля хлебом во второй половине VII—V вв. до н. э.: письменный источники и археология // Причерноморье VII—V вв. до н. э.: письменные источники и археология.— Мат. V Межд. симпозиума по древней истории Причерноморья.— Тбилиси, 1990.— С. 108.

Цей процес, що досить добре фіксується збільшенням скіфських пам'яток відповідного часу на півдні Надчорноморщини, призвів до кардинальної зміни етнополітичної ситуації, яскравим уособленням якої стало утворення Великої Скіфії — держави, котра об'єднала під егідою кочовиків різні за походженням, способом буття та культурою племена й народи Північного Причорномор'я¹⁰.

Виникнення могутньої скіфської держави привернуло пильну увагу античних авторів до історії та етногеографії останньої. Надзвичайно важливі свідчення залишив у своїй «Історії» Геродот. Він присвятив значну частину праці опису Скіфії та основним подіям скіфо-перської війни, що відбулася наприкінці VI ст. до н. е.¹¹. Саме завдяки Геродоту ми знаємо чимало барвистих і живих подробиць того воєнного конфлікту. Колоритною є, зокрема, розповідь про дарунки скіфів перському царю. Замість бажаної останнім скіфської землі й води як символів визнання його верховної влади, вони надіслали Дарію птаха, мишу, жабу і п'ять стріл. Зміст цієї «дипломатичної ноти» був досить промовистим: якщо перси не сховаються подібно цим істотам, вони загинуть від скіфських стріл [*Геродот, IV, 126—132*]. Так і сталося — Дарій I із залишками свого війська був примушений тікати, а скіфська зброя здобула слави непереможної.

Найвищий розквіт Скіфії припадає на IV ст. до н. е. Саме цим періодом датуються грандіозні нижньодніпровські кургани скіфських володарів: Чортомлик, Огуз, Олександропольський, Козел тощо. Можливо, під велетенським насипом однієї з цих степових «пірамід» поховано й царя Атея — видатного скіфського можновладця тієї епохи.

З його ім'ям пов'язана спроба Скіфії поширити свій вплив на західне Причорномор'я, на узбережжі якого були розташовані великі і багаті грецькі міста. Мету експансії скіфський цар досить відверто висловив у своєму листі до мешканців розташованого на березі Босфорської протоки міста Візантії: «Цар скіфський Атей візантійському народові: не перешкоджайте моїм прибуткам, щоб мої кобилиці не пили вашої води» [*Климент Олександрійський, V, 5, 31*].

На заваді скіфській політиці стала Македонська держава. Її цар Філіпп у 339 р. до н. е. завдав нищівної поразки скіфському війську. У жорстокому бою, що спалахнув неподалік гирла Дунаю, загинув і сам Атей. Було йому тоді понад 90 років [*Лукіан Самосатський. Довговічні, 10*].

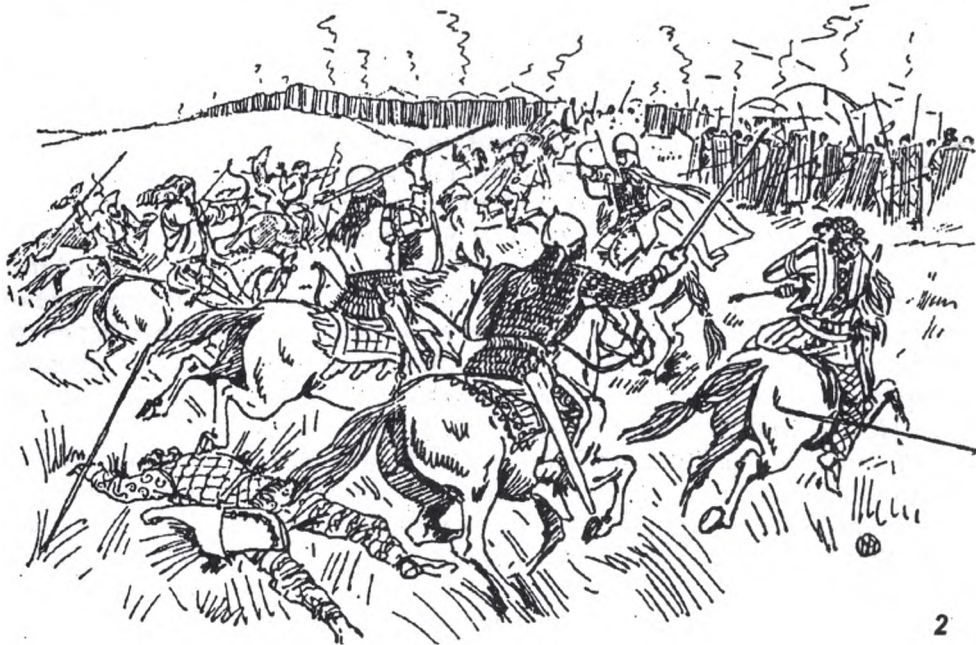
Невдачі на заході на перший погляд не спричинилися до втрати воєнно-політичної моці всієї Скіфії. По-перше, через декілька років після загибелі Атея скіфи спромоглися знищити грізну тридцятитисячну армію намісника Олександра Македонського — Зопіріона [*Помпей Трог, XII, 2*]. По-друге, більшість найвизначніших курганів вищого

¹⁰ Мурзін В. Ю. Про утворення північнопричорноморської Скіфії // Археологія. — 1986. — №55; Его же. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. — К., 1990. — С. 51—65.

¹¹ Черненко Е. В. Скифо-персидская война. — К., 1984.

1

2

Рис. 22. Скіфо - перська війна. Військо Дарія I на марші (1), атака скіфської кінноти на персів (2). Реконструкція М. Горелика.

скіфської знаті зводиться у північнопричорноморських степах саме за часів Атея та у наступні кілька десятиріч — приблизно до 300 р. до н. е.¹²

¹² Алексеев А. Ю. Скифская хроника.— СПб., 1992.— С. 130; 156—157.

З рубежу IV—III ст. до н. е. зникають на півдні Надчорноморщини й кургани рядових скіфів. Віднині залишки скіфського населення зосереджуються лише на обмежених територіях у Криму та на пониззі Дніпра¹³.

Загибель Великої Скіфії — а саме про такий хід подій свідчать дані археології — відразу після найвищого піку її розвитку, на перший погляд, виглядає досить несподіваною. Проте подібні випадки не поодинокі в історії. Згадаймо лише такі хрестоматійні приклади, як імперія Олександра Македонського чи держава Атили.

Рис. 23. Монета царя Атея.

Незважаючи на всі розбіжності устрою цих двох політичних організмів, їм, а також іншим подібним утворенням, були притаманні певні спільні риси. По-перше, це гранична централізація військово-політичної структури суспільства. По-друге, єдність такої велетенської структурної піраміди забезпечувалася, головним чином, авторитетом та воєнним таланом однієї непересічної особистості. Завдяки її природним рисам певною мірою долалися й характерні пірамідальній організації недоліки, зокрема прагнення структурних частин до відокремлення.

Боротьба двох тенденцій — доцентрової та відцентрової, у скіфському суспільстві з його кочовим та рухливим населенням мала бути особливо відчутною. Адже скіфська держава за своїм характером була нерозвинutoю та досить «рихлою». Тому давньогрецький історик Фукидід [Про пелопонеську війну. II, 97] зазначав, що перемогти скіфів неможливо, але лише тоді, коли вони одностайні.

Очевидно, такої «одностайності», тобто чергового (після часів панування у Передній Азії або підкорення народів Надчорноморщини та війни з Дарієм I) посилення доцентрових засад було досягнуто й у IV ст. до н. е.¹⁴. Матеріальними символами високого ступеня концентрації владних функцій у руках вищої скіфської аристократії є її величезні поховальні споруди з унікальним супроводжуючим інвентарем.

Але аналіз таких пам'яток та даних писемних джерел свідчить, що в останні десятиріччя IV ст. до н. е. змінилося кілька скіфських володарів. Можливо, мають рацію ті фахівці, які пояснюють це похилим віком спадкоємців Атея внаслідок його тривалого перебування на чолі

¹³ Полін С. В. От Скифии к Сарматии.— К., 1992.— С. 101.

¹⁴ Граков Б. Н. Скифский Геракл.— КСИИМК.— 1950.— Вып. XXXIV; Его же. Легенда о скифском царе Арианте (Геродот, кн. IV, гл. 61) // История, этнография и археология Средней Азии.— М., 1968.— С. 113—115.

скіфського об'єднання¹⁵. У такому разі невдовзі після загибелі Атея припинили свій земний шлях і ті, хто протягом багатьох років разом з ним будував і зміцнював велич скіфської держави.

На жаль, така «організаційна» криза у скіфській державі співпала й з іншими негативними чинниками. Вірогідно, мало місце загальне погіршення природно-кліматичних умов на великих територіях Півдня Євразії¹⁶. Як свідчать нові дослідження¹⁷, серед цих чинників певну роль мав відігравати й тиск на Скіфію з боку сарматських племен, якому останнім часом не завжди приділялася належна увага.

Важливо, що тоді ж відбувається помітний занепад життя й у лісостепових районах північнопричорноморської Скіфії, господарство яких відіграло найважливішу роль в економіці цього державного об'єднання. Процес певного відродження у Середньому Подніпров'ї розпочинається лише з формуванням наприкінці III ст. до н. е. зарубинецької культури¹⁸.

Мабуть, усі ці та інші несприятливі для Скіфії моменти, про які ми можемо іноді лише гадати, й спричинилися до її загибелі. Приблизно з кінця III ст. до н. е. починається новий, сарматський період в історії Північного Причорномор'я.

Отже, розглянемо основні чинники етнічного розвитку на території Надчорноморщини, котрими у згадані часи були іраномовні кочовики Степу, тубільне населення лісостепової та лісової України, а також мешканці античних держав Північного Причорномор'я.

2. Ранні кочовики Надчорноморщини

У багатомісячній історії кочових народів Північного Причорномор'я можна виокремити декілька основних періодів, кожен з яких має свої, властиві йому риси. Безумовно, це повною мірою стосується і періоду становлення та подальшого формування першої кочової цивілізації Східної Європи, творцями якої були племена ще й досі децю загадкових кіммерійців та їхніх легендарних наступників — скіфів.

Кіммерійці. Кіммерійці були першим історичним народом Північного Причорномор'я. Тобто таким народом, буття якого відбилосся не тільки у пам'ятках матеріальної культури, а й у різноманітних писем-

¹⁵ Болтрик Ю. В., Фіалко О. Є. Могили скіфських царів другої половини IV ст. до н. е. (пошук історичних реалій) // Археологія.— 1995.— №2.— С. 10, 11.

¹⁶ Полин С. В. Указ соч.— С. 104; Зуев В. Ю. Прохоровские курганы в контексте проблемы раннесарматской (прохоровской) культуры // Эрмитажные чтения памяти Б. Б. Пиотровского.— СПб., 1998.

¹⁷ Виноградов Ю. А., Марченко К. К., Рогов Е. Л. Сарматы и гибель Великой Скифии // Донские Древности.— Азов, 1997.— Вып. 5; Их же. Сарматы и гибель «Великой Скифии» // ВДИ.— 1997.— № 3; Максименко В. Е. Начало проникновения сарматов в Северное Причерноморье и завоевание Скифии // Донские Древности.— Азов, 1997.— Вып. 5.

¹⁸ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— К., 1972.— С. 135.

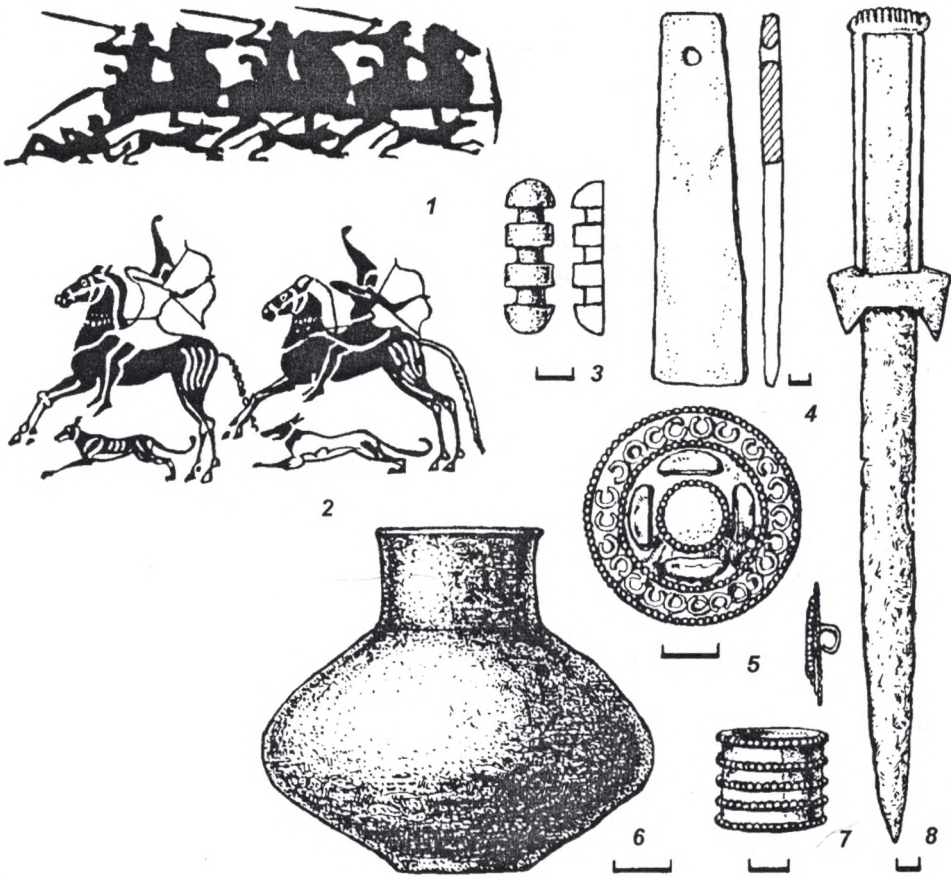

Рис. 24. Зображення кіммерійців (1 — саркофаг з Клазомен, 2 — ваза з Ватиканського музею) та характерні для них речі (3—8 — курган Висока Могила).

них джерелах. Серед них стародавні поетичні твори, зокрема славнозвісна «Одісея» [XI, 13—19], клинописні тексти з архівів держав Давнього Сходу, свідоцтва античних письменників, а також фольклорна традиція, що відобразилась у праці Геродота¹⁹.

Відповідно до цих писемних джерел, близько середини VIII ст. до н. е. кіммерійці взяли участь у знищенні Фрігійського царства, що знаходилось у центрі сучасної Анатолії. Приблизно 654 р. до н. е. вони оволоділи столицею Лідійського царства Сарди, котре існувало тоді у західній частині Малої Азії, а цар Лідії Гіг загинув у битві з ними. Кіммерійці також зруйнували деякі міста іонійських греків, зокрема Магнесію та Ефес. Страбон зберіг для нас написані у цей період рядки грецького поета Калліна, де згадувалося «військо нечестивих кімме-

¹⁹ Докладніше див.: Дьяконов И. М. История Мидии.— М.—Л., 1956.— С. 229—230; Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье.— К., 1991.— С. 73—78; Алексеев А. Ю., Качалова Н. К., Тохтасьев С. Р. Киммерийцы: Этнокультурная принадлежность.— СПб, 1993.— С. 9—50.

рійців», що прямувало на Ефес. Загрозувало воно й іншим грецьким містам. Так, на території Мілета, великого грецького поліса Малої Азії, археологам пощастило знайти систему укріплень, побудованих для захисту від кіммерійської навали.

У другій половині VIII ст. до н. е. згадки про кіммерійців з'являються також у асирійських писемних документах. Саме тоді на території Передньої Азії розгорталася досить бурхливі події. Зокрема, наприкінці VIII ст. до н. е. загострилося суперництво між двома великими державами давнього Сходу — Ассирією та Урарту. Супротивники пильно стежили один за одним. Приблизно у період між 722—715 рр. до н. е. асирійські агенти повідомили з Урарту, що володар цієї країни Руса I зазнав тяжкої поразки саме від кіммерійців. Трохи пізніше військо асирійського царя Саргона II завдало рішучого удару Урарту, а Руса I ударом кинджала скінчив своє життя. Проте щасливий переможець не набагато пережив свого супротивника — 705 р. до н. е. він загинув. Не виключено, як вважає видатний сходознавець І. М. Дьяконов, що свою смерть він знайшов у битві з тими ж таки кіммерійцями.

У 679—678 рр. до н. е. кіммерійці напали на Ассирію, однак були розбиті. Відносини кіммерійців з Ассирією були не тільки ворожими — вони перебували там і як наймане військо. Проте довго використовувати здобутки своїх перемог на Близькому Сході кіммерійцям не судилося — вторгнення до цього регіону скіфських загонів і наступне утвердження тут скіфського панування поклато край кіммерійській навалі, а якась частина кіммерійців увійшла до складу скіфського об'єднання. У будь-якому разі, з другої половини VII ст. до н. е. у передньоазійських документах згадується лише ім'я скіфів.

Але навіть досить численні писемні матеріали щодо кіммерійців за якихось майже фатальних обставин тривалий час не щастило співставити з археологічними пам'ятками, незважаючи на пряме свідцтво Геродота. Зокрема він зазначав: «... країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, що за давніх часів була кіммерійською... Ще й тепер у Скіфії існують кіммерійські фортеці, кіммерійські переправи, є також і країна, що називається Кіммерією, є і так званий Кіммерійській Боспор» [IV, 11—12]. З цього повідомлення однозначно витікало, що батьківщину кіммерійців слід шукати на півдні Східної Європи.

Було кілька спроб розв'язати цю наукову проблему, зокрема у працях таких відомих фахівців як В. О. Городцов, М. І. Артамонов, Б. М. Граков²⁰. Проте лише кілька десятиріч тому у розпорядженні дослідників накопичилось достатньо археологічних даних, аби підійти до неї суто конкретно. Завдяки розробкам О. О. Іессена та О. І. Тереножкіна²¹ визначено група пам'яток, яку за знахідками у кургані по-

²⁰ Тереножкин А. И. К истории изучения предскифского периода // Скифские древности.— К., 1973.— С. 7—19.

²¹ Иессен А. А. К вопросу о памятниках VII—VIII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР // СА.— 1953.— № 18; *Его же*. Некоторые памятники VIII—VII до н. э. на Северном Кавказе // ВССА.— М., 1954; Тереножкин А. И. Памятники предскифского времени на Украине // КСИИМК.— 1952.— № 47.

близу хут. Чорногорівського на Донеччині та бронзовими виробами і ливарними формами зі скарбу, відкритого у м. Новочеркаську Ростовської обл., названо культурою Чорногорівсько-Новочеркаського типу.

О. О. Іессен пов'язував її чи то з кіммерійцями, чи то з ранніми скіфами. Інакше підійшов до даного питання засновник київської школи дослідників доби раннього заліза О. І. Тереножкін, який присвятив кіммерійській проблемі кілька десятиріч зі свого плідного наукового життя. За його висновками, культуру типу Чорногорівки-Новочеркаського скарбу можна беззастережно розглядати як культуру історичних кіммерійців (тобто кіммерійців часу писемних згадок). Її хронологічні рамки слід визначити у межах 900—650 рр. до н. е.²²

Слід зазначити, що останніми роками з'явилося кілька спроб спростувати ці висновки, зокрема заперечити наявність у терміні «кіммерійці» реального етно-історичного змісту або поставити під сумнів зв'язок писемних свідоцтв із конкретними пам'ятками передскіфського часу, виявленими на півдні Східної Європи²³. Як слушно зауважила А. А. Нейхардт у своєму великому історіографічному дослідженні, внаслідок цього кіммерійці, які завдяки тривалим дослідженням нарешті стали історичною реальністю, знов перетворилися на легенду. Навряд чи можливо, зауважує вона, гадати, що таким чином можна вирішити кіммерійську проблему²⁴. Ми цілком згодні з такою думкою і впевнені — реальної альтернативи концепції О. І. Тереножкіна не має, оскільки лише вона органічно узгоджує дані писемних та археологічних джерел²⁵.

Щодо останніх, то вони репрезентовані, як й в інших кочових народів, головним чином поховальними пам'ятками. Поховання здійснювались у прямокутних або овальних могилах, над якими споруджували курганний насип, чи використовували для цього ритуалу курган більш ранніх часів, у насип якого «впускали» могилу. Іноді стіни могильної ями обшивали деревом. З цього ж матеріалу робили й перекриття над могилою. У чоловічі поховання клали зброю та вузду, зрідка тут же ховали й бойових коней небіжчика. Інвентар жіночих поховань був скромнішим і складався в основному з ліпної кераміки.

Нині відомо вже близько кількасот таких пам'яток, що дає змогу перейти до детального вивчення історії та культури цього кочового на-

²² Тереножкин А. И. Киммерийцы.— К., 1976.

²³ Ельницкий Л. А. Скифия евразийских степей.— Новосибирск.— 1977.— С. 42—59; Дьяконов И. М. К методике исследований по этнической истории (киммерийцы) // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности.— М., 1981; Куклина И. В. Этногеография Скифии по античным источникам.— Л., 1985.— С. 192; Алексеев А. Ю., Качалова Н. К., Тохтасьев С. Р. Указ. соч.— С. 90—91.

²⁴ Нейхардт А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.— Л., 1982.— С. 78.

²⁵ Див. також: Отрощенко В. В. К вопросу о локализации киммерийцев // Киммерийцы и скифы. Тез. докл.— Кировоград, 1987.— Ч. II; Эрлих В. Р. В защиту традиции о причерноморском происхождении киммерийцев // ВДИ.— 1994.— № 3.

роду. Одним з питань, у розгляді якого допомагають насамперед археологічні матеріали, є питання про походження кіммерійців та їхню етнічну історію.

Оскільки вивчення кіммерійців як конкретного історичного народу перебуває, можна сказати, ще на самому початку — кіммерознавство як окрема галузь археології ранньої залізної доби формується буквально на наших очах, то не всі аспекти цієї проблеми з'ясовано рівною мірою.

Численні дискусії точилися щодо мовної приналежності цього народу. Ще на початку нашого сторіччя фундатор сучасної школи скіфознавства М. І. Ростовцев підтримав точку зору²⁶, згідно з якою вони розмовляли фракійською мовою — однією з мертвих зараз індоєвропейських мов, що була поширена в давнину у східній частині Балканського півострова і прилеглих територіях. Завдяки високому авторитету дослідника ця теза була сприйнята багатьма фахівцями. Крім того, матеріалів для дослідження цього питання було обмаль — про кіммерійську мову можна говорити лише на основі декількох слів, які збереглися у писемних джерелах. Зокрема, це імена кіммерійських вождів Теушпи, Тугдамме (Лігдаміса) та Шандакшатри. Щодо походження цих імен лінгвісти не дійшли одностайного висновку — лише ім'я Шандакшатри впевнено пояснюється з іранської, оскільки його другу частину — «кшатр», складає типове лише для іранських мов слово, яке можливо перекласти як «влада», «доля», «талан» тощо²⁷.

Останнім часом питання про мову кіммерійців більш-менш почало з'ясовуватися. Так, на основі археологічних досліджень О. І. Тереножкін сформулював і переконливо довів висновок про генетичний зв'язок історичних кіммерійців з племенами зрубної культури²⁸. Щодо останніх, як і стосовно близьких їм за походженням і культурою племенам андронівської культури, поширених на схід від Волги, найбільш переконливою є думка про їхню іраномовну приналежність²⁹. Відомий лінгвіст В. І. Абаєв зазначає, що теза про глибокі місцеві корені іраномовних племен на півдні Східної Європи ґрунтується також на деяких мовних запозиченнях, що могли виникнути не пізніше другої половини II тис. до н. е.³⁰.

Висновок про генетичний зв'язок історичних кіммерійців та носіїв зрубної культури не тільки з'ясовує питання про мову першого народу

²⁶ Ростовцев М. И. Эллины и иранцы на юге России.— Пг., 1918.— С. 271.

²⁷ Дьяконов И. М. История Мидии.— С. 240.

²⁸ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— С. 211.

²⁹ Дьяконов И. М. Очерк истории древнего Ирана.— М., 1961.— С. 42; Акишев К. А. Саки азиатские и саки европейские // Археологические исследования в Казахстане.— Алма-Ата, 1973; Смирнов К. Ф., Кузьмина Е. Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий.— М., 1977; Кузьмина Е. Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических данных // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности.— М., 1981.

³⁰ Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы.— М., 1966.— С. 122.

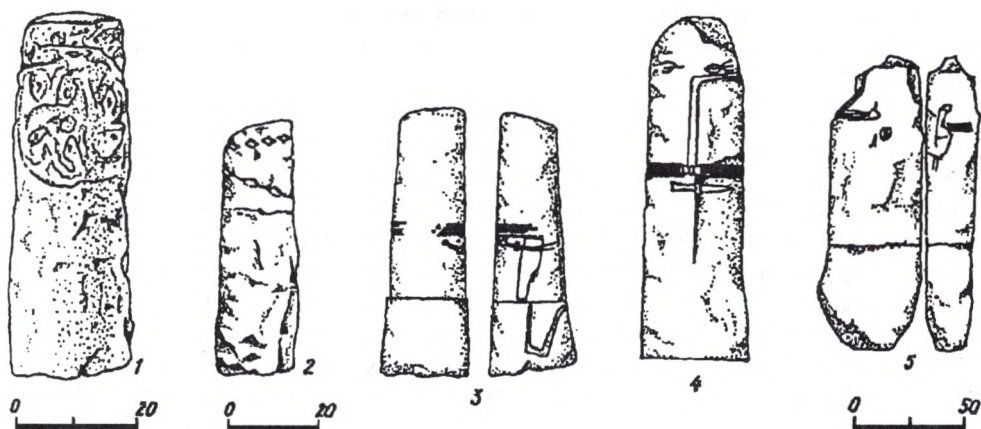

Рис. 25. Кіммерійські антропоморфні статуї.

Східної Європи, назва якого збереглася до наших часів, а й дає можливість зазирнути в його далеке минуле. Нині доведено, що предками зрубного населення була людність полтавкінської культури, поширеної на території Нижнього Поволжя у першій половині II тис. до н. е. Саме цю територію й можна вважати стародавньою прабатьківщиною кіммерійців.

Проте у складанні кіммерійського етносу взяли участь не тільки зрубні племена, а й групи прийшлого населення, що просунулись до Південно-Східної Європи з території сучасного Казахстану та Південного Сибіру. Саме з цими районами пов'язані чужорідні для європейського півдня форми наконечників стріл, кинджалів, вудил та псаліїв, а також антропоморфних статуй, котрі з'являються тут на чорногорівському етапі розвитку кіммерійського населення³¹. Особливо показово є поява антропоморфних статуй, що походять від так званих «олених каменів» Південного Сибіру та Центральної Азії. Це, на думку Н. Л. Членової, вагомо свідчить, що йдеться саме про просунення певних груп населення, які мали відповідні традиції монументального мистецтва, зі сходу на захід, оскільки такі важкі та масивні вироби не могли з'явитися на півдні Східної Європи унаслідок торгівельних зв'язків або міжплеменого обміну³². Це дає підстави твердити, що на межі X—IX ст. до н. е. мало місце велике перегрупування племен у середині єдиного іраномовного (зрубно-андронівського) масиву, який займав тоді значну частину півдня Євразії. Безперечно, до цього руху були залучені й більш східні племена, зокрема носії так званої карасукської культури, найвідоміші пам'ятки якої виявлені у районі Мінуської долини.

³¹ Ключко В. И., Мурзин В. Ю. О взаимодействии местных и привнесенных элементов скифской культуры // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.

³² Членова Н. Л. О связях Северо-Западного Причерноморья и Нижнего Дуная с востоком в киммерийскую эпоху // Studia Thracica.— 1975.— 1.— С. 88.

синської улововини. Саме з провідними формами цієї культури, зокрема характерними кинджалами, пов'язаний генезис деяких категорій культури типу Черногорівки.

Але ця подія, зважаючи на спорідненість місцевого степового населення та чужинців, не могла призвести до докорінної зміни етнічної ситуації у кіммерійських степах. До того ж, як свідчить археологія, найвиразніший у X—IX ст. до н. е. імпульс східного впливу у Східній Європі поступово згасає, якщо не враховувати формування новочеркаських форм залізних кинджалів та кам'яних антропоморфних статуй на підґрунті запозичених елементів. Очевидно, не пізніше середини VIII ст. до н. е. чужинці розчинилися серед місцевого населення. Проте вони також відіграли певну роль у формуванні гетерогенного етносу історичних кіммерійців, які полишили по собі глибокий слід в історії України та сусідніх країн. Подальший розвиток цього степового народу був обірваний скіфською навалою.

Скіфи. Цей народ полишив по собі такий глибокий слід у минулому та народній пам'яті, що його назва стала почасти ім'ям номінальним. Давні автори поширювали цю назву не тільки на інші кочові народи, сучасні скіфам, а й більш пізніх номадів. Проте в даному випадку під терміном «скіфи» ми розуміємо конкретний кочовий народ, що панував у європейських степах на початку та у середині I тис. до н. е.

Перші кроки цього народу на історичній арені поки що досить невивчені. «Батько історії» Геродот, який присвятив скіфам одну з дев'яти книг свого великого дослідження, найбільш вірогідним вважав таку версію подій, що передували появі скіфів у Східній Європі. За його розповіддю, прабатьківщина скіфів знаходилась десь на схід від кіммерійської землі. Але під тиском іншого кочового народу — массагетів, яких більшість авторів античного часу розміщувала у пустельних районах на схід від Каспійського моря, скіфи покинули свої рідні місця й рушили на захід. Згодом вони просунулися і до кіммерійської землі. «Кіммерійці, — пише далі Геродот, — коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радитися, що їм робити... І найдостойнішою була думка царів, а думка більшості зводилася до того, що їм вигідніше віддалитися, ніж залишившись наражатися на небезпеку і чинити опір численним ворогам. Але думка царів була воювати до останнього з ворогами, обороняючи свою країну... Отже, перші вирішили без бою покинути країну загарбникам і тікати від них, а царі вирішили краще бути вбитими і похованими на батьківщині, але не тікати з більшістю... Скоро вони прийняли таке рішення, вони розділилися, обидві їх частини стали рівними в числі і вони почали битися між собою. І всіх, що в битві було вбито, кіммерійці поховали поблизу ріки Тірасу (і їхні могили і тепер ще можна там бачити)... Згодом прийшли скіфи, знайшли країну незалюдненою і зайняли її» [Геродот, IV, 11].

Ці події, описані Геродотом багато років пізніше — у V ст. до н. е., приблизно можна датувати початком VII ст. до н. е. До цього ж часу —

першої половини і середини VII ст. до н. е. — відносяться й найбільш давні у Східній Європі знахідки скіфської матеріальної культури. Це, перш за все, найархаїчніші скіфські наконечники стріл із дволопатевою голівкою ромбічної форми, які раптово з'являються на величезному просторі європейського півдня від Дагестану до Придунав'я. Зустріч місцевого доскіфського населення цієї території з прийшлими номадами археологічно віддзеркалюють і не дуже чисельні, але важливі для розуміння цього часу поховальні пам'ятки, інвентар яких складався з речей, що були характерні як для новочеркаської, так і для скіфської культур. Це поховання поблизу сіл Єнджа та Белоградець у Болгарії, № 39 з могильника поблизу хут. Кубанського Краснодарського краю, а також поховання поблизу Лермонтовського роз'їзду та поховання 1921 р. Каменомостського могильника на Ставропіллі³³.

Таким чином, початок VII ст. до н. е. був відправною точкою скіфської історії. Саме з цього часу, відповідно до даних археології та найраніших згадок про скіфів у писемних джерелах, ми можемо використовувати термін «скіфи» щодо кочового населення, яке мешкало на просторах північнокавказьких та причорноморських степів, а також мало цілком визначену і добре відому археологам «скіфську культуру».

Щодо території Надчорноморщини, то її остаточне освоєння відбулося вже після закінчення скіфських походів до Передньої Азії. Саме з цього епізоду розпочинається «Скіфська оповідь» Геродота [IV, 1—3]: «скіфів, які були відсутні протягом двадцяти восьми років, коли вони повернулися до своєї країни, спіткали випробування такі тяжкі, як і ті, що були в Мідії, адже вони зустріли там численне вороже військо, бо скіфські жінки через те, що їхніх чоловіків не було з ними так довго, взяли собі за чоловіків рабів... Отже, від цих скіфських рабів і від жінок народилося і виросло покоління юнаків, які, довідавшись про своє походження, виступили проти тих, що повернулися з Мідії... Після багатьох боїв, коли виявилось, що скіфи не можуть подолати супротивників, один із скіфів сказав так: «Що ж це ми робимо, скіфи? Ми б'ємося з нашими рабами і в битвах нас стає менше і їхнє число також зменшується. Ось що тепер, як мені здається, треба зробити: відкинути списи та луки і кожному взяти батіг і якнайшвидше піти проти них»... Почувши це, скіфи так і зробили, а здивувавшись тому, що сталося, юнаки припинили битву і повтікали».

На жаль, до часів Геродота цей епізод, пов'язаний з опанування скіфами великих просторів Північного Причорномор'я, набув уже у фольклорній традиції характеру вільної від конкретних історичних деталей легенди. По це свідчить і наявність у цій розповіді «ходячого» сюжету про застосування проти непокірних канчуків. Схожий мотив досить поширений у епічних творах різних кочових народів, зокрема

³³ Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса.— К., 1980.— С. 26.

Рис. 26. Зображення битви «старих» та «молодих» скифів на срібному горіті з кургану Солоха (деталь).

тюрко- та монголомоовних. Тут батіг не тільки допомагає керувати конем, а й використовується як зброя, якою вбивають ворогів, котрі не заслуговують на почесний удар клинком³⁴. Цікаво, що подібна традиція існувала серед степовиків протягом тисячоріч — адже за переконанням запорізьких козаків шаблю можна було використовувати лише проти «чесного» супротивника, а проти «бусурманів» слід було діяти канчуками³⁵.

До речі, це не єдиний приклад такого перекликання характерних уявлень кочових народів, віддалених інколи один від одного багатьма сторіччями. Згадаймо, наприклад, епізод з символічними «дарунками» скифів Дарію I, до складу яких входили стріли. Але й у багатьох кочовиків більш пізніх часів саме стріли часто символізували послів. Недаремно серед посадових осіб Чингіз-хана були чотири «далеких та близьких стріли» — вірогідно, так звали ханських послів³⁶. Не менш виразною є й аналогія відомому листу царя Атея мешканцям Візантія,

³⁴ Липец Р. С. Образ бытыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. — М., 1984. — С. 81.

³⁵ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Т. 1. — К., 1990. — С. 218.

³⁶ Липец Р. С. Указ соч. — С. 84.

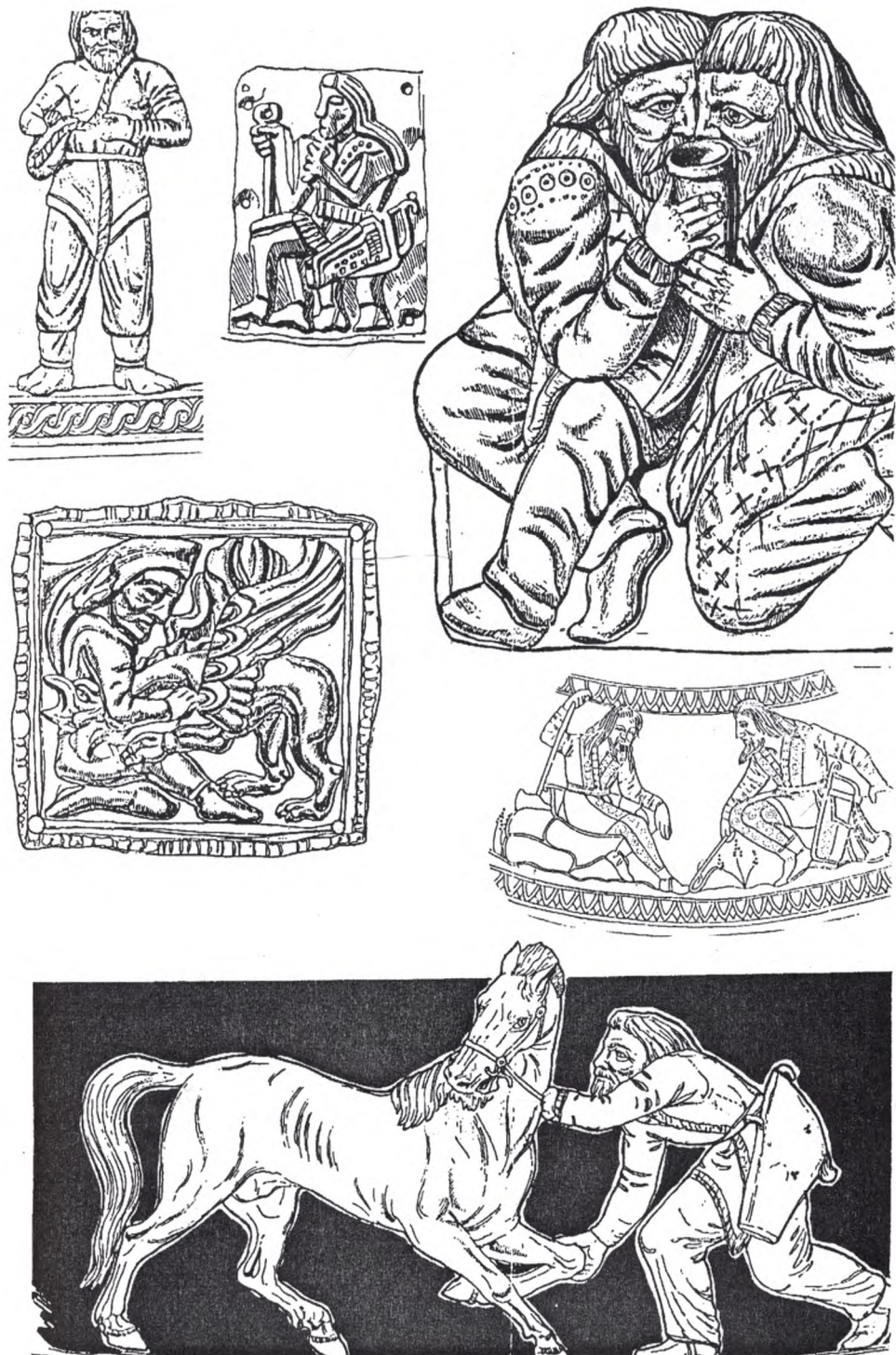

Рис. 27. Зображення скіфа на виробках стародавніх ювелірів.

Рис. 28. Скіфські антропоморфні статуї.

який наводився нами у попередньому розділі. Звертаючись через дві тисячі років до запорожців, кримський хан використав майже таку саму формулу: в обмін на мир обіцяв аж до самого Києва своїх коней у Дніпрі не поїти³⁷.

Такі паралелі, кількість яких можна було б збільшити, не тільки знімають питання про те, чи знали античні автори, зокрема Геродот, скіфський фольклор³⁸, а й свідчать про наявність особливої, образної «мови» сталих символів та формулювань, що була поширена серед степовиків протягом величезного відтинку часу. Цей феномен не можна пояснити лише подібними умовами життя та традиціями різних кочових народів. На наш погляд, це є яскравим доказом певної єдності того етногенетичного процесу, який протікав на величезних просторах євразійських степів протягом тривалого часу та залучав до себе різні за походженням кочові народи. Безперечно, однією з ланок цього процесу був і розвиток скіфського етносу, який мав розпочатися задовго до першої згадки про них у писемних джерелах та продовжився навіть тоді, коли скіфи зійшли з історичної арени — адже окремі групи скіфських племен взяли участь у етногенезі пізніших народів. На жаль, ще не усі деталі етногенезу скіфів з'ясовано.

Завдяки тривалій дискусії, що точилася протягом усього розвитку скіфознавства як окремої гілки історико-археологічної науки, посту-

³⁷ Яворницький Д. І. Історія запорізьких казаків. — Т. 2. — К., 1990. — С. 427.

³⁸ Раевский Д. С. Знали ли греки скифский фольклор? // Эрмитажные чтения памяти Б. Б. Пиотровского. — СПб., 1998. — С. 79—81.

пово викристалізувалися два різні підходи до вирішення цієї складної проблеми. Прихильники першого з них (М. І. Артамонов, Б. М. Граков) віддавали перевагу місцевим, східноєвропейським кореням формування скіфських племен, тоді як їхні наукові опоненти (А. І. Тереножкін) підкреслювали основну роль у складенні скіфів кочовиків, які прийшли до південних районів Європи зі сходу³⁹. Проте навряд чи варто рішуче протиставляти ці дві наукові теорії — як свідчать сучасні дані, кожна з них віддзеркалює дві сторони єдиного процесу етногенезу скіфів, у орбіту якого були втягнуті різні за походженням групи населення.

Як уже зазначалося, початок скіфського періоду в історії нашого півдня фіксується за появою на території європейських степів у VII ст. до н. е. нових форм озброєння, кінської вузди і деяких інших предметів матеріальної культури, а також типового «звіриного» стилю у мистецтві, що не мають прототипів у поширених на цій території у попередні часи старожитностей. Це дало можливість пов'язати такі нові культурні елементи з появою тут прийшлих груп кочовиків, що просунулися, згідно з Геродотом, зі східних районів Євразії.

Тому особливу увагу привертає той факт, що деякі з цих привнесених категорій матеріальної культури, а саме дволопатеві наконечники стріл, вудила та псалії, подібні за своїми формами аналогічним категоріям черногорівського етапу кіммерійської культури, що також пов'я-

Рис. 30. Зображення скіфа на золотій пекторалі з кургану Товста Могила (деталь).

³⁹ Мурзін В. Ю. Проблема походження скіфів в сучасній історіографії // Археологія.— 1984.— Вип. 46.

зані зі східною лінією розвитку. Таким чином, археологічні матеріали дають підстави стверджувати, що за часів ранньої залізної доби до південних районів Східної Європи послідовно проникають два імпульси східного культурного впливу з територій, де проходив безперервний розвиток тієї культури, яку можна назвати «протоскіфською». Перший імпульс східного впливу (X і IX ст. до н. е.) поступово згасає, а групи населення, що його передали, з часом розчиняються у місцевому киммерійському середовищі.

Виникнення на території Північного Кавказу і Північного Причорномор'я скіфського об'єднання було результатом появи тут другої хвилі носіїв протоскіфської культури. Якщо врахувати, що і киммерійці, і протоскіфи належали до близьких за мовою народів, цю подію слід розглядати як наслідок якихось значних перегруповань у тому масиві численних іранських племен, що займали широкі простори Великого поясу євразійських степів.

На жаль, вихідна територія міграції протоскіфів й досі ще чітко не визначена. Проте є всі підстави для її пошуку на території від Східного Казахстану до Західної Монголії, де відкриті найдавніші пам'ятки культури скіфського типу, зокрема кургани Чиліктинський та Аржан⁴⁰.

Зустріч прийшлих протоскіфських і місцевих киммерійських племен на початку VII ст. до н. е., що залишила свій відбиток й в археологічних пам'ятках, відзначила початок етногенезу скіфів як конкретного кочового народу Східної Європи. Хоча чужинці одержали верх над аборигенами і поширили на них не лише свою владу, а й своє ім'я — за Геродотом, усі племена разом звалися скелотами, а скіфами їх назвали елліни — на першому етапі їх сумісної історії термін «скіфи» мав не стільки етнічний, скільки політичний зміст і позначав відношення різних за походженням кочових племен до етнополітичного новоутворення, що склалося внаслідок описаних вище подій. На користь такого його розуміння свідчать і писемні, і археологічні джерела.

Так, у запитах асирійського царя Асархаддона є згадки про те, що з північного сходу його державі загрожували не тільки скіфи, але й киммерійці⁴¹. Якщо взяти до уваги усю античну традицію, котра малює киммерійців і скіфів як запеклих супротивників, то таке «мирне співіснування» і сумісні їхні дії можна пояснити лише неоднорідним складом війська скіфських царів, яке формувалося і з власне скіфів, і з киммерійців, підкорених раніше або вже у Передній Азії.

Як археологічну ілюстрацію до цієї складної ситуації можна навести матеріали Келермеських курганів. Знайдена тут кінська вузда досить чітко поділяється на дві групи — вироби першої орнаментовані

⁴⁰ Черников С. С. Загадка золотого кургана. Где и как зародилось «скифское искусство». — М., 1965; Грязнов М. П. Аржан. Царский курган раннескифского времени. — М., 1980; Исмаилов Р. Б. Погребение Большого Гумаровского кургана в Южном Приуралье и проблема происхождения скифской культуры // АСГЭ. — 1988. — Вып. 28.

⁴¹ АВНУ. — № 65—69.

у типовому для кіммерійського мистецтва геометричному стилі, а другої — у традиціях скіфського тваринного мистецтва⁴². Доведено, що поховані в курганах степової аристократії коні були останніми дарами померлому володарю від підданих⁴³. Тому матеріали Келермеса свідчать про наявність усередині скіфського об'єднання двох різних груп населення, перша з яких була носієм кіммерійських культурних традицій, а друга — нових культурних тенденцій, пов'язаних із найдавнішою, власне скіфською, культурою.

Висновок про гетерогенний характер скіфського етносу добре узгоджується і з спостереженням Д. С. Раєвського, згідно з яким у Скіфії існували дві різні міфологічні традиції, зокрема про складання скіфської етносоціальної структури, та двох термінологічних систем для визначення її елементів⁴⁴. Характерно також, що скіфське об'єднання було побудоване за принципом тричленної «піраміди», верхівку якої займали скіфи-царські. Але, за свідченням Діодора Сицилійського [II, 43], на самому початку своєї історії скіфська або, вірніше, «протоскіфська», орда поділялася лише на дві частини. Перетворення її на тричленну структуру мало відбутися саме внаслідок підкорення місцевого кіммерійського населення, якому було відведено окреме місце в рамках нової тріадної організації. Вона забезпечувала панування скіфської правлячої верхівки, що спиралася на завойовників-протоскіфів, над переможеними кочовиками⁴⁵.

Рис. 31. Зображення знатного скіфа на срібній чаші з кургану Гайманова могила (деталь).

⁴² Галанина Л. К. Раннескифские уздечные наборы (по материалам Келермесских курганов) // АСГЭ.— 1983.— Вып. 24.

⁴³ Грязнов М. П. Первый Пазырыкский курган.— Л., 1950.— С. 69, 70; *Его же*. Архан...— С. 49, 50.

⁴⁴ Раевский Д. С. Основы идеологии скифо-сакских племен.— М., 1977.— С. 136, 137.

⁴⁵ Мурзин В. Ю. Происхождение скифов...— С. 75—77.

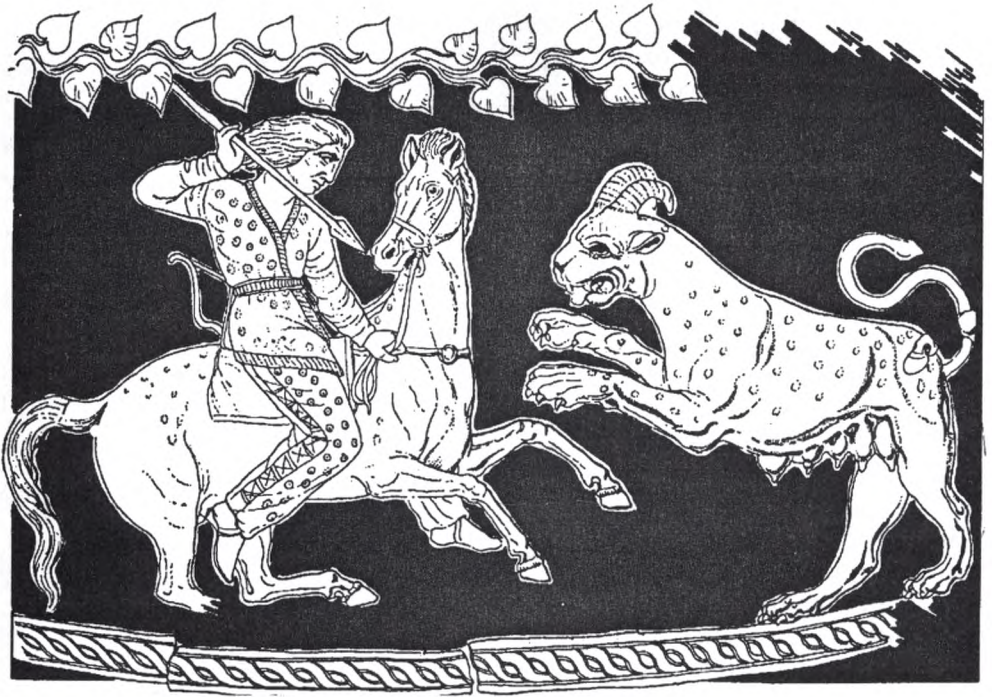

Рис. 32. Сцена полювання скіфського вершника на фантастичну тварину (деталь фрізу срібної чаші з кургану Солоха).

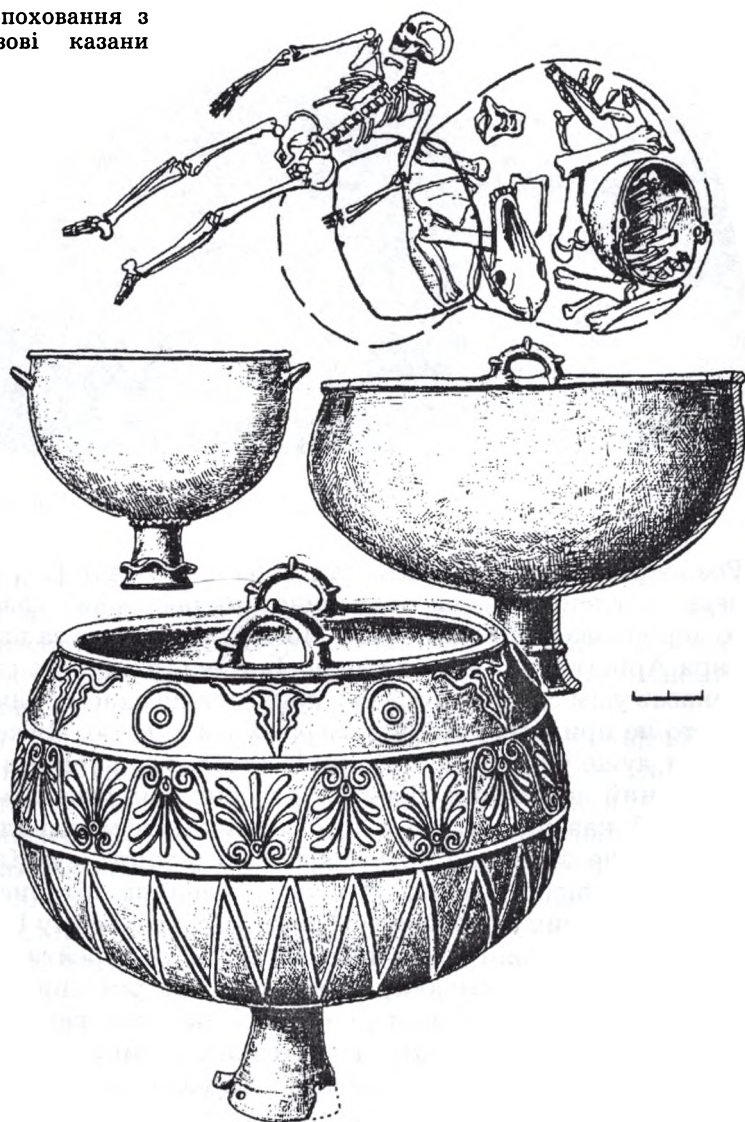
У рамках єдиної кочової орди розмивання культурних градацій відбувалося досить швидко, і практично вже на початку VI ст. до н. е. на усьому просторі європейських степів поширилась єдина ранньоскіфська матеріальна культура — своєрідний сплав елементів, принесених протоскіфами зі сходу (мечі, наконечники стріл, вудила та псалії, круглі бронзові дзеркала, основні схеми та образи тваринного стилю у мистецтві тощо), місцевих киммерійських компонентів (насамперед — ліпної кераміки) та передньоазіатських культурних впливів, що залишили найбільший слід у скіфській паноплії (захисний обладунок) і скіфському мистецтві⁴⁶.

Поступово відбувався й процес усвідомлення степовим населенням своєї етнополітичної єдності. Ідеологічно ця єдність, як і завжди у кочових об'єднаннях, обґрунтовувалась на підставі вигаданої кривної спорідненості усіх груп населення, що об'єднувалися у єдиній генеалогії. Яскравим прикладом такого генеалогічного дерева є скіфські етногенетичні легенди. Одна з них [Геродот, IV, 5—6] виводила усі скіфські племена від трьох братів — Ліпоксая, Арпоксая, Колоксая і їхнього батька Таргитая.

Процес поступового формування єдиної етнічної свідомості відбився не тільки у оформленні цих генеалогічних оповідей. Добре відомо,

⁴⁶ Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1984. — С. 66—91.

Рис. 33. Скіфське поховання з казаном та бронзові казани скіфської доби.

що одним із проявів етнічної єдності є протиставлення у свідомості людей, які складають певний народ, себе іншим за принципом «ми-вони», «свої-чужі».

Прикладом такого протиставлення можуть бути зафіксовані Геродотом [IV, 106, 107, 117] характеристики племен, що оточували Скіфію. Вони ґрунтувались, безперечно, на даних його скіфських інформаторів: андрофаги одягаються як скіфи, але мова у них своя; меланхлени відрізняються чорним одягом, проте звичаї у них скіфські; савромати користуються скіфською мовою, але розмовляють нею здавна з помилками.

Наведемо ще один цікавий епізод на підтвердження нашої думки.

Рис. 34. Насип кургану Чортомлик

Розповідаючи про чисельність скіфів, Геродот [IV, 81] зазначав, що певне уявлення про це дає величезний бронзовий казан, місткість якого дорівнювала 600 амфорам. Його було відлито за наказом скіфського царя Аріанта, який «захотів довідатися, скільки є скіфів, і для цього наказав усім скіфам кожному принести по одному наконечнику стріли. А хто не принесе, тому він загрожував смертю. Отже, коли йому принесли дуже багато наконечників стріл, він вирішив спорудити з них постійний пам'ятник. З них він зробив цей казан...».

Такі казани, згідно з етнографічними матеріалами, мали певне символічне значення та уособлювали єдність суспільних підрозділів кочовиків різного рівня. Так, за свідченням літописця, могутній хан Кончак — один з героїв славетного «Слова о полку Ігоревім», був здатний перенести свій казан через Сулу, тобто перейти кордони Русі. Зрозуміло, у даному випадку йдеться не про реальний казан, а саме про об'єднання половців, яким керував і яке «годував» Кончак⁴⁷.

Оскільки казан таких гігантських розмірів (щонайменше 9000—10000 літрів) навряд чи існував насправді, залишається припустити, що Геродотом був зафіксований один з сюжетів скіфського фольклору, який через зрозумілу і прозору алегорію — величезний казан, що увібрав у себе частку кожного — обґрунтовував спільність скіфського народу. Симптоматично, що подібні бронзові казани знайдено у багатьох визначних скіфських похованнях, а у так званих «царських» курганах, де поховані особи, які очолювали великі кочові колективи, казани мають значні розміри.

Остаточне завершення скіфського етногенезу припадає на другу половину V ст. до н. е. До цього висновку підводить аналіз скіфського поховального ритуалу. Незважаючи на відносно швидку уніфікацію

⁴⁷ Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. — М., 1982. — С. 22, 23.

під час розкопок

скіфської матеріальної культури, скіфські поховальні звичаї протягом VII—V ст. до н. е. відзначалися значною різноманітністю, що відображало складну етносоціальну структуру скіфського суспільства, котре виникло внаслідок закріплення панівної ролі одного з компонентів («протоскіфів») майбутнього скіфського етносу.

Але на кінець V ст. до н. е. припадають значні зміни у скіфському поховальному ритуалі. Поширюється такий тип поховальної споруди, як катакомба (вона складалася з вертикальної вхідної шахти і підземної поховальної камери). З цього часу поховання і скіфських царів і рядових воїнів здійснювались в однакових за конструкцією спорудах, які, проте, відрізнялися своїми розмірами. Це свідчить про зменшення етнічних розбіжностей у середовищі скіфського кочового суспільства. Консолідації номадів безумовно сприяло утворення північнопричорноморської Скіфії в межах Степу і Лісостепу, тобто великої багатомовної держави, в рамках якої, незалежно від їхнього походження, усі групи кочовиків-іранців мали єдині політичні та економічні інтереси. Подальший розвиток цього процесу було спинено загибеллю Великої Скіфії як єдиної держави та переходом політичної гегемонії у степах Північного Причорномор'я до сарматів.

Скіфи, савромати та сармати. Скіфське населення Північного Причорномор'я було лише західною гілкою величезного масиву іраномовних народів, які мешкали на степових просторах Євразії. Найближчими сусідами скіфів були споріднені з ними за мовою та способом буття савромати. Ці два кочових народи, згідно з античною писемною традицією, межували у пониззі Дона — Танаїса або Танаїда давньогрецьких авторів. «Якщо перейти ріку Танаїд — писав зокрема Геродот — там уже не Скіфія, але перша її частина належить савроматам, які живуть у країні, що починається від затоки Маєтидського озера (тобто Таганрогської затоки Азовського моря. — *В. М.*) і простягається

на п'ятнадцять днів шляху, і вся ця країна позбавлена дерев і диких, і культурних» [Геродот, IV, 21].

Нині пам'ятки савроматської археологічної культури виявлені у межиріччі Дона і Волги, у степах Заволжжя та Південного Приуралля. Усім їм притаманні певні спільні риси, що дає можливість вирізнити це культурно-історичне явище на загальному тлі археологічних культур інших кочових народів цього часу — зокрема ранньоскіфської, вже з VI ст. до н. е.

Оскільки савроматські археологічні пам'ятки репрезентовані виключно похованнями, ці спільні риси простежуються, перш за все, у сфері поховального ритуалу з характерними для нього перекритими деревом великими прямокутними могилами, та у складі супроводжувального інвентарю — наприклад, наявністю у жіночих похованнях кам'яних вівтарів-жертвників. Безумовною самобутністю відзначається також савроматський звіриний стиль — один з яскравих художніх напрямів скіфо-сибірського зооморфного мистецтва⁴⁸.

Проте нарівні із таким єдиним підґрунтям, що визначає загальний археологічний образ савроматської культури, у різних регіонах розповсюдження останньої простежуються деякі конкретні відмінності. На цій підставі у її межах було виділено два локальних варіанти — волгодонський та самаро-уральський⁴⁹.

Не виключено, що кожний з них мав різне етнічне забарвлення. На думку фахівців, тільки першу, західну групу пам'яток можна беззастережно пов'язувати із власне савроматами Геродота. Щодо другої, східної групи, існує кілька версій. Так, К. Ф. Смирнов вважав, що приуральські степи займали нарівні з савромато-сарматськими племенами протоаорсів та роксоланів також згадувані Геродотом [IV, 13, 25—26] кочовики-ісседони⁵⁰. На думку Д. А. Мачинського та В. П. Шилова⁵¹, останні були основними мешканцями даної території.

Згідно зі стійкою античною традицією, саме скіфи були причетні до процесу складання савроматів як окремого історичного народу. Найвідомішою є версія Геродота [IV, 110—117]. У минулі часи, коли елліни перемогли амазонок поблизу річки Термадонту у Малій Азії⁵², вони з усіма полонянками відпливли на своїх кораблях. На морі амазонки перебили чоловіків, але оскільки не вміли керувати кораблями, то були змушені віддатися на волю хвиль та вітру. Кораблі прибило до

⁴⁸ Смирнов К. Ф. Савромато-сарматский звериный стиль // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии.— М., 1976.

⁴⁹ Смирнов К. Ф. Савроматы.— М., 1964.

⁵⁰ Указ. соч.— С. 197.

⁵¹ Мачинский Д. Я. О времени первого активного высупления сарматов по свидетельствам античных письменных источников // АСГЭ.— 1971.— Вып. 13.— С. 30—37; Шилов В. П. Очерки по истории древних племен Нижнего Полжья.— М., 1975.— С. 134.

⁵² Докладніше про цей популярний сюжет давньогрецьких міфів та образотворчого мистецтва — зокрема вазопису, див.: Плутарх. Порівняльні життєписи. Тесей, XXVI—XXVIII.

до землі вільних скіфів на узбережжі Маєтидського озера, де знаходяться Кремни⁵³. Амазонки захопили коней і почали грабувати скіфські кочовища. Спочатку скіфи стали на бій з ними, але довідавшись, що їхнім супротивником є відважні жінки, вирішили не вбивати амазонок, а мати від них дітей. З такою метою вони надіслали до них своїх юнаків та наказали їм отаборитися поблизу амазонок. Обидва табори — скіфський та амазонський, поступово наближались один до одного, а згодом об'єдналися. Скіфські юнаки та їхні войовничі дружини вирішили оселитися за Танаїсом північніше від Маєтидського озера. «І відтоді і дотепер жінки савроматів живуть, як і за давніх часів, тобто і на полювання їздять увесь час верхи і разом із своїми чоловіками і без них, і на війну ходять, і одягаються так, як чоловіки. Савромати розмовляють скіфською мовою, але розмовляють нею з давніх часів погано, бо амазонки не навчилися їй як слід. Що ж до шлюбів, то ось як у них так встановлено: жодна дівчина не виходить заміж, поки вона не вб'є якогось ворога», — завершує свою розповідь Геродот.

Основою переданої Геродотом легенди про походження савроматів, безумовно, була місцева фольклорна традиція, поширена у кочовому середовищі та дещо переосмислена «батьком історії», який поєднав її з окремими епізодами еллінської амазономахії. Незважаючи на свій напівказковий сюжет, не можна заперечувати, що легенда містить певне раціональне зерно⁵⁴.

Попри усю складність питання про походження савроматів як конкретного історичного народу, у науковців не викликає сумніву, що їхні етнічні витоки, як і власне скіфів, пов'язані зі світом зрубно-адриновських та деяких споріднених з ними племен доби пізньої бронзи⁵⁵, проте характер такого зв'язку залишається практично нез'ясованим. На початку ранньої залізної доби у межиріччі Дона та Волги були поширені такі ж самі, як і в Північному Причорномор'ї, киммерійські старожитності чорногорівсько-новочеркаського типу⁵⁶. Наступні савроматські пам'ятки помітно відрізняються від них новими формами речового комплексу та художньою традицією, що, подібно до основних елементів ранньоскіфської культури, мали бути привнесені зі східних

⁵³ *Йдеться про північне узбережжя Азовського моря. Щодо локалізації гавані Кремни існує досить обґрунтована пропозиція Ю. В. Болтрика та О. Є. Фіалко, які локалізують її поблизу гирла р. Корсак (Болтрик Ю. В., Фіалко Е. Е. К вопросу о локализации гавани Кремны // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.*

⁵⁴ *Історичний перекази, легенди та героїчний епос є тими фольклорними жанрами, що мають безперечне значення для реконструкції історичного минулого. На відміну від переказів, у змісті легенд присутні фантастичні мотиви. Незважаючи на різний ступень історизму, перекази та легенди є важливим джерелом для вивчення етногенезу народів та їхніх етнокультурних зв'язків (Азбелев С. Н. Отношение предания легенды и сказки к действительности (С точки зрения разграничения жанров) // Славянский фольклор и историческая действительность.— М., 1965; Толстова Л. С. Исторические предания Приаралья.— М., 1984.— С. 18, 19).*

⁵⁵ *Смирнов К. Ф. Савроматы.— С. 174—182.*

⁵⁶ *Тереножкин А. И. Киммерийцы.— С. 200.*

районів Євразії. Можливо, до цього спричинився вихід протоскіфів «з глибин Азії», що на початку VII ст. до н. е. докорінно змінив етнокультурну ситуацію у передгір'ях Північного Кавказу та степах Північного Причорномор'я. Цей потужний етнічний імпульс був спроможний зтягнути до сфери свого тяжіння й інші іраномовні кочові племена, які не входили до складу протоскіфської орди. У своєму русі на захід останні знайшли свою «нову батьківщину» у межиріччі Волги та Дону, тобто на північ та схід від скіфських володінь, та підкорили місцеве кіммерійське населення. Участь савроматів – принаймні їхньої племінної верхівки, у скіфських походах до Закавказзя та Передньої Азії⁵⁷, вірогідно, сприяла консолідації нового об'єднання⁵⁸. В усякому разі савроматська археологічна культура стає історичною реальністю саме у VI ст. до н. е., тобто після завершення скіфської експансії на південь від Головного Кавказького хребта. Не виключено, що окремі групи власне скіфів вплинули й на остаточне формування савроматського етносу. Зокрема, археологічні пам'ятки Нижнього Дону за своїми ознаками можуть бути віднесені і до ранньоскіфської і до савроматської культури⁵⁹. Це може свідчити, що у цій контактній області відбувався процес етнічної міксації скіфського та савроматського населення.

Дуже цікавим є «амазонський мотив» Геродотової розповіді про походження савроматів та їхні звичаї. Певний час у спеціальній літературі особливе становище жінки у савроматському суспільстві (на відміну від скіфського), нібито обумовлене наявністю у савроматів пережитків матриархату, не викликало сумнівів⁶⁰. Проте аналіз археологічних матеріалів довів, що відносна кількість жіночих поховань зі зброєю (близько третини) у скіфів, савроматів та більш східних саків майже однакова⁶¹. І це цілком природно — як слушно зауважив О. П. Смирнов,⁶² у середовищі кочовиків, де вільне чоловіче населення брало участь у далеких грабіжницьких походах, турботи про безпеку своєї домівки та родини значною мірою були покладені на плечі жінок.

⁵⁷ *Виноградов В. Б.* О скифских походах через Кавказ (по данным письменных источников) // Тр. Чечено-Ингушского НИИ.— 1964.— Вып. 9; *Виноградов В. Б.* Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время.— Грозный, 1972.— С. 17—25.

⁵⁸ *Смирнов К. Ф.* Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии.— М., 1984.— С. 12.

⁵⁹ *Мурзин В. Ю., Симоненко А. В.* РЕЦ.: Максименко В. Е. Савроматы и сарматы на Нижнем Дону.— Ростов, 1983 // СА.— 1988.— № 1.— С. 275.

⁶⁰ *Граков Б. Н.* ΓΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ (пережитки матриархата у сарматов) // ВДИ.— 1947.— № 3.

⁶¹ *Бунятян Е. П.* Методика социальных реконструкций в археологии. На материале скифских могильников IV—III вв. до н. э.— К., 1985.— С. 69—71; *Мирошина Т. В.* Амазонки у сарматов и проблема матриархата // Проблемы скифо-сарматской археологии.— М., 1990.— С. 170.

⁶² *Смирнов А. П.* К вопросу о матриархате у савроматов // Проблемы скифской археологии.— М., 1971.— С. 190.

Таким чином, це вторинне явище, пов'язане зі специфічними умовами життя, а не з елементами материнського роду.

Проте важливо, що у савроматів військова функція була перш за все привілеєм та обов'язком незаміжніх дівчат. Так, у своєму трактаті Гіппократ [Про воздух, води та місцевості, 24] зазначає про звичаї савроматів: «Їхні жінки їздять верхи, стріляють з луків та кидають дротики, верхи стинаються з супротивниками, поки вони дівчата; заміж вони не йдуть аж доколи не вб'ють трьох ворогів... Заміжні перестають їздити верхи, поки не з'явиться потреба усім поспіль рушити в похід».

Рис. 35. Степова амазонка (малюнок М. В. Гореліка).

Симптоматично, що спомини про озброєні дівочі загони зберігалися протягом тисячоліть і відбилися не тільки у фольклорі іраномовних осетин, а й узбеків та каракалпаків Приаралля, де мешкали колись сакські та масагетські племена кочовиків-іранців. Зокрема, у каракалпакському епосі «Жирк киз» («Сорок дівчат») розповідається, як багатирка Гулайим та її подруги перемогли ворогів у кривавій січі, коли «від сліпучих стріл ніч ставала осяйною». Дослідниця цих мотивів Л. С. Толстова зауважила, що у них йдеться про окремі дівочі гарнізони. Вони мали функцію своєрідного форпосту на віддалених кордонах племені. Як й інші науковці, Л. С. Толстова пов'язує це явище з інститутом вікових класів, коли саме на молодь покладалася охорона своєї землі⁶³.

Цей висновок дає підстави вважати, що згадуваний Геродотом окремий табір «амазонок» слід розглядати як свідчення на користь існування у савроматів подібних дівочих загонів, що мешкали поблизу Танаїду, на порубіжжі скіфських та савроматських територій. Вірогідно, у скіфів таких окремих дівочих дружин не існувало — адже писемна традиція ніколи не згадує про скіфських войовниць. Крім того, оповідь Геродота про воєнні сутички скіфів та «амазонок» дає

⁶³ Толстова Л. С. Указ. соч.— С. 193—195.

підстави вважати, що відносини поміж скіфами та савроматами були не тільки мирними. Відгомін одного з таких конфліктів зберігся також у новелі «Токсарід або дружба» давньогрецького письменника Лукіана. Тут йдеться про напад савроматів на розташоване поблизу Танаїда скіфське кочовище, коли вони побили багатьох спроможних носити зброю скіфів, а інших захопили у полон.

Але не такі локальні «непорозуміння», цілком звичні для кочових суспільств з притаманним їм культом воєнної звитяги, мабуть все ж таки характеризують скіфо-савроматські відносини протягом тривалого періоду. Адже саме савромати були головним союзниками скіфів у їхній боротьбі з перською навалюю [Геродот, IV, 119, 120].

Сталі мирні стосунки були потрібні цим кочовикам ще й тому, що їхніми країнами йшов важливий торгівельний шлях. Він з'єднував північнопричорноморські степи із східними регіонами Євразії. Його напрямок добре простежений за знахідками вироблених у античній Ольвії бронзових речей, головним чином дзеркал⁶⁴. У свою чергу, у некрополі Ольвії було виявлено типовий для савроматської культури кам'яний жертovníк⁶⁵, а під час розкопок скіфського Кам'янського городища на Нижньому Дніпрі — кістки верблюда⁶⁶, що мимоволі викликає здогадки про каравани далеких східних купців, які йшли назустріч скіфським торговцям. За свідченням Геродота [IV, 24], останні на своєму шляху до земель ісседонів, племенне ім'я котрих, можливо, збереглося у назві притоку Тоболу р. Ісеть, були змушені користуватися допомогою сімох товмачів із сімома мовами.

За Геродотом [IV, 13, 25—27], ісседони жили майже на краю ойкумени, поруч з дивними створіннями — одноокими арімаспами та грифами, які охороняють золото. Про них майже нічого невідомо, крім того, що розповідали самі ісседони. Навіть Геродот не дуже довіряв такій інформації. Але науковці вважають, що за цими казковими персонажами приховані реальні племена і народи. Зокрема арімаспів, у міфології яких помітну роль мав відігравати культ однооких демонів, розміщують десь поміж Уралом та Алтаєм, приблизно на території Східного Казахстану⁶⁷. З «грифами» переконливо ототожнюють племена багатого на золото Алтаю, у мистецтві яких був поширений образ цього фантастичного хижого птаха⁶⁸.

⁶⁴ Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні відносини з Поволжжям та Приураллям в архаїчну та класичну епохи // Археологія.— 1947.— Вип. I.

⁶⁵ Зуев В. Ю., Ильина Ю. Н. Скифский косметический столик из Ольвии // СГЭ.— 1997.— Вип. LVIII.

⁶⁶ Цалкин В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа // МИА.— 1960.— № 53.— С. 104.

⁶⁷ Черников С. С. Поселение эпохи бронзы в Северном Казахстане // КСИИМК.— 1954.— Вип III.— С. 49.

⁶⁸ Руденко С. И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время.— М.—Л., 1960.— С. 176, рис. 198; Полосьмак Н. В. «Стережущие золото грифы» (Ак-Алахинские курганы).— Новосибирск, 1994.

Саме на цих віддалених від Північного Причорномор'я територіях наприкінці I тис. до н. е. починають розгортатися події, що згодом призведуть до кардинальної зміни етнокультурної ситуації на півдні Східної Європи.

Вже античні автори добре розуміли, що поява нових кочовиків на берегах Дніпра та Дунаю є лише ланкою тих великих міграційних процесів, що беруть свій початок далеко на сході. Не випадково Геродот пов'язував просування предків скіфів на узбережжя Чорного моря з тиском на них або массагетів [IV, 11], або ісседонів: «Арімаспи витіснили з країни ісседонів, а ісседони скіфів, а кіммерійців, які жили біля південного моря, скіфи змусили покинути країну» [IV, 13].

Чергове переміщення розпочинається приблизно у IV ст. до н. е. У ці часи у Південному Приураллі та навколишніх регіонах на основі ісседоно-массагетського кочового населення складаються потужні об'єднання, що поступово поширюють свою експансію у різних напрямках, основним з котрих був західний. Особливо відчутним цей процес стає у III—I ст. до н. е.⁶⁹ Зі сходу накочуються послідовні хвилі кочовиків, що, накладаючись одна на одну та змішуючись із Геродотовими савроматами, утворюють нові орди, яких стародавні автори об'єднують загальним ім'ям «сармати». Колишній кордон по Танаїсу вже був не в змозі зупинити їхній невпинний рух на захід, що став часткою так званого «великого переселення народів».

На чолі перших сарматських об'єднань, що просунулися на територію Північного Причорномор'я, були племена «царських язигів» та роксоланів. Зокрема античний географ I ст. до н. е. Страбон [VII, 3, 17] зазначав, що орда язигів, до складу якої входили також якийсь час

Рис. 36. Сарматський воїн (реконструкція М. В. Гореліка).

⁶⁹ Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии.— С. 116—118.

угри, займала степи у межиріччі Дніпра та Дністра. Роксолани, «котрі вважалися народом войовничим», мешкали поміж Дніпром та Доном. «Вони носять шоломи,— уточнює Страбон,— і панцири з сирої вовлв'ячої шкіри та сплетені з лозин щити, а за наступальну зброю їм правлять списи, лук та мечі... Вони йдуть за своїми стадами, обираючи завжди місцини з гарними пасовиськами, взимку у болотах поблизу Маєтиди (Азовського моря.— В. М.), а влітку — і на рівнинах».

Невдовзі сармати «ранньої хвилі» наближаються до кордонів Римської імперії, що простягалися вздовж Дунаю. Тут, чи не у найвіддаленішому кутку держави, на початку I ст. н. е. відбував своє заслання славетний римський поет Публій Овідій Назон. Написані ним цього часу елегії містять не тільки нарікання на жорстокість долі, а й багато конкретних історичних деталей. Згадує він також [Листи з Понту, 1, 2, 75—85] «несамовитих язигів», «яких надихають луки, повні сагайдаки та коні, здібні до найдовших перегонів».

Майже одночасно з язигами дунайських меж Риму дісталися й роксолани. Незабаром язиги оселилися у межиріччі Дунаю та Тиси, у сучасній малярській області Альфольде. Римський історик Тацит [Історія, 3, 5] згадує, що саме вожді язигів володарювали усіма тутешніми племенами. Язиги та роксолани досить активно втручаються у справи Риму, імператори якої для нейтралізації їхньої загрози були змушені тільки поміж сучасними Віднем та Будапештом тримати наготові чотири легіони⁷⁰. Проте такі заходи не завжди були дійовими — адже близько початку II ст. н. е. роксоланам щастить добитися від Римської імперії сплати досить регулярної данини⁷¹.

Тим часом степів Північного Причорномор'я сягає нова хвиля сарматських племен. Ними були аорси і алани, які з'явилися тут у I ст. н. е. та утворили нове кочове об'єднання. Їхня культура, забарвлена у бірюзово-золоті тони притаманного їм поліхромного оздоблювального стилю, має безумовний східний акцент. Це деякі образи звіриного мистецтва, бронзові китайські люстерка, вироби з улюбленого у Китаї нефриту тощо⁷².

На відміну від своїх попередників, алани спромоглися створити на півдні Східної Європи досить потужне об'єднання. Войовнича політика сармато-аланської орди мала кілька основних напрямів, що певною мірою співпадають з векторами політичної активності колишнього скіфського об'єднання. Загони сарматів долають Кавказькі гори та вдираються на територію Ірану⁷³. Значний тиск з їхнього боку відчу-

⁷⁰ *Археология Венгрии.*— М., 1986.— С. 280.

⁷¹ *Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов.*— М., 1971.— С. 81.

⁷² *Манцевич А. П. Новая находка в Запорожском кургане (к вопросу о сибирской коллекции Петра I) // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии.*— М., 1976; *Клейн Л. С. Сарматский тарандр и вопрос о происхождении сарматов // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии.*— М., 1976; *Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов.*— С. 26, 27.

⁷³ *Алиев Играр. Сармато-аланы на пути в Иран // История Иранского государства и культуры.*— М., 1971.

ває у ці часи населення лісостепоного межиріччя Дніпра та Дністра, де виявлено значну групу суто сарматських поховань⁷⁴. На півдні кочовики беруть активну участь в династичній боротьбі, що точилася у середині I ст. н. е. у Боспорській державі. Близько 70-х років цього ж сторіччя сарматські «царі» Фарзой та Інісмей, які, вірогідно, були представниками аланського правлячого роду й очолювали західне, аорське «крило» нової орди (Аорсією греки Надчорноморщини звали степи Дніпровського Правобережжя)⁷⁵, досягають тимчасового панування над Ольвією, де карбуються монети з їхніми іменами⁷⁶. На заході племена, котрі входили до аланського союзу, разом з язигами та роксаланами, посилюють наступ на кордони Риму. Невипадково одна з війн, що точилася поміж Римом та «варварами» у II ст. н. е., отирим ала у сучасників назву Сарматської.

Симптоматично, що з аорсами та аланами у Північному Причорномор'ї пов'язані досить численні поховальні пам'ятки. Зокрема це великі компактні могильники — Усть-Кам'янський на Нижньому Дніпрі, Молочанський у Приазов'ї, Підгороднянський у межиріччі Самари та Орелі та ін. Це свідчить, що аланське об'єднання відрізнялося безперечною стабільністю

Рис. 37. Знатна сарматка (Соколова Могила).

⁷⁴ *Симоненко А. В., Лобай Б. И.* Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I н. э.— К., 1991.

⁷⁵ *Виноградов Ю. Г.* Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н. э. // ВДИ.— 1994.— № 1.

⁷⁶ *Карышковский П. И.* Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 108; *Анохин В. А.* Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 58.

та досить чіткими територіальними межами. У надрах цього об'єднання набувають прискорення процеси складання типової кочової держави, заснованої на засадах грабіжницької військової політики та експлуатації аланською верхівкою підкорених племен і народів. Як і завше у номадів, надійним індикатором таких процесів є поява так званих «царських» поховань, що виділяються своїм вишуканим та коштовним інвентарем. І хоч поховання вищої сармато-аланської аристократії — кургани Нагайчинський, Соколова Могила, Пороги тощо за цією ознакою значно поступаються скіфським «царським» гробницям, вони свідчать, що розвиток сармато-аланського суспільства йшов у схожому зі скіфським напрямку. У рамках нової етнополітичної організації відбувалися й певні процеси етнічної інтеграції — «алани мало-помалу своїми постійними набігами виснажили сусідні народи і поширили на них назву своєї народності» — писав у цьому зв'язку римський історик Амміан Марцеллін [XXXI, 2, 14]. Не випадково етнонім «аорси» досить швидко виходить із вжитку.

Проте усім цим проявам не судилося одержати подальшого розвитку. Їхньому логічному завершенню не вистачило одного з основних чинників успішного етносоціального розвитку — часу. Спочатку у III ст. н. е. германські племена готів, а згодом, у IV ст., нова хвиля східних кочовиків — гунів, які увійшли до історії під прізвиськом «кари божої», нанесли аланському об'єднанню нищівних ударів, що практично означало завершення тривалого періоду панування у північнопричорноморських степах іраномовного населення.

Захоплена у вирій цих кривавих подій, частина аланів була розпилена по Західній Європі і навіть досягла берегів Північної Африки. Більшість аланів відкочувало у північнокавказькі степи, де аланські племена мешкали до початку татаро-монгольської навали. Під загрозою останньої вони відійшли у передгірні та гірські райони Північного Кавказу. Внаслідок їхньої міксації з місцевим населенням поступово відбулося формування осетинського етносу — найбільшого іраномовного народу сучасної Європи.

Наша розповідь про фінальний етап панування іраномовних кочовиків на теренах Північного Причорномор'я не буде повною, якщо коротко не зупинитися на подальшій долі степового населення Великої Скіфії.

Безумовно, та велика комплексна криза, основні чинники котрої залишаються й досі остаточно не з'ясованими, призвела не тільки до занепаду Великої Скіфії як політичного утворення, а й суттєво позначилася на чисельності мешканців степової Надчорноморщини. Ми вже зазначали раніше, що скіфські курганні поховання III ст. до н. е. практично невідомі, що є одним з красномовних проявів даного процесу.

Очевидно, значна частина скіфської орди відкочувала до західних кордонів своєї колишньої території і згодом таки оволоділа частиною Добруджи, у битві за яку кілька десятиріч тому загинув Атей. З середини III ст. до н. е. концентрація скіфів у цьому регіоні стає спов-

на відчутною⁷⁷, а територія отримує назву Малої Скіфії [Страбон, VIII, 4, 5].

Не викликає сумніву також, що певна частина кочових скіфів була захоплена сарматським рухом на захід та увійшла до їхніх політичних об'єднань. Зокрема, загадкових ургів, які начебто входили до складу орди язигів, деякі дослідники пов'язують саме зі скіфами⁷⁸.

Проте ані загибель власної кочової «імперії», ані могутні хвилі сарматських міграцій виявилися нездатними остаточно витіснити залишки скіфського населення з території Північного Причорномор'я. Пізні скіфи, як їх прийнято називати у спеціальній літературі, закріпилися у двох відносно захищених самою природою куточках Надчорноморщини. Це передгірні райони Кримського півострова та пониззя Дніпра з його протоками та плавнями.

Відчутне скорочення підвладних скіфам територій, відмінність їхніх природно-екологічних умов порівняно з колишніми скіфськими степами, призводять до кардинальної зміни їхнього способу буття — із кочовиків вони перетворюються на осілих мешканців поселень сільського типу та укріплених городищ. «Пізньоскіфська культура та її характер,— слушно зауважив П. М. Шульц,— значною мірою визначалися процесами виникнення та розвитку скіфського міста»⁷⁹. У Нижньому Подніпров'ї нині відомі 14 городищ приблизно II ст. до н. е. — II ст. н. е., найвідомішим з котрих є городище Золота Балка, та декілька селищ. У Криму відкрито чотири пізньоскіфських міста, зокрема столиця Кримської Скіфії — Неаполь Скіфський на околицях сучасного Сімферополя та Палакій (Усть-Альминське городище) на західному узбережжі Криму. Крім того, тут виявлено приблизно 20 укріплених та 50 сільських пізньоскіфських поселень, окремі садиби тощо⁸⁰.

Вельми складним є питання про те, чи були єдиними пізні скіфи Криму та Нижнього Подніпров'я у політичному відношенні. Про позитивну відповідь ніби-то свідчить такий уривок з «Географії» Страбона [VII, 4,5]: «Уся ця країна (тобто Кримський півострів.— В. М.), а також майже уся область за перешийком до Бористена зветься Малою Скіфією». Проте реально ці два райони пізньоскіфської осілості були розділені великим степовим простором, що не дозволяє наполягати на їхній територіальній цілісності⁸¹. Можливо, певний політичний вплив

⁷⁷ Андрух С. И. Нижнедунайская Скифия в VI — начале I в. до н. э.— Запорожье, 1995.— С. 93.

⁷⁸ Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии.— С. 120.

⁷⁹ Шульц П. Н. Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму // ПСА.— М., 1971.— С. 128.

⁸⁰ Шульц П. Н. Указ. соч.— С. 129; Вязьмитина М. И. Золота Балка.— К., 1962; Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму.— К., 1972; Ее же. Неаполь — столица государства поздних скифов.— К., 1979; Ее же. Усть-Альминское городище и некрополь.— К., 1994.

⁸¹ Полин С. В. От Скифии к Сарматии.— С. 113.

Рис. 38. Рельєф із зображенням царя Скілура та його сина Палака.

на пізньоскіфське населення Нижнього Подніпров'я з боку Кримської Скіфії поширювався лише в періоди найвищої могутності останньої.

Один з таких періодів припадає на II ст. до н. е. У пошуках прямого виходу до морського узбережжя Кримська держава пізніх скіфів розпочинає політику активної експансії у західному напрямі, що призводить до конфлікту з Херсо-

несом. Вже на початку цього сторіччя на території хори Херсонеса у Північно-Західному Криму на місці грецьких сільських поселень будуються пізньоскіфські укріплення⁸². Одночасно виникають досить тісні контакти між Кримською Скіфією та Ольвією. Громадяни останньої, що перебувала в оточенні ворожих племен, у пошуках сильного союзника приблизно у середині II ст. до н. е. навіть визнають протекторат скіфів. Ця подія пов'язана з ім'ям царя кримських скіфів Скілура, мідна монета якого починає карбуватися в Ольвії. За часів Скілура у його найближчому оточенні з'являються радники-греки, які не тільки були великими купцями та посередниками у торгівлі, а й керували військово-морськими експедиціями пізньоскіфської держави проти піратів, забезпечуючи тим самим безпеку морської торгівлі Скіфського царства, допомагали розбудовувати столицю — Неаполь Скіфський, вели ділову переписку грецькою мовою тощо. Відомо ім'я одного з них — Посидей, який, вірогідно, був громадянином Ольвії⁸³. Безумовно, саме вони, а також їхні помічники-греки були провідниками еллінського впливу на культуру Кримського царства, зокрема на архітектурний вигляд його столиці. Вплив цей був таким відчутним, що деякі дослідники⁸⁴ навіть намагалися довести, що Неаполь заснований ольвіюполітами. Отже, наведені факти свідчать, що однією з важливих складових частин населення Скіфського царства у Криму була досить

⁸² Дашевская О. Д. Скифы на Северо-Западном побережье Крыма в свете новых открытий // ПСА.— М., 1971.— С. 153; Щеглов А. Н. Еще раз о позднескифской культуре в Крыму (к вопросу о происхождении) // Проблемы археологии.— Вып. 4.— СПб., 1998.— С. 149.

⁸³ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса. VII—I вв. до н. э.— М., 1989.— С. 230-250.

⁸⁴ Русяева А. С. Ольвия и Неаполь (к вопросу об основании скифской крепости в Таврике) // Мир Ольвии.— К., 1996.— С. 177.

чисельна грецька громада пов'язана, можливо, своїм походженням насамперед з Ольвією. Особливості планування, домобудування та матеріальних залишків, притаманні пізньоскіфським пам'яткам Нижнього Подніпров'я, дають підстави стверджувати про наявність тут також певного прошарку грецького населення. Зокрема ця обставина могла відіграти свою роль у середині I ст. н. е., коли після розгрому Ольвії гетами мешканці її хори шукали порятунку саме на нижньодніпровських поселеннях⁸⁵.

Іншим, можливо, ще важливішим чинником, що впливав на етнічний склад пізньоскіфського суспільства, було сарматське середовище. Повною мірою це стосується пізніх скіфів Нижнього Подніпров'я, територія котрих була буквально оточена володіннями кочовиків-сарматів. Антропологічні дослідження, а також характер поховального ритуалу пізніх скіфів даного регіону, зокрема матеріали Золото-Балківського могильника, виявили неоднорідний склад місцевого населення, присутність тут безумовно сарматських етнічних елементів. Цікаво, що основним носієм останніх були головним чином жінки, які, вірогідно, потрапляли до пізньоскіфського середовища внаслідок змішаних шлюбів⁸⁶. Близька ситуація склалась і на території Скіфського царства в Криму. Перші сарматські інвазії на територію півострова (сарматів цариці Амаги і роксоланів на чолі з Тасієм) мали місце у II ст. до н. е. та були пов'язані з воєнно-політичним суперництвом між скіфською державою та Херсонесом, у перебіг котрого сармати досить активно втручалися. Спочатку вони проникають у Крим начебто спорадично, про що свідчить відсутність тут їхніх пам'яток II—I ст. до н. е.⁸⁷. Проте деякі фахівці вважають⁸⁸, що плем'я сатархів, присутність котрого у Степовому Криму фіксується античними авторами з II ст. до н. е., слід вважати одним з сарматських кочових племен. Надалі чисельність сарматів у Криму, а отже й у складі населення Скіфського царства, починає невпинно зростати. Особливо цей процес, як виявив на матеріалах некрополя Неаполя Скіфського Д. С. Раєвський, посилюється з середини I ст. н. е.⁸⁹. Відбувається й помітна «сарматизація» мешканців інших пізньоскіфських поселень Криму, що надає їхній культурі у перші три сторіччя нашої ери своєрідного вигляду⁹⁰.

⁸⁵ Вязьмитина М. И. Золото-Балковский могильник.— К., 1972.— С. 183; Крапивина В. В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э.— К., 1993.— С. 141.

⁸⁶ Вязьмитина М. И. Золото-Балковский могильник.— С. 180.

⁸⁷ Храпунов И. Н. Очерки этнической истории Крыма. Тавры. Скифы. Сарматы.— Симферополь, 1995.— С. 56.

⁸⁸ Наприклад: Щеглов А. Н. Еще раз о позднескифской культуре...— С. 145.

⁸⁹ Раевский Д. С. Скифы и сарматы в Неаполе (по материалам некрополя) // ПСА.— М., 1971.— С. 149.

⁹⁰ Шульц П. Н. Указ. соч.— С. 140; Храпунов И. Н. Указ. соч.— С. 71.

Таким чином, пізньоскіфське населення Нижнього Подніпров'я та Криму було за своїм етнічним складом багатокомпонентним і складалося перш за все з нащадків кочових скіфів, вихідців із сарматського середовища та певного прошарку північнопричорноморських еллінів. Крім цих основних елементів, у етнічних процесах, що протікали на розглядуваних територіях, брали участь і деякі інші, менш чисельні етнічні групи. Так, у Криму — це нащадки таврських племен, які не тільки заселяли його південну частину з доби пізньої бронзи, а й дали півострову одну з його назв — Тавріка, Таврида. Пов'язана з ними кизил-кобинська культура, за новітніми дослідженнями, існує до II ст. до н. е.⁹¹. Отже, її носії безперечно могли бути тим субстратом, що брав участь у складанні гетерогенного пізньоскіфського населення Криму. Може саме тому античні автори інколи йменували його скіфо-таврами [Пліній, IV, 85]. Серед пізньоскіфського населення Нижнього Подніпров'я простежується наявність гетських, фракійських, кельтських елементів, що свідчить про посилення — можливо через скіфів Добруджи — контактів з країнами Подунав'я, а також носіїв зарубинецької культури Середнього Подніпров'я⁹².

Розвиток багатогранної, синкретичної пізньоскіфської культури та її носіїв як гетерогенної етнічної спільності обривається у II—III ст. н. е. Так, на початку II ст. припиняється життя на більшості нижньодніпровських городищ, що може бути пов'язане з якоюсь міграцією сарматських племен. Приблизно у середині III ст. н. е. на територію Криму просунулися германські племена готів, а у 325 р. тут — поміж Херсонесом та Керченським півостровом — уже існувала область Готія⁹³. Одночасно тут з'являються аланські племена, поширюється притаманна їм матеріальна культура та характерні для них поховання людей із деформованими черепами. Одне з багатих аланських поховань виявлено навіть на території Неаполя Скіфського, поблизу головної брами, що може свідчити про занепад міста.⁹⁴ Серед нових мешканців Крима й розчиняються остаточно залишки його колишнього пізньоскіфського населення.

3. Населення Лісостепової України у I тис. до н. е.

Населення Лісостепової України у передскіфські часи. На противагу степовикам, чия культура в умовах кочового побуту досить швидко набувала єдиних рис, уніфікувалася та існувала у схожих

⁹¹ Колотухин В. А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начало железного века. — К., 1996.

⁹² Вязьмитина М. И. Золото-Балковский могильник. — С. 184, 185; Шульц П. Н. Указ. соч. — С. 130, 131.

⁹³ Храпунов И. Н. Указ. соч. — С. 72.

⁹⁴ Шульц П. Н. Указ. соч. — С. 141.

формах на великих просторах східноєвропейських степів, населення землеробської зони України в культурному та етнічному відношенні було набагато строкатішим⁹⁵.

На жаль, ми не знаємо справжніх назв племен і народів, що мешкали у передскіфські часи на північ від кіммерійців — якісь писемні дані про них відсутні. Тому чи не єдиним джерелом для вивчення цих людностей є матеріали археології.

Нині археологи виокремлюють на цій території кілька великих культурно-історичних масивів — так званих археологічних культур. Безперечно, кожна з таких культур відповідає певним племінним угрупованням і відображає реальний поділ території Лісостепової України поміж різними етносами. Якщо співставити ці дані з висновками мовознавців, можна зробити деякі підсумки щодо походження та мови останніх.

Отже, у центральній частині українського Лісостепу — від Середнього Дністра на заході до середньої течії р. Ворскла — на сході мешкали численні племена чорноліської культури, яких більшість дослідників вважає предками східних слов'ян. На аргументації, яка свідчить на користь цієї думки, ми ще наголосимо.

Простори західніше та південно-західніше від чорноліського населення займали племена, що залишили по собі досить близькі голіградську культуру, молдавську та закарпатську групи фракійського гальштату. За своїми характерними рисами вони тяжіють до одночасових пам'яток Румунії та Угорщини і дають уявлення про східний варіант культур фракійського гальштату⁹⁶.

Гальштатська культура — умовна назва величезної культурно-історичної спільності, що охоплювала у добу пізньої бронзи і раннього заліза територію Центральної Європи та суміжні райони. Безперечно, до її складу входило різне за етнічною приналежністю населення — виокремлюються дунайський, адриатичний, ельбо-одерський та інші варіанти гальштатської культури. Один з таких варіантів, у створенні якого взяли участь племена, що розмовляли на різних діалектах фракійської мови, й складають культури фракійського гальштату.

Північно-західні райони України у передскіфські часи займали племена висоцької та лужицької культур. Остання обіймала у ті часи величезну територію, яка через Східну Європу простягалася до Центральної та досягала Ельби. Лужицька культура склалася на підґрунті місцевих культур бронзової доби, зокрема на базі передуючих їй тишинецької та комаровської культур. На території України відкриті поселення, могильники та окремі скарби лужицької культури. Як вважає більшість фахівців, до складу населення лужицької культури входили й деякі праслов'янські племена⁹⁷.

⁹⁵ *Археологія Української РСР.* — Т. 2. — К., 1971; *Археологія Украинской ССР.* — Т. 2. — К., 1972.

⁹⁶ *Мелюкова А. И.* Скифия и фракийский мир. — М., 1979. — С. 14—36.

⁹⁷ *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. — М., 1981. — С. 224.

Висоцька культура, яка побутувала на частині Львівщини та Тернопільщини, відома головним чином за матеріалами ґрунтових могильників, яких відкрито близько 20. На найбільшому з них — Висоцькому (саме він визначив назву культури) досліджено понад 300 поховань. Матеріали цих пам'яток свідчать, що висоцька культура, яка займала територію поміж лужицьким та чорноліським культурними масивами, має змішаний характер та містить притаманні західним та східним культурним елементам риси. Можна припускати, що це спостереження відображає й склад населення висоцької культури, до якого входили як лужицькі, так й середньодніпровські етнічні компоненти⁹⁸.

І, врешті-решт, на схід від чорноліської культури — на території лівобережного Полісся, а також у південно-східній частині лісостепового Дніпровського Лівобережжя, у передскіфські часи була поширена бондарихинська культура, корені якої сягають ще часів пізньої бронзи. Досліджено невеликі поселення, розташовані передусім по заплавах річок. Найбільш відомими є поселення Бондариха на Сіверському Донці, Хухри та Ніцаха — на Ворсклі. Характерною рисою бондарихинської культури є її кераміка — горщики, суціль вкриті візерунком із нанесених дотиками палички орнаментів. Як вважають дослідники, племена бондарихинської культури за своєю мовною приналежністю були чи то балтами, чи то угро-фінами⁹⁹.

Враховуючи це загальне тло культурно-історичного розвитку населення Лісостепової України у кіммерійський період, повернемося до детальнішого розгляду чорноліської культури, племена якої відіграли визначну роль у давній історії України.

У 1949 р. у верхів'ях р. Інгулець, у межах великого лісового масиву, що відомий під назвою Чорного лісу, співробітниками Інституту археології АН УРСР було відкрито велике городище передскіфської доби. У наступні роки дослідники, керовані О. І. Тереножкіним, виявили низку подібних городищ у басейні р. Тясьмин, що дало можливість виокремити чорноліську археологічну культуру¹⁰⁰. Як з'ясувалося, вона була поширена не тільки в цьому районі правобережного Дніпровського Лісостепу, а й в околицях м. Умані, на Канівщині, півдні Київщини, Поділлі, Волині (до р. Горинь). Чорноліські пам'ятки були відкриті також на лівому березі Дніпра — головним чином уздовж р. Ворскла¹⁰¹. На багатьох із чорноліських пам'яток провадилися розкопки, завдяки яким стали зрозумілими основні особливості даної культури.

⁹⁸ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза.— К., 1976.— С. 45—59.

⁹⁹ Ильинская В. А. Бондарихинская культура бронзового века.— СА.— 1961.— № 1.

¹⁰⁰ Тереножкин А. И. Предскифский период на днепровском Правобережье.— К., 1961.

¹⁰¹ Ковпаненко Г. Т. Пам'ятки скіфського часу в басейні Ворскли.— К., 1967.— С. 33—49.

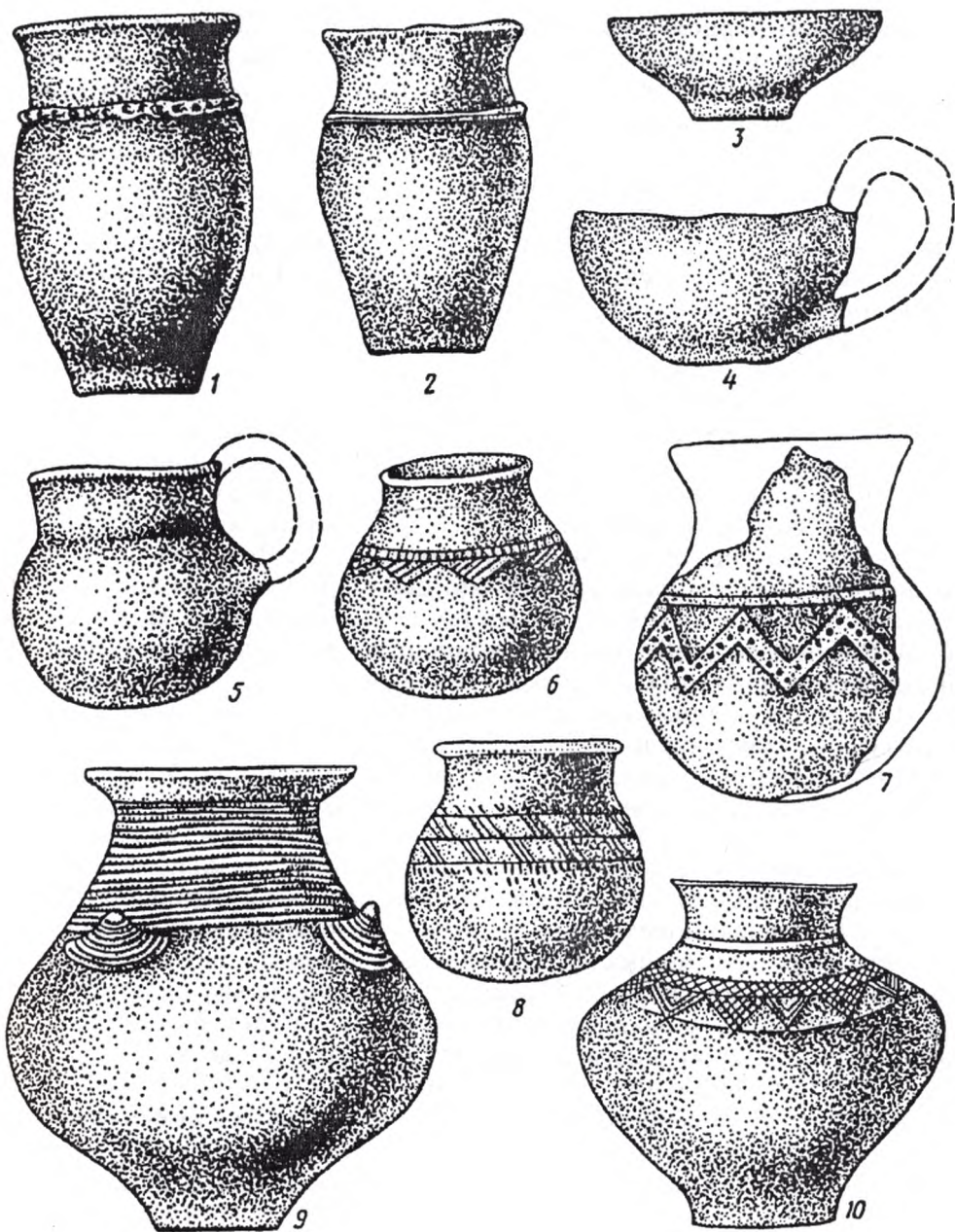

Рис. 39. Кераміка чорноліської культури.

Насамперед, було з'ясовно хронологічні рамки існування культури — X — початок VII ст. до н. е. Саме цим періодом датуються відомі зараз чорноліські поселення та городища. Перші є найчисленнішим типом чорноліських пам'яток, поширеним на основній тери-

торії розповсюдження чорноліської культури. Городища виявлені лише на півдні чорноліської території, де вони з VIII ст. до н. е. змінюють прості неукріплені поселення. Як уже зазначалося, більшість таких городищ розташована у басейні р. Тясмин та сконцентрована поміж Смілою, Кременчуком та Чорним лісом. Тільки на відтинку цієї річки від її гирла до м. Сміла протяглася лінія з 12 городищ, серед яких найвідомішим є Суботівське.

Городища розміщувалися на добре захищених природою майданчиках — найчастіше на високих прирічних мисах. Насамперед зводилося кругле в плані укріплення діаметром 40—100 м, оточене валом. На гребні валу будувалася стіна з пов'язаних поміж собою дерев'яних зрубів. Із боку поля викопувався один або кілька ровів. Найскладнішим за своїм плануванням є саме південне городище — Чорноліське, яке було захищене трьома лініями валів та ровів.

Питання про етнічну приналежність чорноліських племен та їхню мову довгий час було предметом жвавих дискусій науковців. Згодом сформулювалося кілька основних точок зору щодо цієї проблеми. Основні дебати розгорнулися поміж прихильниками фрактомовності чорноліського населення (М. І. Артамонов, В. Д. Рибалова С. С. Березанська та ін.) та науковцями, які наполягали на зв'язку чорноліських племен з протослов'янами (О. І. Тереножкін, О. Н. Трубачов, Б. О. Рибаків та ін.)¹⁰². Остання концепція зараз є переважаючою. На її користь свідчить кілька вагомих аргументів.

По-перше, достеменно доведено, що чорноліська культура формується на підґрунті попередньої білогрудівської культури, а чорноліське населення є нащадками білогрудівських племен. У свою чергу, білогрудівська культура виникла на основі комарівської та тшинецької культур бронзової доби. Саме тоді — у II тис. до н. е., відбувається, на думку лінгвістів, виокремлення праслав'ян із загального індоєвропейського масиву¹⁰³. Цю найдавнішу праслов'янську спільноту сучасна наука впевнено ідентифікує з племенами комарівської та тшинецької культур, які мешкали на великому просторі від лівобережжя Середнього Дніпра до Одера. Таким чином, чорноліську культуру можна вважати органічною ланкою довготривалого культурно-історичного розвитку праслов'янського населення Середнього Подніпров'я.

Крім цих загальних спостережень, існують й більш конкретні докази праслов'янської приналежності чорноліських племен. Відомий

¹⁰² Артамонов М. И. Этнический состав Скифии // VI научная конф. Института археологии.— К., 1953.— С. 177; Рибалова В. Д. К вопросу о сложении культур эпохи бронзы в лесостепной полосе Правобережной Украины // VI научная конф. Института археологии.— К., 1953.— С. 225, 226; Березанская С. С. О этнической принадлежности чернолесской культуры // Тр. Межд. конф. археологов-славистов.— Т. IV.— К., 1988; Тереножкин А. И. Предскифский период...— С. 243, 244; Его же. Общественный строй скифов // Скифы и сарматы.— К., 1977.— С. 5; Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины.— М., 1968; Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— М., 1979.— С. 225, 226; Его же. Язычество древних славян.— С. 224.

¹⁰³ Горнунг Б. В. Из предистории образования общеславянского языкового единства.— М., 1963.

лінгвіст О. Н. Трубачов виявив, що більшість архаїчних слов'янських гідронімів (назв річок) пов'язана з територією Дніпровського лісостепоного Правобережжя та басейном р. Ворскла, де у передскіфські часи існувала чорноліська археологічна культура¹⁰⁴. Межі її поширення вірогідно можна вважати межами прабатьківщини східного слов'янства.

Тут необхідно одне поточнення. Один з найбільш авторитетних сучасних славістів Б. О. Рыбаков слушно зауважив, що «прабатьківщину» не слід розуміти як область, зайняту одним народом з єдиною мовою з правічних часів. Прабатьківщиною є територія з досить розмитими межами, де проходили складні та довготривалі етногенетичні процеси за участю різних за походженням етнічних компонентів¹⁰⁵.

Безперечно, такі процеси, які ми маємо намір розглянути у заключному параграфі, протікали й на землях, зайнятих чорноліськими племенами.

Населення Лісостепової та Лісової України за скіфської доби. Завдяки багаторічним дослідженням археологів зараз на даній території виділено близько десятка окремих груп (варіантів) старожитностей скіфського періоду¹⁰⁶. Зокрема, це такі варіанти лісостепової культури скіфського типу, як києво-черкаський, східно- та західноподільські, посульський, ворсклинський, сіверсько-донецький. Територіально вони займають лісостепові райони Подністров'я, Південного Побужжя та Подніпров'я, басейни середніх течій Псла, Ворскли та верхів'їв Сіверського Донця.

Цей цілісний у культурному та етнічному відношенні масив, який виник на попередній чорноліській — отже праслов'янській, основі, простягався, таким чином, у широтному напрямі на 400 км. Відстань від південної межі масиву (степоного порубіжжя) до північної (кордонів лісової зони) також досягала приблизно 400 км¹⁰⁷. Симптоматично, що саме ця територія була майже тотожною майбутньому осередку «Руської землі» VI—VII ст. н. е.¹⁰⁸.

Яскрава і самобутня культура, що існувала тут у скіфський час, набула особливого розквіту у VII—VI ст. до н. е. Високий рівень економіки, що базувався на орному землеробстві, сприяв консолідації місцевих племен. На зміну невеликим поселенням і фортецям чорноліського часу приходять великі городища, зокрема, Немирівське, Мотронинське, Трахтемирівське тощо. Посилюється процес майнової та соціальної диференціації, прискорюється виділення військової аристократії. Це добре простежується за матеріалами поховальних пам'яток відпо-

¹⁰⁴ Трубачов О. Н. Названия рек...

¹⁰⁵ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— С. 216.

¹⁰⁶ Археология Української РСР.— Т. 2.— С. 76—184; Археология Украинской ССР.— Т. 2.— С. ; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Указ соч.— С. 229—355.

¹⁰⁷ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— С. 135.

¹⁰⁸ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1987.— С. 16.

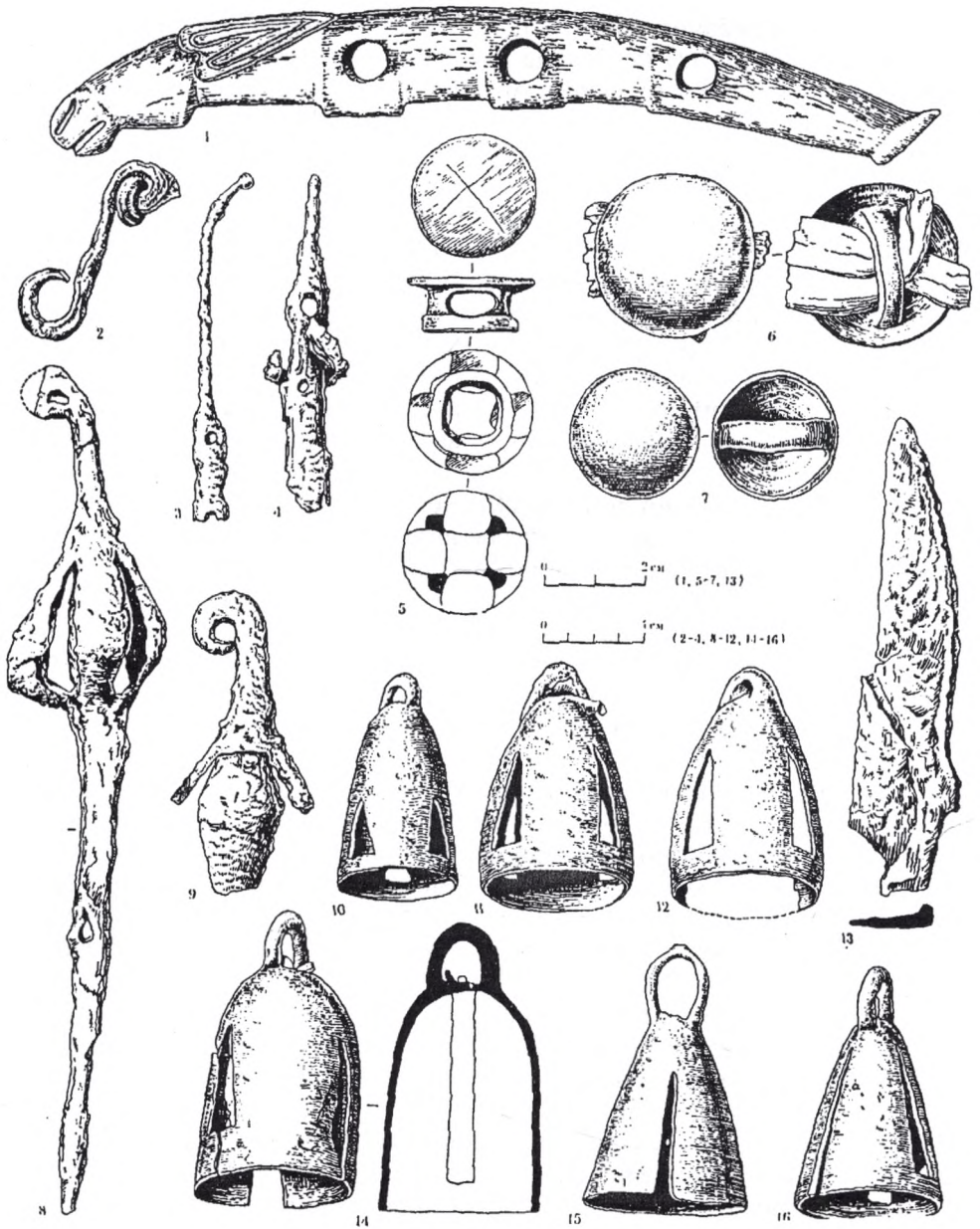

Рис. 40. Інвентар кургану поблизу с. Волковці на Посуллі.

відного часу. Так, на землях Дніпровського лісостепоного Правобережжя, на території добре вивченої киево-черкаської групи пам'яток, із рубежу VII—VI ст. до н. е. зустрічається виразний набір озброєння, а з другої половини VI ст. до н. е. в курганах присутній практично весь комплекс озброєння скіфського типу. Подібні поховання відкрито й на

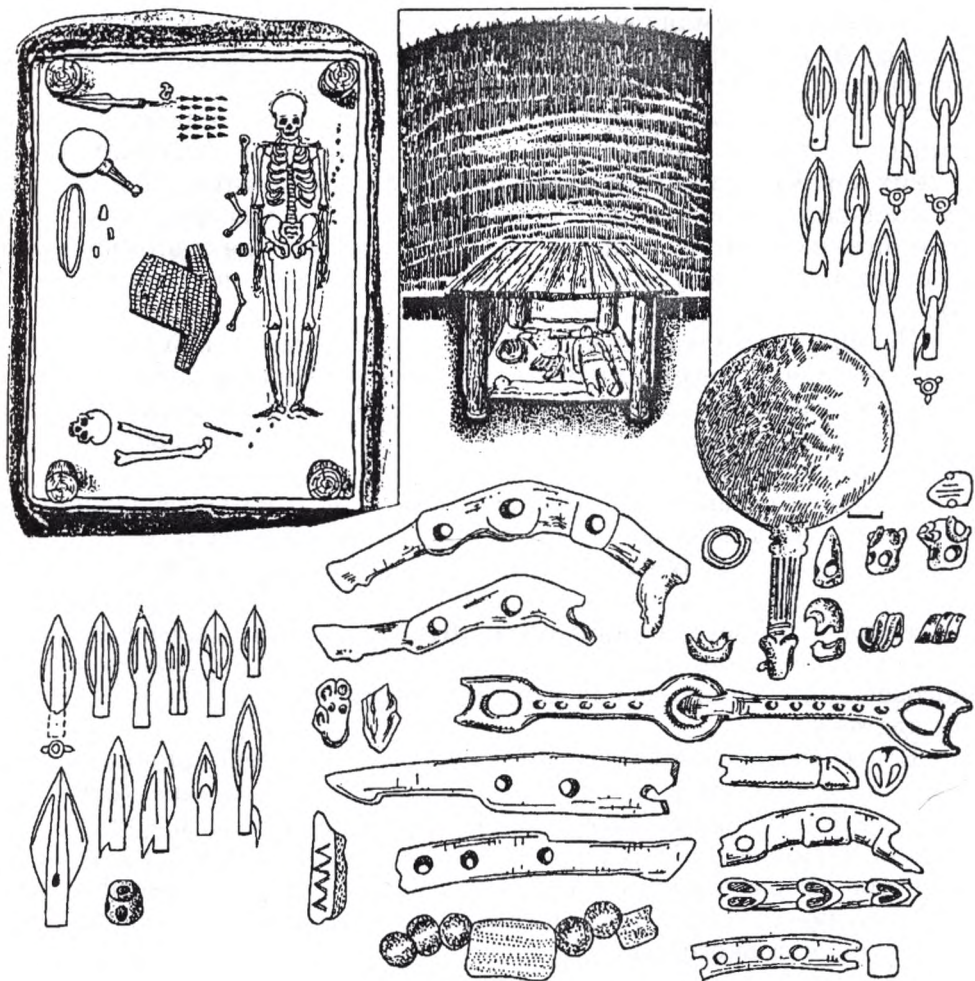

Рис. 42. План поховання з кургану поблизу с. Гуляй-Город на Черкащині, реконструкція його первісного вигляду та основний інвентар.

території інших локальних груп, які ми згадували вище. Взагалі пам'ятки, що складають ці групи, досить часто мають не менш, а подекуди — й більш «скіфський» вигляд, ніж курганні поховання степовиків.

У прилеглих до окресленої території областях вплив скіфської культури відчувається значно слабше.

Як і у попередній період, у лісостеповій частині Молдови межували два великих етнічних масиви. Перший з них був пов'язаний своїми коренями з племенами Побужжя та Подніпров'я (пам'ятки типу Сахарна-Солончени), а другий — з фракомовним населенням. Культура останнього репрезентована тут пам'ятками культури Шолданешти, що є одним з варіантів відомої культури Басарабії, що існувала у скіф-

ський період на землях сучасної Румунії, Югославії та Угорщини. Поступово фракійські племена поширюють свій вплив і у VI ст. до н. е. займають усі лісостепові райони сучасної Молдови¹⁰⁹.

На території Закарпаття дослідниками виділено окрему куштановицьку культуру. Аналіз характерних для неї речей, головним чином ліпних керамічних виробів, дав можливість припустити, що населення куштановицької культури було змішаним і складалося з місцевих фракійських компонентів та значної групи західноподільського походження, яка просунулася на південний захід на початку скіфської доби¹¹⁰.

Певний тиск з боку західноподільських племен у цей час починає відчувати також населення Західної Волині та Прикарпаття. Тут складаються різні культурні групи, характерною ознакою яких є поєднання елементів попередньої висоцької культури з проявами впливу культури скіфського типу¹¹¹.

З півночі останні були обмежені територією розповсюдження пам'яток мілоградської або, в українській фаховій літературі — підгірцевської культури. Вона простягнулася від Збруча та Случі на заході до Десни і Сожа на сході. На півдні її пам'ятки сягають басейну р. Стугна¹¹². Щодо етнічного змісту цієї культури, то слід зважити, що на території Верхнього Подніпров'я та басейну Прип'яті, за даними мовознавців, тоді проходила межа між праслов'янськими та балтськими племенами¹¹³.

Балтські гідроніми часто фіксуються також у межиріччі середньої Десни та Сейму, де у скіфський період мешкали племена юхнівської культури¹¹⁴. Зокрема, на території України її пам'ятки виявлено на півночі Чернігівської та Сумської областей. Вважається, що юхнівська культура сформувалася на основі попередньої бондарихинської, населення котрої було відтиснене на північ носіями лівобережних варіантів культури скіфського типу¹¹⁵.

¹⁰⁹ Мелюкова А. И. О датировке и соотношении памятников начала железного века в лесостепной Молдавии // СА.— 1972.— № 1.— С. 90.

¹¹⁰ Смирнова Г. И., Бернякович К. В. Происхождение и хронология памятников куштановицкой культуры.— АСГЭ.— 1965.— Вып. 7.

¹¹¹ Крушельницька Л. І. Лесостепові землеробські племена скіфського часу на Західному Поділлі // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині.— К., 1974.— С. 255—263; ж. Північне Прикарпаття і Західна Волинь...— С. 131, 132.

¹¹² Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннежелезном веке.— М., 1967; Даниленко В. М. Дослідження пам'яток підгірського та бобрицького типів на Київщині // АП УРСР.— 1956.— Т. 6; Петровська Є. О. Підгірцевські пам'ятки Київського Подніпров'я // Археологія.— 1971.— Вип. 2.

¹¹³ Трубачов О. Н. Указ соч.— С. 272, 273.

¹¹⁴ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М.—Л., 1966.

¹¹⁵ Ильинская В. А. Бондарихинская культура бронзового века.— С. 44, 45.

Внаслідок такого короткого огляду ми окреслили основні культурно-історичні прояви, що фіксуються у скіфську добу на лісостепових та лісових територіях України.

4. Основні етапи етнічної взаємодії населення України у I тис. до н. е. — на початку I ст. н. е.

Праслов'яни чорноліської доби та їхні сусіди. Один з напрямів етнокультурних зв'язків чорноліського населення було спрямовано на захід, в області розповсюдження культур фракійського гальштату. Саме звідсіля до Середнього Подніпров'я на пізньому етапі розвитку чорноліської культури проникають деякі орнаментальні мотиви (зокрема канелюри) та нові форми посудин — наприклад біконічні корчаги. Вельми цікавим є питання про шляхи просування цих запозичень із заходу на схід. Г. І. Мелюкова вважає, що вони були принесені групами фракійського населення, які просунулися на чорноліські території¹¹⁶. Навпаки, В. А. Іллінська доводила — приблизно у VIII ст. до н. е. саме чорноліські племена почали освоювати лісостепові райони сучасної Молдавії (група пам'яток Сахарна-Солончени), де безпосередньо зіткнулися із фракійцями¹¹⁷. На жаль, вирішити цю проблему однозначно поки що неможливо, проте, за даними археології, можна безперечно твердити, що у VIII — на початку VII ст. до н. е. мали місце активні контакти праслов'янського та фракійського світів. Не виключено, що наслідком цих контактів було й певне змішування різномовного населення. Особливо це стосується районів порубіжжя між цими двома великими культурно-історичними областями.

Знайдено у Подніпров'ї й інші речі західного походження. Зокрема, це нечисленні бронзові кельти лужицького типу. Можливо, це свідчить про проникнення якихось груп лужицьких або висоцьких племен на територію чорноліської культури¹¹⁸.

Проте найбільш драматичні події відбувалися на порубіжжі праслов'янського Лісостепу та киммерійського Степу.

Квітуча зона розвинутого землеробства та ремесла, якою були землі чорноліських племен, не могла не привернути уваги войовничих кочовиків. Очевидно, їх перші напади на мешканців Дніпровського лісостепового Правобережжя розпочалися ще від самого початку існування могутнього киммерійського об'єднання. Свого піка це протистояння досягає у VIII ст. до н. е. Саме тоді й виникає потужна за-

¹¹⁶ Мелюкова А. И. О датировке и соотношении памятников...— С. 71; *Ее же*. Скифия и фракийский мир.— С. 87, 88.

¹¹⁷ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин.—К., 1975.— С. 177, 178; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Указ. соч.— С. 301, 302.

¹¹⁸ Тереножкин А. И. Предскифский период в Днепровском Правобережье.— С. 210.

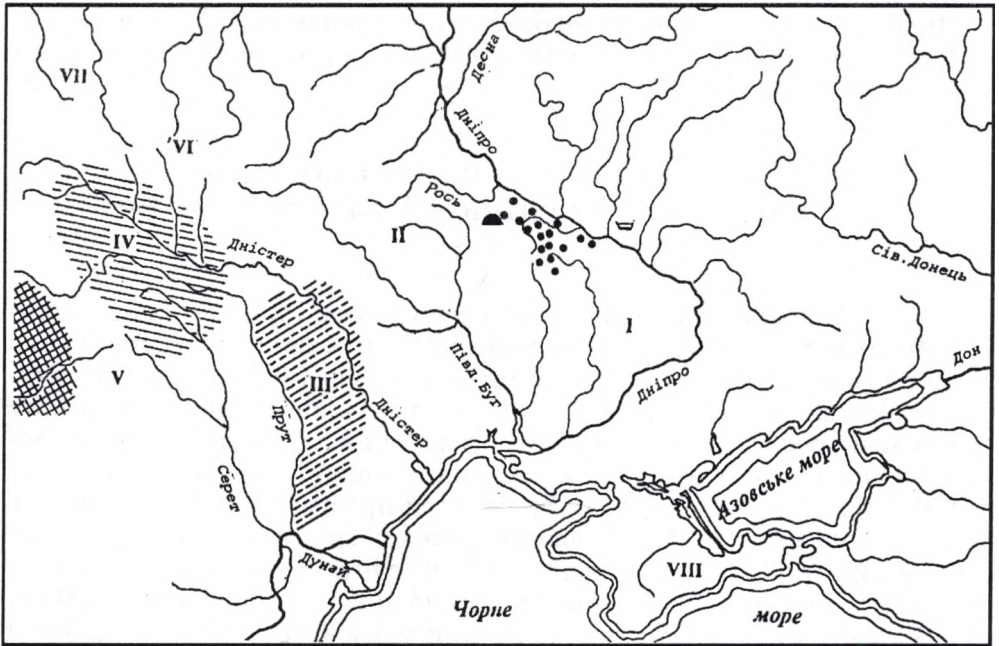

Рис. 42. Археологічні культури передкіммерійської доби: I — пам'ятки киммерійців; II — чорноліська культура; III — група фракійського гальштату; IV — голіградська група; V — закарпатська група гальштату; VI — висоцька культура; VII — лужицька культура; VIII — кизил-кобинська культура.

хисна лінія з багатьох чорноліських фортець уздовж Тясьміна, а у Чорному лісі будується оперезане трьома рядами валів городище, що було південним форпостом чорноліських племен. До речі, створення такої єдиної та продуманої системи оборони, що потребувало великих трудових затрат значної кількості людей, безперечно свідчить про наявність у чорноліських племен (принаймні тих, які мешкали у Києво-Черкаському регіоні) міцної надплеменної організації. Не виключено, що центром цієї спілки було Суботівське городище, підступи до якого прикриті цілою низкою невеликих чорноліських фортець¹¹⁹.

Попри усі зусилля, боротьба з кочовиками була нелегкою. У вогні великої пожежі, яка завжди є супутником нищівного штурму, загинуло Тясьминське городище, сліди руйнувань та пожеж простежено на Суботівському та Чорноліському городищах. Можливо, саме у ці часи почав складатися у слов'янському фольклорі образ багатоголового Змія, що спалював міста та забирав жінок і дітей. На думку фахівців, у цьому образі відображено реальну кочову загрозу. Головними супротивниками Змія були перші ковалі, герої-богатири Козьма та Дем'ян, що дає можливість віднести виникнення цього стародавнього міфу до

¹¹⁹ Павленко Ю. В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті.— К., 1994.— С. 126, 127.

періоду широкого освоєння заліза¹²⁰. Не виключено, що процес колонізації чорноліськими племенами територій на Лівобережжі Середнього Дніпра — зокрема Поворскля, який розпочався у VIII ст. до н. е., також треба розглядати через призму цих подій як намагання чорноліських племен відшукати та освоїти більш безпечні місця.

Дуже важливим є питання про наслідки кіммерійської експансії у чорноліські землі. Ця проблема детально розглядалася київським дослідником С. А. Скорим¹²¹, який дійшов висновку, що на території Дніпровського лісостепоного Правобережжя поряд з типовими чорноліськими могилами, для яких характерним є обряд тілоспалення, виникають і курганні поховання з типовими степовими рисами. Усього він виділив 13 таких поховань, серед яких такі багаті комплекси, як кургани поблизу сіл Квітки та Вільшани на Черкащині. Зокрема, тільки в першому з них (на жаль, дуже зруйнованому) було виявлено велику кількість бронзових деталей кінської вузди (щонайменше 6—7 комплектів), різноманітної зброї та численні для цього часу золоті речі, серед яких масивна кругла бляха, оздоблена інкрустаціями скляної пасти¹²².

Ці поховання, які датуються другою половиною VIII або самим початком VII ст. до н. е., відкрито північніше захисної лінії тясминських городищ. Більшість з цих поховань концентрується у районі сучасного Канева, де колись був брід через Дніпро — тобто у вигідному районі перехрестя водних та суходільних комунікацій. Даний факт свідчить, що наприкінці VIII ст. до н. е. кіммерійцям пощастило подолати опір чорноліського населення, проникнути вглиб їхніх земель і опанувати там важливі у стратегічному відношенні райони. Імовірно, у кількісному відношенні група прийшлих кочовиків не була дуже численною, проте вони посіли місце правлячої військово-аристократичної верхівки даного регіону, про що свідчить багатство їхніх поховань.

Одним із наслідків цієї події стало широке розповсюдження серед чорноліського населення своєрідної «моди» на речі кіммерійського зразка, насамперед зброю та кінське спорядження. Цікаво, що одночасно з цими речами на території чорноліської культури з'являються й вироби кавказьких та передньоазіатських майстрів. Це бронзові асирійські бляхи з Носачівського кургану, кавказькі речі з Залевкінського скарбу, бронзова посудина з кургану поблизу с. Квітки, бронзовий пояс закавказького виробництва з с. Підгірці поблизу Києва тощо¹²³. Безсумнівно, їхня поява у Середньому Подніпров'ї була наслідком да-

¹²⁰ Рыбаков В. А. Язычество древних славян.— С. 541, 548.

¹²¹ Скорий С. А. Кочовики передскіфської та скіфської доби в Дніпровському Правобережному Лісостепу.— Атореф. дис... доктора іст. наук.— К., 1996.— С. 16—29.

¹²² Ковпаненко Г. Т., Гупало Н. Д. Погребение воина у с. Квитки в Поросье // Вооружение скифов и сарматов.— К., 1984.

¹²³ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— С. 73, 78—80.

леких походів кіммерійців на Близький Схід — адже кочовики, що освоїли безмежні степові простори, були тією ланкою, яка з'єднувала розділені океаном степів острови осілих цивілізацій. Можливо, деякі представники чорноліської знаті навіть брали участь у цих військових експедиціях. В усякому разі, чорноліські племена виявилися безпосередньо втягнутими у вирій бурхливих подій того часу.

Вірогідно, саме тоді починається поступове розмежування західного й східного слов'янства, спільні корені якого сягають єдиної тшинецько-комарівської культури. Якщо предки західних слов'ян у межах лужицької культури активно взаємодіяли з кельтськими та іллірійськими племенами, то східні праслов'яни опинилися у сфері впливу войовничого об'єднання іраномовних кіммерійців¹²⁴. Ще значнішого впливу з боку степовиків-іранців зазнали вони у наступну, скіфську добу. Проте перш ніж розглянути це питання, коротко зупинимось на основних моментах етнічної взаємодії скіфів та мешканців античних центрів Північного Причорномор'я.

Скіфи та населення античних держав Північного Причорномор'я. Заснування на північному узбережжі Чорного моря цілої низки центрів античної цивілізації було частиною того епохального історичного процесу, що одержав назву Великої грецької колонізації. Вона відбувалася протягом VIII—VI ст. до н. е. і охопила значні території материкової та Іонійської Греції. Причини цього процесу досить складні та багатогранні, але умовно їх можна поділити на дві групи — внутрішнього та зовнішнього характеру. До першої слід віднести, перш за все, стрімке зростання населення у метрополіях, політичну боротьбу серед їхніх громадян, необхідність пошуку нових ринків сировини, а також збуту готової продукції ремісничого виробництва. До другої — воєнний тиск з боку оточуючих держав. Остання обставина відіграла, зокрема, чималу роль в активізації еміграційних потоків з античних центрів Іонійської Греції.

Грецькі міста Малої Азії, що намагалися розширити підвладну їм територію, зустріли активну протидію з боку Лідійського царства.¹²⁵ Його володарі з династії Мермнадов — Гіг, Ардіс, Садіатт, Аліатт уже з першої половини VII ст. до н. е. вели безупинну воєнну боротьбу з Мілетом, Ефесом, Клазоменами та іншими містами, що закінчилася за часів Креза¹²⁶ їхнім підкоренням та приєднанням до Лідійського царства [*Геродот*, I, 26—29]. Захоплені трофеї та накладена на іонійських греків данина прославила столицю Лідії Сарди накопиченими у них скарбами, а ім'я Креза донині залишається ім'ям номінальним та сим-

¹²⁴ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— С. 224.

¹²⁵ *Свенцицкая И. С.* Греческие города в составе Лидийского царства // ВДИ.— 1978.— № 2; *Кошеленко Г. А., Кузнецов В. Д.* Греческая колонизация Восточного Причерноморья VII—V вв. до н. э.: письменные источники и археология. Материалы V Межд. симпозиума по древней истории Причерноморья.— Тбилиси, 1990.— С. 36, 37.

¹²⁶ За В. В. Струве (*Струве В. В.* Этюды по истории Северного Причерноморья, Северного Кавказа и Средней Азии.— Л., 1968.— С. 91), роки царювання Креза — 560—546 до н. е.

волом величезного багатства і розкошів. Навпаки, тривалі та виснажливі війни мали негативно вплинути на розвиток грецьких міст, розмір їхніх сільськогосподарських територій. У ситуації, що склалася, переселення частки мешканців Іонії на нові землі було чи не єдиним можливим виходом. Одним з основних напрямів їхньої колонізаційної активності стало північне узбережжя Чорного моря — Нижнє Побужжя, де згодом утворюється Ольвійська держава, та Керченський півострів, що став основною територією Боспорського царства.

Перше поселення, що, вірогідно, звалося Борисфенідою, іонійці, головним чином вихідці з Мілету, заснували на нинішньому острові Березань, котрий у ті далекі часи був півостровом. Це відбулося у другій половині VII ст. до н. е. Приблизно через 50—70 років мілетські колоністи просунулися вглиб материка приблизно на 40 км, де на узбережжі Дніпро-Бугського лиману виникає нове поселення — Ольвія¹²⁷.

Не можна ігнорувати той факт, що ці події збігаються у часі з перебуванням скіфів у Передній та Малій Азії, зокрема на території Лідійського царства [*Геродот*, I, 73—74]. Саме від них іонійці могли отримати корисну інформацію про далекі північнопричорноморські степи, а може навіть і одержати дозвіл на виведення сюди своїх колоній¹²⁸. В усякому разі, вибір для нового поселення найбільш зручного місця на перехресті двох великих водних артерій — Дніпра та Буга, безперечно, передбачає наявність або мовчазної згоди скіфів, або якоїсь іншої угоди з ними¹²⁹.

Проте на перших етапах грецької колонізації Нижнього Побужжя кочові скіфи, основна орда котрих займала тоді рівнини Північного Кавказу, не могли повною мірою скористатися усіма вигодами даної ситуації. У ці часи основні торгівельні інтереси грецьких переселенців пов'язані з населенням лісостепових районів Подніпров'я та Побужжя. Про це свідчить, як уже зазначалося, концентрація тут античного імпорту VII—VI ст. до н. е. Цікаво, що на території Нижнього Побужжя, в свою чергу, знайдено чимало зразків типової для населення Лісостепу ліпної кераміки¹³⁰. Це доводить, що на околицях Березані та Ольвії у VII—VI ст. до н. е. мешкали досить численні групи лісостепового населення. Однак у середині VI ст. до н. е. ситуація змінюється — кочове об'єднання скіфів, основне ядро котрого просунулося у Північне Причорномор'я, усі важливі суходільні та річкові торгівель-

¹²⁷ *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса.— С. 33—43; *Крыжицкий С. Д., Лейпунская Н. А.* Ольвия.— Николаев, 1997.— С. 21, 22.

¹²⁸ *Агбунов М. В.* Загадки Понта Эвксинского (Античная география Северо-Западного Причерноморья).— М., 1985.— С. 9, 10; *Мурзин В. Ю.* Об одном из аспектов возникновения северопричерноморской Скифии // Проблемы исследования Ольвии: Тез. докл. и сообщ.— Парутино, 1985; *Мурзин В. Ю.* Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса.— С. 56, 57.

¹²⁹ *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса.— С. 40—43.

¹³⁰ *Марченко К. К.* Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй пол. VII — первой пол. I вв. до н. э.— Л., 1988.— С. 115—118.

ні комунікації, що пролягли степами, взяло під свій контроль. Безперечно, ця подія не могла не привести до зміцнення контактів поміж скіфською верхівкою та ольвіополітами. За часів Геродота в Ольвії навіть жила довірена особа скіфського царя на ім'я Тімн. Саме від нього Геродот [IV, 76—80] почув дуже цікаву розповідь про скіфського царя Скіла.

Син скіфського володаря Аріапейта та грекині з Істрії, він мав схильність до еллінських звичаїв. Тому, коли Скіл приводив своє військо до міста, він залишав скіфських воїнів під його мурами, а сам протягом місяця чи більше жив у самій Ольвії у своєму палаці, носив грецький одяг і навіть брав участь у вакхічних містеріях. Коли скіфи прознали про таку зраду своїм звичаям, вони передали владу іншому сину Аріапейта — Октомасаду, який, зрештою, відтяв Скілу голову.

Ми не беремося судити, чи насправді до загибелі Скіла спричинилися його еллінофільські настрої, чи це була офіційна версія, що мала виправдати кривавий розбрат у царській родині. Але не викликає сумніву, що Скіл вів своє військо до Ольвії не тільки для участі у містеріях, а, подібно царю якихось саїв — чи то скіфів, чи то сарматів¹³¹ — Сайтафарну, що згадуються у відомому ольвійському декреті кінця III ст. до н. е. на честь Протогена, за «дарунками». Тому не можна не погодитися з Ю. Г. Виноградовим, який пов'язує тривале перебування в ольвійському передмісті скіфського війська з так званим «годуванням» останнього, що було своєрідною формою данини. На цій підставі дослідник дійшов висновку — за часів Скіла мав місце протекторат скіфів над Ольвією, що виявився, головним чином, у контролі кочовиків над економікою грецького полісу¹³².

Поблизу Ольвії мешкало й постійне скіфське населення. Зокрема Геродот [IV, 17] зазначає, що у її околицях мешкали калліпіди, «які є напів елліни і напів скіфи»¹³³. Дійсно, аналіз ліпної кераміки, поширеної на території Нижнього Побужжя у V—IV ст. до н. е., довів, що «варварський» компонент населення Ольвії та її сільськогосподарських поселень складався у ці часи майже виключно із степових скіфів¹³⁴. На нашу думку¹³⁵, саме з калліпідами пов'язаний досліджений поблизу грецького міста Аджигольський курганний могильник¹³⁶. На-

131 *Каршиковский П. Й.* Царські сармати у Страбона // Питання класичної філології.— 1973.— № 11; *Смирнов К. Ф.* Ольвійський декрет в честь Протогена и сарматы // Античные государства и варварский мир.— Орджоникидзе, 1981; *Полин С. В.* От Скифии к Сарматии.— С. 109.

132 *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса.— С. 104.

133 Докладніше про основні точки зору відносно калліпідів див.: *Нейхардт А. А.* Указ. соч.— С. 96—101.

134 *Марченко К. К.* Варвары в составе...— С. 121—123.

135 *Мурзин В. Ю.* Скифская архаика Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 43, 44.

136 *Ebert M.* Ausgrabungen auf dem Gute Maritzen Gouv. Cherson (Süd-Russland) // Praehist.— Zeitschrift, 1913.— 5.

рівні з типовим для рядових скіфських поховань комплектом озброєння (стріли, мечі), тут виявлено досить значну кількість античних речей, що надає цій пам'ятці дещо специфічного забарвлення. Подібні до аджигольських могили рядових скіфів виявлені й у некрополі самої Ольвії¹³⁷. Зокрема, це відкрите у 1910 р. поховання № 12, де було знайдено відому бронзову хрестоподібну бляху¹³⁸. Проте усі наявні матеріали свідчать, що у архаїчну та класичну епохи життя скіфського та грецького населення Нижнього Побужжя і Подніпров'я проходило поруч, але немовби двома паралельними потоками, що інтенсивно не змішувалися. Тому культура мешканців Ольвії та її хори у цей період залишається чисто грецькою¹³⁹. Ситуація починає змінюватися приблизно з середини III ст. до н. е.

Саме у ці часи починається період поступового занепаду Ольвійської держави. Як вважають дослідники, у зв'язку з кризовими явищами частина мешканців Ольвії, а також поселень правого берега Бузького лиману поступово переселяється до нижньодніпровських городищ¹⁴⁰. В. М. Зубар, який докладно розглянув цей процес¹⁴¹, цілком обгрунтовано доводить, що внаслідок такої перманентної міграції грецьке населення змішувалося з тубільним іранським, засвоювало певні риси місцевої культури та, у свою чергу, еллінізувало останню. Широкі масштаби вихід греків до Нижнього Подніпров'я набув після гетської навали у середині I ст. н. е. Таким чином, значна частина ольвіополітів протягом тривалого часу мешкала у варварському оточенні. Початок відбудови Ольвії, її «друге заснування», що відбулося «за бажанням скіфів, які потребували торгівлі та відвідин еллінів» [Діон Христом. Борісфенітська промова, II, 48], розпочинається за кілька десятиріч після гетського розгрому. Безумовно, це було справою нової, змішаної греко-скіфської общини¹⁴². На думку В. М. Зубара¹⁴³, внаслідок міксації цього різноманітного населення під час «другого заснування Ольвії» в Нижньому Побужжі остаточно завершилося утворення нової етнічної спільності, яку умовно можна назвати «борісфенітами».

Дещо схожими шляхами йшов розвиток етнічних процесів на території Боспору. Основні міста майбутньої єдиної держави — Пантика-

¹³⁷ Скуднова В. М. Архаический некрополь Ольвии. Публикация одной коллекции.— Л., 1988.

¹³⁸ Скуднова В. М. Указ. соч.— С. 55.

¹³⁹ Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русяєва А. С. Античні держави Північного Причорномор'я.— К., 1998.— С. 101.

¹⁴⁰ Основну літературу з цього питання див.: Крапивина В. В. Про етнічний склад населення Ольвії в перші століття нової ери // Археологія.— 1994.— № 2.— С. 141.

¹⁴¹ Зубар В. М. Ще раз про етнічний склад населення Ольвії в перших століттях н. е. // Археологія.— 1996.— № 4.

¹⁴² Крапивина В. В. Зазн. праця.— С. 125.

¹⁴³ Зубар В. М. Ще раз про етнічний склад...— С. 130.

пей, Мирмекій, Тіритака, Феодосія, Гермонасса та ін., за даними археологічних матеріалів, були засновані протягом досить вузького хронологічного періоду, що охоплює приблизно 590—560 рр. до н. е.¹⁴⁴. Деякі з них виростили на місцях поселень тубільного населення чи, принаймні, у місцинах, що мали негрецькі назви, котрі збереглися у назвах нових міст¹⁴⁵. Слід зазначити, що грецькі колоністи опинилися тут у досить складному в етнічному плані середовищі — на Таманському півострові їхніми найближчими сусідами були синдо-меотські племена, на Керченському — таври Гірського Криму та кочові скіфи. Вивчення ліпної кераміки боспорських міст, а також матеріалів їхніх некрополів, дало змогу дійти висновку, що вже з VI ст. до н. е. сюди проникали окремі, нечисленні, групи скіфського населення¹⁴⁶. Насамперед це стосувалося невеликих, окраїнних міст. Проте загалом основну масу мешканців боспорських міст у VI—V ст. до н. е. безумовно складали нащадки перших грецьких поселенців¹⁴⁷.

У 480 р. до н. е. у їхньому житті сталися величезні зміни — поступова консолідація окремих міст, що, не виключено, була відповідною реакцією на підсилення північнопричорноморської Скіфії, привела до виникнення єдиної Боспорської держави під владою Археанактидів. Через 42 роки їх змінили володарі з династії Спартокидів, за часів котрих — у IV ст. до н. е., Боспор стає однією з найбільших держав античного світу, а його площа сягає приблизно 6 тис. кв. км¹⁴⁸.

Економічним підґрунтям розквіту нової держави була хліботоргівля. За свідченням давньогрецького політика та оратора Демосфена, тільки до Афін з Боспору надходило близько 400 тис. медимнів (приблизно 1 млн. пудів) хліба. Очевидно, значна його частина вироблялася безпосередньо на території Боспорської держави, зокрема у Східному Криму. Тільки у європейській частині Боспору нині відомо понад 200 сільських поселень. Хора Боспору, вірогідно, складалася з різних частин: хори міст, де мешкали грецькі колоністи, та хори, підвладної боспорським царям. Населення другої в етнічному плані було досить строкатим та формувалося за рахунок місцевих племен, зокрема кочових скіфів, що осіли на землю¹⁴⁹.

Проте ми впевнені, що вагома частина того хліба, що експортував Боспор до материкової Греції, надходила, в свою чергу, з «глибин» Скіфії, володарі котрої «перекачували» сюди зерно із хліборобських районів Лісостепу. Наприклад, у межах Боспорського царства вияв-

¹⁴⁴ Кошеленко Г. А., Кузнецов В. Д. Указ. соч.— С. 35, 36.

¹⁴⁵ Масленников А. А. Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э.— М., 1981.— С. 90.

¹⁴⁶ Кастанаян Е. Г. Лепная керамика Боспорских городов.— Л., 1981.— С. 111—114.

¹⁴⁷ Масленников А. А. Указ. соч.— С. 90.

¹⁴⁸ Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русяєва А. С. Зазн. праця.— С. 248.

¹⁴⁹ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— М., 1975.— С. 249—251; Яковенко С. В. Скіфи Східного Криму.— К., 1974.— С. 20—33.

но значну групу могил представників скіфської еллінізованої верхівки¹⁵⁰, які, можливо, брали участь в організації хлібної торгівлі. Найвідомішою серед них є курган Куль-Оба, де був похований якийсь скіфський володар IV ст. до н. е., кочовища котрого прилягали до кордонів Боспору. Про велику роль скіфської знаті у житті Боспору свідчать також події міжусобної династичної боротьби між спадкоємцями царя Перісада наприкінці IV ст. до н. е. На боці одного з них — Сатира, виступили скіфи, військо котрих складалося приблизно з двадцяти тисяч піхоти та десяти тисяч вершників [Діодор, XX, 22]. Саме вони здобули для Сатира повну перемогу в битві на Фаті, що стала одним з яскравих прикладів вмілої скіфської тактики¹⁵¹. Не можна ігнорувати також ту обставину, що у містах Боспору у V—IV ст. до н. е. існували спеціалізовані майстерні, де вироблялися великі партії розрахованих на скіфський смак ремісничих виробів, зокрема озброєння, художні бронзи тощо¹⁵².

Спільні політичні та економічні інтереси грецької, скіфської та синдо-меотської знаті, певне злиття грецької та «варварської» культур, етнічний склад Боспорської держави та інші чинники дають підстави стверджувати, що у IV — на початку III ст. до н. е. вона докорінно різнилася від класичних еллінських полісів та являла собою особливу греко-варварську державу протоелліністичного типу¹⁵³. В III—II ст.

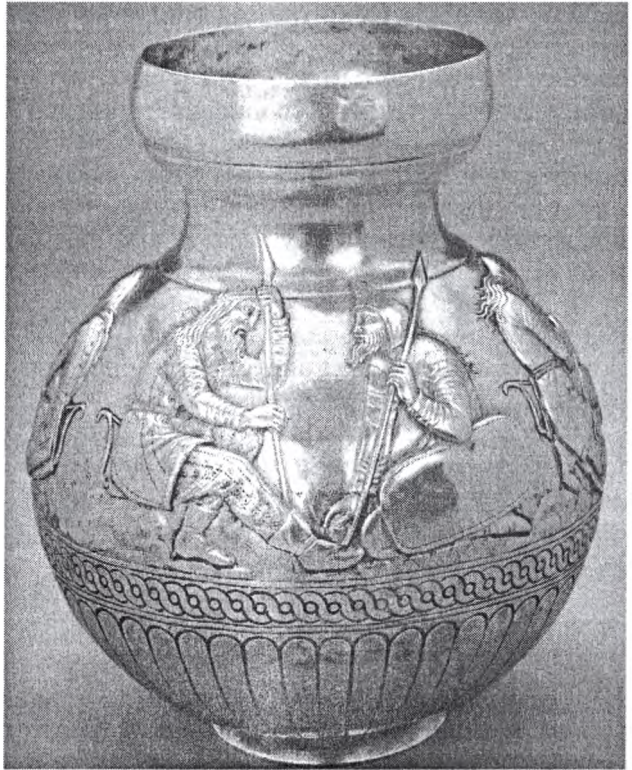

Рис. 43. Зображення скіфів на срібному кубку з кургану Куль-Оба.

¹⁵⁰ Яковенко С. В. Зазн. праця.— С. 61—83.

¹⁵¹ Черненко Е. В. Битва при Фате и скифская тактика // Вооружение скифов и сарматов.— К., 1984.

¹⁵² Яковенко С. В. Зазн. праця.— С. 138.

¹⁵³ Жебелев С. А. Северное Причерноморье.— М.—Л., 1953.— С. 158; Блаватский В. Д. Пантикапей.— М., 1964.— С. 59; Масленников А. А. Указ. соч.— С. 65.

до н. е. династія Спартокидів остаточно перетворюється на елліністичну монархію, в рамках котрої досить органічно поєднувалися у різних сферах життя грецькі та «варварські» елементи. Яскравим прикладом такого сполучення є боспорська культура II ст. до н. е., що простежується на матеріалах боспорського мистецтва, зокрема торевтики та архітектури поховальних пам'яток, у особливостях поховального ритуалу, синкретизмі релігійних уявлень тощо. При цьому еллінські риси все ж таки переважали у містах, а культура населення хори була значною мірою «варварською»¹⁵⁴. Проте особи «варварського» походження були й у найближчому оточенні останніх володарів з династії Спартокидів. Відомо, що дочка царя Малої Скіфії в Криму Скілура була дружиною боспорського аристократа Геракліда, який, можливо, був родичем царя Перісада V¹⁵⁵.

Усі ці факти дозволили дослідникам¹⁵⁶ дійти висновку, що у II—I ст. до н. е. розвиток етнічних процесів на території Боспора призвів до формування нової етнічної єдності, котру, згідно з античною писемною традицією [Страбон, VII, 4, XI, 2, 10; Птолімей, V, 8, 24], можна визначити як «боспоряни».

У наступні часи унаслідок посилення впливу сармат етнічний склад населення Боспору зазнав подальших змін. Особливо посилювався цей процес, який інколи визначають як «сарматизацію Боспору», з III ст. до н. е.

На відміну від Ольвійського полісу та грецьких міст Боспору, третій визначний центр античної колонізації у Північному Причорномор'ї — Херсонес Таврійський, не був пов'язаний своїми історичними коренями з Іонійською Грецією. Усталеною в науці є точка зору, згідно з якою його було засновано у 422/421 рр. до н. е. громадянами дорійського полісу Гереклея Понтійська, що знаходився на південному узбережжі Чорного моря. Два причорноморських міста й надалі підтримували досить тісні стосунки¹⁵⁷. Проте останнім часом отримано вагомі докази того, що перше невелике поселення гераклеотів (можливо, з домішкою колишніх мешканців Ольвії) було засновано на місці майбутнього Херсонеса вже наприкінці VI ст. до н. е.¹⁵⁸. Тому Ю. Г. Виноградов та М. І. Золотарьов наполягають вважати датою заснування Херсонесу 528/527 рр. до н. е.¹⁵⁹.

¹⁵⁴ Масленников А. А. Указ. соч.— С. 96, 97.

¹⁵⁵ Виноградов Ю. Г. Вотивная надпись дочери царя Скилура из Пантикапея и проблемы истории Скифии и Боспора во II в. до н. э. // ВДИ.— 1987.— № 1.

¹⁵⁶ Корпусова В. Н. Некрополи сельского населения европейского Боспора во II в. до н. э.— IV в. н. э.— Автореф. дис... канд. ист. наук.— К., 1975.— С. 19; Масленников А. А. Указ. соч.— С. 97—98.

¹⁵⁷ Сапрыкин С. Ю. Гереклея Понтийская и Херсонес Таврический.— М., 1986.

¹⁵⁸ Виноградов Ю. Г., Золотарев М. И. Древнейший Херсонес // Причерноморье VII—V вв. до н. э.: письменные источники и археология. Материалы Межд. симпозиума по древней истории Причерноморья.— Тбилиси, 1990.

¹⁵⁹ Виноградов Ю. Г., Золотарев М. И. Год рождения Херсонеса Таврического // Херсонесский сборник.— 1998.— Вып. IX .

Але не тільки складом колоністів різнилися історичні долі античного Боспору, Ольвії та Херсонеса. Протягом тривалого існування останнього, до перших сторіч н. е. включно, здебільшого населення міста становили греки. Нині відомо близько 360 імен його мешканців, з них варварські становили тільки 4%. Причому імена іранського кореня з'являються тут лише на початку н. е. і їхній відсоток дуже незначний¹⁶⁰. Це спостереження підтверджується й аналізом матеріалів некрополя Херсонеса. Ніяких виразних рис «варварського» ритуалу — ні таврського, ні скіфського, виявити неможливо. Тільки з II ст. до н. е. у поховальних комплексах простежуються окремі особливості, що можна пов'язувати із наявністю у місті невеликої еллінізованої групи сарматів¹⁶¹. Тому населення Херсонеса практично не було варваризоване і зберігало свій еллінський вигляд. Деякі дослідники вважають, що саме це є проявом «дорійської» моделі цивілізації, що, на відміну від «іонійської», не призводила до тісної взаємодії грецьких та місцевих компонентів в сфері культури та етнічного розвитку.

Етногеографія північнопричорноморської Скіфії. Безцінним джерелом для відтворення етнічної карти України за часів скіфів є «Історія» Геродота. Його розповіді про головні події війни між скіфами та персами передують опис театру воєнних дій — Північного Причорномор'я та народів, які мешкали на території останнього.

Тут необхідно спинитися ще на одному моменті. Звертаючись до Геродотової праці, треба мати на увазі, що наведені ним відомості є немовби одним моментальним зрізом великого генеалогічного дерева північнопричорноморських народів, який відбиває певну історичну ситуацію приблизно кінця VI—V ст. до н. е. Протягом тривалого періоду, що увійшов до нашої історії під назвою «скіфського», вона, безперечно, змінювалась.

Наприклад, у період передньоазіатських походів, коли більшість власне скіфських племен мешкала у Передкавказзі, степові райони України були заселені досить слабо. Змінювалась ця ситуація й пізніше — так, у IV ст. до н. е. скіфами була захоплена велика територія сучасної Добруджи, змінювалися кордони й між іншими племенами. Проте дані Геродота мають величезну цінність не тільки завдяки їхній повноті, а й тому, що вони відтворюють ситуацію найважливішого часу у житті північнопричорноморської Скіфії — часу її формування і піднесення.

Сама Скіфія, за описом Геродота [IV, 101], являла собою величезний квадрат, південний край якого простягався вздовж Чорного моря від Істра до Меотиди (Азовського моря). Відповідно північний її кордон мав би пролягати приблизно на широті Прип'яті та Чернігова.

¹⁶⁰ Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русяєва А. С. Запн. праця.— С. 226.

¹⁶¹ Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. до н. э.— К., 1982.— С. 126, 127.

На цьому великому просторі, у межах Степу, Лісостепу та південного краю Лісу, жили численні племена і народи.

Найближчі землі до Ольвії — «торгівельної гавані боресфенітів», яка розташовувалась майже посередині південного краю скіфського квадрату, займали калліпіди чи то еллінські скіфи, за ними були землі алізонів, а ще далі на північ — скіфів-орачів, які «сіють зерно не для власного вжитку, а на продаж». Ще далі мешкають неври. Так розповідав Геродот [IV, 17] про народи на захід від Бористену. Щодо неврів, свідчення «батька історії» уточнюються також зауваженням римського історика Плінія Старшого [Натуральна історія, 88], згідно з думкою якого неври мешкали у верхів'ях Бористену.

За Бористеном [Геродот, IV, 18—21; 102—117] спочатку розташована Гілея (тобто Полісся — заплавні ліси у пониззі Дніпра), а на північ від неї жили скіфи-землероби. Вище них по течії — велика пустеля, а за нею мешкають андрофаги — особливе, нескіфське плем'я. На схід від землеробів живуть скіфи-кочовики, а за рікою Герром (чи то сучасною Конкою, чи то Молочною)¹⁶² кочує найчисленніше скіфське плем'я — скіфи-царські, які вважають усіх інших скіфів своїми рабами. На північ від них живуть меланхлени — вже нескіфське плем'я. І за рікою Танаїсом також уже не скіфська земля — тут мешкають савромати, а територію вище них Геродот «віддає» будинам, поряд з якими мешкали також і гелони.

За спроби розмістити усі ці племена на сучасній географічній карті бралось не одне покоління дослідників. Одну з них здійснив на початку нашого сторіччя видатний знавець скіфської історії і культури М. І. Ростовцев¹⁶³. Згідно з його уявленнями, Скіфія являла собою могутню державу від Дунаю до Волги у широтному напрямку та від узбережжя Чорного моря на півдні до межі Лісостепу і Лісу на півночі. Уся ця територія, за М. І. Ростовцевим, була зайнята скіфами-іранцями, котрі прийшли з глибин Азії у VII ст. до н. е. Припускаючи наявність у деяких районах, зокрема на території Середнього Подніпров'я, залишків місцевого доскіфського населення, дослідник, проте, вважав, що воно перебувало у цілковитій залежності від скіфів і входило до складу скіфської держави.

Пізніше широкого визнання набули карти Скіфії, складені Б. М. Граковим, М. І. Артамоновим, та О. І. Тереножкіним разом із В. А. Іллінською¹⁶⁴.

Розглядаючи ці історико-географічні реконструкції, відразу можна побачити, що майже усю степову зону України дослідники одноставно «віддають» власне скіфським племенам — скіфам-кочовикам і скі-

¹⁶² Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота.— М., 1982.— Прим. 374.

¹⁶³ Ростовцев М. И. Эллины и иранцы на юге России.— Пг., 1918; Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— Л., 1925.

¹⁶⁴ Граков Б. М. Скифы.— К., 1947.— Рис. 1; Артамонов М. И. Этногеография Скифии // УЗ ЛГУ.— 1949.— Т. 85; Археология УРСР.— Т. 2.— Карта 3.

фам-царським, а на приольвійських територіях, згідно з Геродотом, розміщують еллінізованих скіфів.

Проте при спробі конкретизувати ці загальні спостереження виникають певні труднощі. Так, за даними археології, на території Нижнього Подніпров'я за часів Геродота було відсутнє населення з виразним осіло-землеробським господарством, що не співпадає з його згадкою про скіфів-землеробів. Цю розбіжність між даними писемного джерела та археологічними реаліями фахівець з іранської лінгвістики В. І. Абаєв пояснює невірним тлумаченням терміна «скіфи-георгої», який вживає Геродот. Дослідник запропонував виводити визначення «георгої» не з давньогрецької мови, де воно має значення «землероб», а з іранської, і вважати його огреченою скіфською племінною назвою «gau-varga» — «ті, що розводять худобу», тобто перекладати термін Геродота не як «скіфи-землероби», а навпаки — як «скіфи-скотарі»¹⁶⁵. До речі, таке тлумачення досить добре відповідає природним умовам дніпровських плавнів, де навіть у найжаркішу пору року було вдосталь корму для скота. Певні уявлення про такі властивості Гілеї дає славнозвісний Великий Луг, що простягався ще зовсім недавно широкою смугою вздовж лівого берега Дніпра від сучасного Запоріжжя на багато десятків кілометрів нижче за течією.

Досить дискусійним є і питання локалізації скіфів-царських. Очевидно, вони були нащадками привілейованого суспільного підрозділу протоскіфського об'єднання і, відповідно, з часів виникнення скіфської орди, до якої увійшли групи кіммерійського та протоскіфського кочового населення, становили правлячу верхівку даного новоутворення. Саме з середовища цих гордих володарів Степу, які вели свій родовід від легендарного Колоксія, мала походити династія скіфських можновладців.

Окреслюючи межі земель скіфів-царських, Геродот зазначає, що землі скіфів-георгоїв простягнулися на схід на відстань, що дорівнює трьом дням дороги. Далі на схід ще протягом 14 днів дороги, до річки Герра, мешкають скіфи-кочовики. Лише за ними починаються землі скіфів-царських, які на півдні сягають Таврики (Кримський півострів), а на сході місцями доходять до Танаїса (Дона). Якщо зважити, що день дороги суходолом становив 25—30 км, то землі скіфів-царських (17 днів дороги × 25 км) були від Гілеї щонайменше на 425 км. Таким чином, якщо розуміти Геродота буквально, землі скіфів-царських поміж Дніпром та Доном місця практично немає.

Саме тому деякі дослідники, не вдаючись до деталей, позначають її широкою дугою від Східного Криму до північно-східного Приазов'я, інші — намагаються інакше зрозуміти свідчення Геродота. Зокрема Б. А. Рібаков для визначення цієї землі штучно сконструював другу Гілею на Середній Ворсклі¹⁶⁶.

¹⁶⁵ НАА.— 1980.— № 5.— С. 130.

¹⁶⁶ Рібаков Б. А. Геродотова Скифия.— С. 112—116, 141.

На наш погляд, потреби у таких складних операціях немає. Досить звернутися до етнографічних даних. За зібраними Д. І. Яворницьким матеріалами¹⁶⁷, на лівобережжі Нижнього Дніпра за часів пізнього середньовіччя кочували дві ногайські орди — Джедишкульська (або Єдичкульська) та Джамбойлуцька (або Перекопська). Перша пересувалася зі своїми стадами та отарами вздовж лівого берега Дніпра, починаючи свій рух навпроти міста Кизикермена (було розташоване приблизно на 30 км нижче сучасного Нікополя) до гирла р. Конка, а потім до її витоків і далі до р. Берда. Довжина маршруту становила понад 300 верст (близько 340—350 км). Друга орда кочувала від широти Кизикермена до низу вздовж лівого берега Дніпра до Кінбурна і далі на схід у напрямку сучасного Бердянська.

Привертає увагу той факт, що довжина маршруту Джедишкульської орди точно співпадає з 14 днями дороги Геродота (350 км : 25 км). Навряд чи це є випадковим збігом. Тому ми вважаємо, що дана обставина досить упевнено обґрунтовує такі висновки. Під «днями дороги» Геродота слід розуміти дні перекочовки. Землі скіфів-кочовиків, вірогідно, співпадали з територією кочування Джемешкульської орди. Тоді володіння Джамбуйлацької орди дають певні уявлення про межі землі скіфів-царських: останні розпочиналися справді східніше від території скіфів-кочовиків, а потім простягалися вздовж північного узбережжя Азовського моря на захід — до гирла Дніпра, охоплюючи на півдні також Східний Крим.

Проте найбільш дискусійним є питання локалізації лісостепових племен. Особливо помітно це при порівнянні карт, складених Б. М. Граковим, М. І. Артамоновим, та О. І. Тереножкіним разом з В. А. Іллінською. Це наслідок того, що фахівці по-різному сприймали основну проблему етногеографії Геродотової Скіфії.

Адже поступово, завдяки накопиченню археологічного матеріалу і виділенню локальних варіантів скіфської культури, з'ясовувалося, що висновок щодо іранської приналежності населення Скіфії вірний лише стосовно степових районів Північного Причорномор'я, заселених власне скіфами. На території ж Лісостепу у скіфську епоху мешкали племена, які сприйняли скіфську культуру, проте походили головним чином від місцевого населення попереднього часу — чорноліського, фракійського гальштату та ін. Унаслідок цього виникла дилема — чи то вважати, що скіфська держава не була одноетнічною і до неї входили різні за походженням народи і зберегти, таким чином, уявлення Геродота про північний кордон Скіфії, чи то визнавати тезу про одноетнічність Скіфії, але скоротити її уявні межі до розмірів північнопричорномоського Степу.

Саме другий шлях і обрали М. І. Артамонов і Б. М. Граков. Тому на їхніх картах геродотові племена були «посунуті» до півдня. Проти такої етногеографічної схеми послідовно виступали А. І. Тереножкін та В. А. Іллінська, які вважали, що територія і Степової, і Лісостепової

¹⁶⁷ Яворницький Д. І. Зазн. праця. — Т. 1. — С. 320.

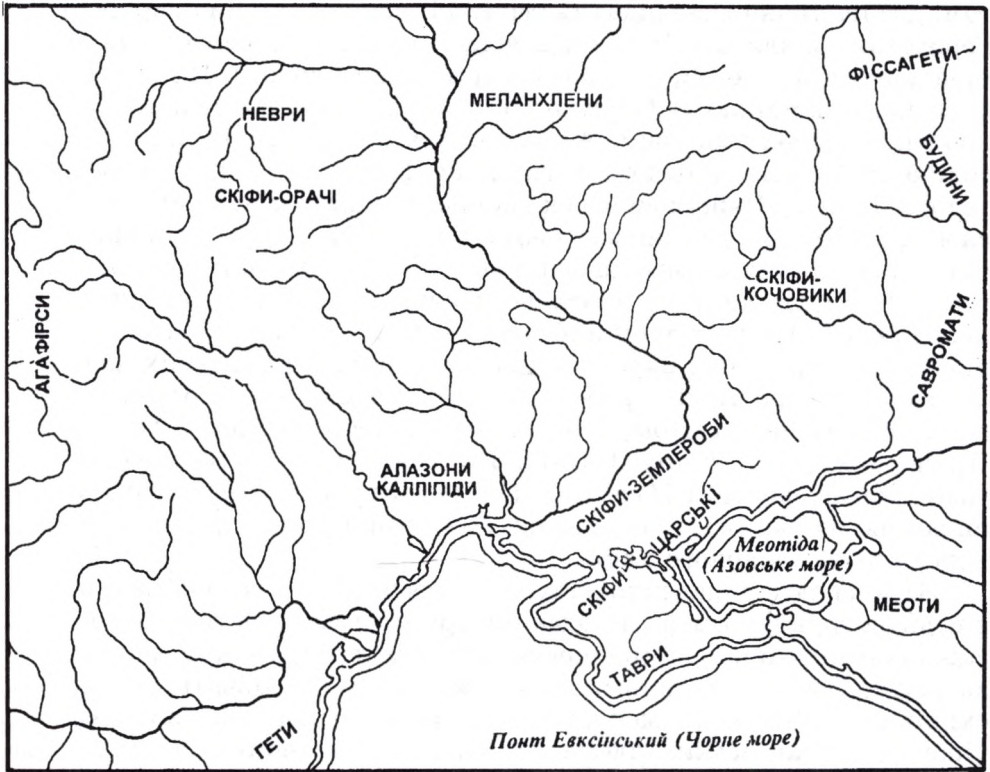

Рис. 44. Карта Скіфії за В. А. Іллінською та О. І. Тереножкіним.

України входила до складу єдиної Скіфії із різномірним населенням. У лісостеповій зоні Правобережної України вони розміщали скіфів-орачів, які походили від місцевих чорноліських племен, а поруч — інші перелічені Геродотом «нескіфські» племена.

Якщо запропонована ними локалізація скіфів-орачів була сприйнята більшістю фахівців, то у визначенні географії інших «нескіфських» народів ще багато дискусійних моментів. Це наочно продемонструвала праця Б. О. Рыбакова, присвячена етногеографії Скіфії. Так, тільки щодо розміщення будинів існує декілька варіантів — від Середнього Подніпров'я до Верхньої Волги та Ками¹⁶⁸.

Отже, розглянемо найвірогідніші варіанти локалізації «нескіфських» народів Геродота на території лісостепової зони та їхній можливий зв'язок з археологічними культурами цього часу або їхніми локальними варіантами.

Загальноприйнятою, як уже згадувалось, є думка про зв'язок киево-черкаського та подільських варіантів культури скіфського типу зі скіфами-орачами. На її користь свідчить багато фактів, найважливішими серед яких є такі. Географічні координати, наведені Геродо-

¹⁶⁸ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. — Карта на с. 13.

том, досить точно відповідають території поширення цих варіантів. За Геродотом, земля скіфів-пахарів віддалена від грецького міста Ольвії (поблизу сучасного Миколаєва) чотирма днями дороги. Це збігається з реальною відстанню — близько 150 км, від гирла Південного Бугу до початку лісостепової зони. А сама земля скіфів-орачів виглядала як величезний трикутник поміж гирлами Десни, Ворскли та середньою течією Дністра. Найбільш висока концентрація пам'яток простежується вздовж Дніпра, де вони займають смугу до 120 км завширшки. Саме під час дослідження середньодніпровських та південнобузьких пам'яток VII—VI ст. до н. е. виявлено значну кількість речей античного походження. Це не тільки амфорна тара, а й вельми коштовний розписний посуд, чудові вироби з бронзи та витвори грецьких ювелірів, що свідчить про тісні торгівельні стосунки населення означених регіонів з античним світом, своєрідним форпостом якого у Північному Причорномор'ї була тоді Ольвія. Це якнайкраще відповідає геродотовій характеристиці [*Геродот*, IV, 17], за якою скіфи-орачі «сіють пшеницю не для їжі, а на продаж», тобто підкреслюється значна роль виробництва товарного хліба.

За мовною приналежністю скіфи-орачі були праслов'янами. Цей висновок ґрунтується на доведеному археологами генетичному зв'язку скіфів-орачів з племенами чорноліської культури, а також даних мовознавства. Згідно з останнім, мовні запозичення свідчать, що предки східних слов'ян мали мешкати у оточенні іранських, балтських та, вірогідно, фракійських племен¹⁶⁹. Це спостереження цілком відповідає тим історичним реаліям, що склалися у I тис. до н. е.

Так, із згадуваними Геродотом алісонами (вони «сіють і їдять пшеницю і цибулю та часник і сочевицю та просо») або агафірсами (що «є найлагіднішими людьми, вони носять на собі багато золотих прикрас» та «схожі на фракійців»), можна співставити з високою долею вірогідності фракійське населення Лісостепової Молдови та Карпатського басейну, яке межувало зі скіфами-орачами на південному заході. Ймовірно, у складанні етносу агафірсів узяли участь і певні групи іраномовних кочовиків, які на початку VI ст. до н. е. просунулися аж на територію Трансильванії¹⁷⁰.

Населення мілоградської культури, поширеної на півночі України та у суміжних районах Білорусі, сучасні дослідники, зокрема О. М. Мельніковська,¹⁷¹ ототожнюють з неврами. Десь північніше за неврів мешкали племена андрофагів, які, за визначенням Геродота, «серед усіх людей мають найдикіші звичаї, в них нема ні прав, ні законів». Їхній зв'язок з конкретною територією та певною археоло-

¹⁶⁹ *Археологія Української РСР.*— Т. 2.— С. 34; *Іллінська В. А.* Андрофаги, меланхлени, будини або скіфи? // *Археологія.*— 1970.— Т. 23— С. 32, 33; *Рыбаков Б. А.* Геродотова Скифия.— С. 31—37, 137—141.

¹⁷⁰ *Vasiliev V.* Skitii agatirsi pe teritoriu Romanee.— Cluj-Napoca, 1980.

¹⁷¹ *Мельниковская О. Н.* Племена Южной Белоруссии...— С. 167—171.

гічною культурою є ще досить проблематичним. Можна лише констатувати, що їхню територію слід шукати у Верхньому Подніпров'ї. У скіфську добу тут існувала так звана дніпро-двинська культура. Можливо, саме вона й була полишена племенами андрофагів¹⁷².

Північніше скіфів жили також меланхлени, назва яких — «чорноризці», походила від одягу чорного кольору. Вони мешкали на відстані 20 днів шляху від узбережжя Чорного моря. Незважаючи на такі нібито ясні вказівки Геродота, точно визначити територію меланхленів поки ще дуже важко. Деякі дослідники вважають, що це мають бути райони поблизу сучасного Чернігова, оскільки назва останнього, розташованого приблизно на вказаній Геродотом відстані від морського узбережжя, а також народні перекази про княжну Черни та князя Чорного, перекликаються з ім'ям цього народу¹⁷³.

Дуже складним є також питання про локалізацію земель будинів та гелонів. За Геродотом [IV, 108—109], будини — «це велике і численне плем'я, і всі вони мають зовсім блакитні очі і руде волосся. В їхній країні побудовано дерев'яне місто, що називається Гелон. Кожна частина його муру має завдовжки тридцять стадій, а мур високий і дерев'яний... А гелони — це первісно елліни... Вони користуються то скіфською, то еллінською мовами. А будини користуються не тією мовою, що гелони, і спосіб життя в них інший, бо будини — тубільці, кочовики і лише вони в тій країні харчуються кедровими горішками. Гелони обробляють землю і споживають збіжжя і є в них сади і вони не схожі на будинів ні зовнішністю, ні кольором шкіри та волосся». Будини мешкали на відстані 15 днів дороги від затоки Маєтидського озера (сучасна Таганрозька затока Азовського моря), в країні, що вся заросла деревами.

Вірогідно, зараз найбільш прийнятною є точка зору Б. О. Рибакова, згідно з якою основні землі будинів співпадають з територією поширення юхнівської культури, віддаленої від узбережжя Азовського моря приблизно на 500 км та розташованої у лісовій ландшафтній зоні¹⁷⁴.

Щодо міста Гелон, то у фаховій літературі поширена гіпотеза Б. А. Шрамко, який вважає за таке велечезне Більське городище (загальна довжина валів близько 36 км), розташоване у середній течії Ворскли¹⁷⁵, хоча існують й інші думки¹⁷⁶. У VIII ст. до н. е. сюди, а також у басейн середнього Псла, просунулися чорноліські племена. Вони відтіснили на північ, а частково асимілювали місцеве бондарихінське населення, на підґрунті якого згодом формується людність

¹⁷² Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— С. 149—152.

¹⁷³ Третьяков П. Н. Восточнославянские племена.— М., 1953.— С. 63.

¹⁷⁴ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— С. 152—166.

¹⁷⁵ Шрамко Б. А. Бельское городище (город Гелон).— К., 1987.— С. 156—163.

¹⁷⁶ Ильинская В. А. Может ли Бельское городище быть городом Гелоном? // Скифы и сарматы.— К., 1977.

будинів-юхновців. Саме характер господарства цих переселенців з Дніпровського лісостепового Правобережжя відповідає провідній ролі землеробства та садівництва, що підкреслена Геродотом. З півдня до цього району, де відбувалися довготривалі контакти балтських племен будинів та праслов'янського населення, спорідненого зі скіфами-орачами Правобережжя, примикали території, зайняті іраномовними кочовиками. Не виключено, що якоюсь їхньою гілкою й були загадкові гелони, які могли розмовляти скіфською мовою¹⁷⁷. Оскільки їхня племінна назва визначила ім'я самого міста, є підстави припускати, що саме степовики були провідною політичною силою у даному регіоні. А проте проблема характеру стосунків поміж населенням Лісостепової України та власне скіфськими племенами має й більш загальний ракурс.

Іраномовні кочовики та праслов'яни Лісостепу у скіфські часи. Даний аспект має кілька основних сторін¹⁷⁸. При його розгляді неминуче виникають питання про північні кордони скіфської держави, ступінь залежності лісостепоного населення від кочовиків та характер відносин поміж цими двома великими етнокультурними групами.

Незважаючи на нібито ясні свідчення Геродота про розміри «скіфського квадрата», очевидна умовність такої чіткої геометричної побудови Скіфії завжди залишала значний простір для наукових дискусій щодо реальних меж скіфських володінь північніше степової зони. Крім того, не можна вважати такі межі чітко фіксованими на зразок сучасних кордонів. Вони, безперечно, залежали від конкретної розстановки сил, яка змінювалася у часі. Тобто скоріше слід говорити про сферу скіфського воєнно-політичного впливу, який поступово зменшувався у напрямку до периферії скіфського світу.

До недавня переважала думка, що попри політичну та економічну залежність лісостепогих племен від скіфів, характерними проявами якої з боку останніх мали бути збирання данини та контроль над торговельними шляхами, в етнічному відношенні вони були чітко розмежованими. Звідси значне поширення у побуті лісостепогих племен матеріальної культури скіфського типу, скіфського звіриного стилю у мистецтві та багатьох елементів чужого місцевим традиціям поховального ритуалу пояснювалося лише культурним впливом кочовиків — своєрідною «модою» на так звану «скіфську тріаду», що нібито складалася насамперед зі зброї, вуздечки та декоративного мистецтва скіфського типу. Це стосувалося навіть Правобережжя Середнього Подніпров'я — східної частини території скіфів-орачів, де місцева культура вже з VII ст. до н. е. набуває яскравого скіфського забарвлення.

Ретельне дослідження поховальних пам'яток скіфського типу на території українського Лісостепу, зокрема аналіз поховального ритуалу

¹⁷⁷ Шрамко Б. А. Указ. соч.— С. 160; Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— С. 162, 163.

¹⁷⁸ Див. також: Мурзін В. Ю. Велика Скіфія як фактор етногенетичного розвитку давнього населення України // III Міжнародний конгрес українців.— Історія.— Ч. I.— Харків, 1996.

лу, дало змогу дещо відійти від накресленої вище схеми та впевнено виокремити тут цілу серію власне скіфських курганів.

До кола таких пам'яток безперечно мають відношення великі курганні могильники поблизу м. Ромни у Посул'ї, що налічують десятки насипів та датуються головним чином другою половиною VII—V ст. до н. е. Ці воїнські, дружинні поховання (тут виявлено не менш 27 мечів, 100 наконечників списів, 24 бойових сокири та близько 20 панцирів) за характерними ознаками поховального ритуалу та складом супроводжуючого інвентарю досить близькі раньоскіфським курганам Північного Кавказу. Виявлені подібні кургани й північніше, у басейні середнього Псла. Зокрема це великий могильник біля с. Броварки. Зваживши на ці факти, В. А. Іллінська дійшла висновку, що дані поховальні пам'ятки слід розглядати як курганні могили скіфського військового прошарку¹⁷⁹.

Подібні висновки щодо території Дніпровського лісостепоного Правобережжя сформульовані С. А. Скорим. За його даними, щонайменше половині усіх курганних могил цієї території притаманні ті чи інші скіфські риси. А ціла група курганів відповідає декільком ознакам степових курганів. Саме такі пам'ятки, найімовірніше, було споруджено власне скіфами. Дуже цікавою є динаміка їхньої чисельності у часі: 10% для VII—першої половини VI ст. до н. е., близько 21% — для другої половини VI—V ст. до н. е., понад 25% — для кінця V та IV ст. до н. е.¹⁸⁰.

Такий же процес зафіксовано на західноподільських територіях скіфів-орачів, де вже з VII ст. до н. е. простежується спільне мешкання груп власне скіфського населення та нащадків місцевих чорноліських та голіградських племен, а також їхня етнічна взаємодія¹⁸¹.

Існує також думка, згідно з якою із скіфською присутністю на території Лісостепу слід пов'язувати не тільки частину курганних поховань, а й деякі городища — зокрема такі великі, як Більське, що могли бути осередками впливу іраномовних номадів на тубільне населення¹⁸².

Картографування найбільш вірогідних власне скіфських пам'яток Лісостепу дало змогу С. С. Безсоновій підкреслити¹⁸³, що їхня більшість розташована у стратегічно важливих регіонах поблизу від суходільних торгівельних шляхів, а також річкових переправ. Цікаво та-

179 *Ильинская В. А.* Скифы Днепровского лесостепного Левобережья.— К., 1968

180 *Скорий С. А.* Кочовики передскіфської та скіфської доби...— С. 36.

181 *Смірнова Г. І.* Про етнокультурні зміни в розвитку середньодністровського регіону в VII ст. до н. е. // *Археологія*.— 1997.— № 3.

182 *Мурзін В. Ю., Ролле Р.* Скіфські міста у Лісостепу (до постановки питання) // *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*.— Полтава, 1996; *Мурзін В. Ю., Ролле Р.* Большие городища Лесостепной Скифии // *Історія Русі-України*.— К., 1998.

183 *Доповідь* на засіданні Відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України.

кож, що вони концентруються на тих ділянках Лісостепу, де переважають ґрунти степового і лугового типу та які мають своєрідні природні «коридори», що зв'язують ці ділянки із степовими просторами. Нечисленність подібних ділянок у середній течії Південного Буга, на її думку, є причиною того, що тут не виявлено яскраво виражених скіфських поховальних комплексів.

Відомі нині скупчення вірогідних скіфських пам'яток не тільки досить добре окреслюють райони найбільшого політичного впливу з боку степовиків, а й дозволяють дещо з'ясувати щодо характеру скіфської експансії на територію Лісостепу у часі.

Безперечно, перші кроки даної експансії пов'язані з тією могутньою хвилею протоскіфських племен, яка накопилася у південні райони Східної Європи у VII ст. до н. е. Вже від початку освоєння нових земель увагу скіфів мали привернути лісостепові території України з розвинутими тут землеробством та ремеслом. Уже тоді певні групи іраномовних кочовиків просуваються у південні регіони Лісостепу та здобувають тут воєнно-політичну зверхність. Проте розвитку цього процесу мали зашкодити походи скіфів до країн Близького Сходу, які відволікали сили скіфського об'єднання до більш розвинутих та багатіших давньосхідних центрів.

Закінчення цих походів, яке співпало з заснуванням грецьких колоній на узбережжі Чорного моря, змінило ситуацію. Стратегічні інтереси примусили перекочувати основне ядро скіфських племен до Нижнього Подніпров'я, що відновило боротьбу за остаточний контроль над лісостеповим населенням. Здається, ця боротьба була досить вдалою, про що свідчить не тільки збільшення власне скіфських поховань у лісостеповій зоні, а й початок економічного занепаду у південних районах Лісостепу — зокрема басейні Тясмина, який припадає на другу половину V ст. до н. е. Найвірогідніше, цей занепад пояснюється безпосереднім включенням цих районів до складу північнопричорноморської Скіфії, що супроводжувалося прямою та жорстокою економічною експлуатацією місцевого населення на кшталт тієї, що мала місце в Передній Азії, де скіфи, за Геродотом [I, 106], «грабували все, що тільки було в кого». В інших регіонах Лісостепу цей тиск мабуть був дещо слабшим і зводився до збирання якоїсь фіксованої та більш-менш регулярної данини.

Довготривале та тісне співіснування предків східних слов'ян разом із скіфами-іранцями мало відчутні наслідки. Як зазначає Б. А. Рыбаков, східна половина слов'янської прабатьківщини міцно увійшла в широке коло «скіфської культури»¹⁸⁴, яка глибоко вплинула на тільки на зовнішні прояви їхнього буття, зокрема в сфері матеріальної культури, а й на мову та релігійні погляди східних слов'ян. Іранський за походженням корінь «*don*» — вода, простежується у назвах майже усіх основних річок України — Донець, Дніпро, Дністер, Дунай. З іранської прийшли до нас також такі важливі для суспільного життя

¹⁸⁴ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — С. 226.

поняття, як «бог» та «цар». Відгуки мотивів скіфського звірино-го стилю й досі наявні у народному мистецтві східних слов'ян. З цього приводу Б. О. Рибаків також зазначає: «Скіфи-іранці впливали не тільки на зовнішній побут, а й на мову та релігію праслов'ян. Вплив, вірогідно, йшов через слов'янську знать, і розпочався він досить рано, коли скіфи щойно повернулися зі своїх багаторічних переможних походів до Малої Азії і змінили у степах кіммерійців. Пишна скіфська мода зрівняла слов'янських вершників та купців зі справжніми скіфами і зробили їх такими схожими в очах греків, з якими дніпровські землероби вели торгівлю хлібом, що греки назвали їх також загальним ім'ям скіфів»¹⁸⁵.

Рис. 45. Срібний кубок із зображенням скіфів (Воронезька область).

Якщо з цими спостереженнями відомого історика та археолога важко не погодитися, то серйозні заперечення викликає у фахівців його намагання «відкрити» від скіфської спадщини її чималу частину та беззастережно «віддати» останню предкам східних слов'ян. Ми маємо на увазі «сколотські» етюди, які присутні у декількох фундаментальних працях Б. О. Рибаківа¹⁸⁶.

У стислому викладі канва роздумів Б. О. Рибаківа є такою. Помітну роль у етногенетичній легенді про Таргітая та його нащадків (ми її наводили раніше.— В. М.) відіграють золоті речі, які впали з неба, зокрема плуг та ярмо. Оскільки власне скіфи, за даними археології та усієї писемної традиції, були кочовиками, «які нічого не сіють і не обробляють землі» [Геродот, IV, 19], Б. О. Рибаків пов'язав цю легенду з землеробським, праслов'янським населенням Скіфії. Під таким він розуміє скіфів-орачів Дніпровського лісостепоного Правобережжя та

¹⁸⁵ Там же.

¹⁸⁶ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— С. 210, 219; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— С. 227; 559—570; Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— С. 40—45.

скіфів-землеробів («георгоїв»), яких він локалізував у басейні Ворскли. Це певною мірою перегукується з висновками Б. М. Гракова про наявність у легенді пласта, який пов'язаний з місцевим осіло-землеробським населенням¹⁸⁷.

Далі Б. О. Рибаків звернувся до повідомлення Геродота [IV, 6], згідно з яким усі племена, що ведуть свій родовід від Таргітая, звать себе сколотами. Назву «скіфи» їм дали елліни. Це стало для вченого підставою стверджувати, що саме «сколоти» було загальною самоназвою праслов'янських племен Лісостепової України, а визначення «скіфи» вони одержали від греків завдяки політичній залежності від іраномовних кочовиків у рамках єдиної Скіфії. Ім'я «сколоти» він — порівняно зі словами «супутники», «соратники», «сусіди» — розуміє як ті, хто походять з однієї округи («околотка»).

За Б. О. Рибаківим, володіння Колоксай та його нащадків — паралатів, слід шукати на території киево-черкаської групи археологічних пам'яток скіфського типу, землі авхатів — у басейнах Горного Тікича та Синюхи, катіарів і траспів — у межах східно- та західноподільських археологічних груп.

Певні підтвердження своїм висновкам Б. О. Рибаків відшукує у багатирських казках східних слов'ян, де присутній мотив трьох царств. У цих казках, що беруть свої витoki за часів сивої давнини, головну роль грає Світовик (Колоксай, Сонце-цар за Б. О. Рибаківим), якого супроводжують Гориня (Ліпоксай) та Усиня-Верни-вода (Арпоксай). Згідно з Б. О. Рибаківим, скіфського Колоксай можна співставити також з одним із основних фігур дохристиянського пантеону східних слов'ян — Дажьбогом.

З такої трактовки даної етногенетичної легенди логічно витікає тлумачення Б. О. Рибаківим розповіді Геродота про вшанування священних золотих дарів як щорічного землеробського свята¹⁸⁸, що мало забезпечити родючість землі: «... священне золото пильно оберігають їхні царі і дуже шанують його і щороку, приносячи йому щедрі жертви, просять його захистити їх. Проте коли хтось із сторожів цього золота під час свята, будучи просто неба, засне, скіфи кажуть, що він не проживе до кінця року. І через це як нагороду дають йому стільки землі, скільки він за один день може об'їхати верхи» [*Геродот*, IV, 7].

Слід зазначити, що переказана вище гіпотеза Б. О. Рибаків, яка ґрунтується на його надзвичайно широких знаннях в різних галузях історичної науки, етнографії та географії, на перший погляд цілком логічно пояснює чимало «темних» місць Геродотової розповіді. Більше того, його висновки ніби-то дозволяють набагато поглибити писемну історію східних праслов'ян, з'ясувати їхню загальну самоназву, назви їхніх племінних об'єднань та притаманні їм уявлення про свій родовід.

¹⁸⁷ Граков Б. Р. Скифский Геракл // КСИИМК.— 1950.— Вып. 34.— С. 8, 9.

¹⁸⁸ Див. також: Артамонов М. И. О землевладении и земледельческом празднике у скифов // УЗ ЛГУ.— 1947.— № 95 (СИН.— Вып. 15).

Проте при детальнішому розгляді аргументації Б. О. Рибаківа можна знайти чимало фактів, що їй протирічать. Наведемо лише основні з них. 189

1. Із праці римського історика Квінта Курція Руфа [VII, 8, 17—18] ми знаємо, що майже тотожній скіфському варіант легенди про золоті дари існував також у споріднених зі скіфами саків Середньої Азії. Зокрема, послі останніх заявили Олександрові Великому: «Знай, нам, скіфам, дані такі дари: запряг биків, плуг, спис та чаша». Цей факт безперечно свідчить, що легенда про золоті дари існувала саме в середовищі іраномовних кочовиків. Тому, за слушним зауваженням А. М. Хазанова, її північнопричорноморський варіант слід пов'язувати із прийшлими номадами-іранцями, а не з тубільними хліборобами¹⁹⁰.

2. Наявність серед дарів золотого плуга можна пояснити тим, що предки скіфів та саків за доби бронзи, коли склалися ці легенди, були осілими скотарями й землеробами¹⁹¹. Давність уявлень про плуг як священний атрибут підтверджується й тим, що у такій якості він є загальноіранським мотивом¹⁹².

3. За авторитетним визначенням О. Н. Трубачова¹⁹³, поміж формами «скіфи» і «сколоти» має місце певна схожість. Вони можуть відбивати одну й ту саму іранську основу та походити від погано збереженого іранського слова *skud- («відщепенці»), що збігається з подіями початкової скіфської історії.

4. Якщо поділ праслов'янського етнічного масиву на «три царства» є лише логіческою конструкцією Б. О. Рибаківа, то реальна тричленна структура скіфської кочової орди достеменно зафіксована Геродотом [IV, 120] у розповіді про перебіг скіфо-перської війни. Тріадна будова («центр» та два нерівноправні за статусом «крила»), була характерною й для інших кочових об'єднань. Тому ми вважаємо, що тричленна структура була притаманна саме скіфам та склалася внаслідок перемоги «протоскіфів» над кіммерійцями¹⁹⁴. До речі, відголоски такої структури збереглися не тільки у слов'янських казках, що може бути результатом тривалого перебування предків східних слов'ян у складі Великої Скіфії, а й у героїчному епосі іраномовних осетин¹⁹⁵.

5. Щодо землеробського характеру свята вшанування священних дарів, не менш слушною є думка про його більш загальний зміст:

189 Див. також: Тереножкин А. И. Скифский вопрос // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987; Мозолевський Б. М. Проблеми етнічної географії Скіфії // Археологія.— 1996.— № 4.

190 Хазанов А. М. Социальная история скифов.— М., 1975.— С. 46.

191 Там же.

192 Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 29.

193 НАА.— 1980.— № 5.— С. 118.

194 Мурзин В. Ю. Происхождение скифов.— С. 72—74.

195 Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология.— М., 1976.— С. 153—178; Его же. Скифы и нарты.— М., 1990.

«щорічне ритуальне вбивство людини, яка заміщала скіфського царя, є відображенням на скіфському ґрунті загальносвітового мотиву осіннього вмирання природи»¹⁹⁶. Наділ, який одержувала ця людина, був імітацією «царства». Визначення розмірів цього «царства» пояснюється солярною сутністю ритуалу — адже сонце панує над землею, яку воно «об'їздить» за день¹⁹⁷. Треба зазначити, що певні паралелі цьому скіфському звичаєві ми знайдемо і в інших кочових народів — згадаємо, наприклад, про ритуальне вбивство хазарських каганів, які, до речі, щовесни розпочинали тривалу подорож по підвладних землях.

6. Нарешті, закликаючи до сумлінного аналізу свідчень Геродота¹⁹⁸, Б. О. Рибаків для локалізації скіфів-георгоїв у межах єдиного сколотського етнічного масиву був змушений припустити (всупереч самому Геродоту) наявність двох Гілей — дніпровської та ворсклинської.

Ці та інші моменти змушують нас приєднатися до виваженого висновку відомого історіографа скіфської проблеми А. А. Нейхардт, яка писала про концепцію Б. О. Рибаків : «автор відшукує нові шляхи до розв'язання тих неясностей та протиріч, на які так багатий скіфський логос Геродота. Проте майже усі запропоновані дослідником рішення мають гіпотетичний, попередній характер і потребують подальшої розробки»¹⁹⁹.

Треба враховувати, що спільне співіснування власне скіфів та предків східних слов'ян у межах єдиного етнополітичного утворення, обов'язково мало привести до дії механізм етнооб'єднувального процесу.

Симптоматично, що у праці Геродота [IV, 8—10] зафіксовано ще один варіант скіфської етногенетичної легенди, який, на відміну від оповіді про Таргітая і його синів, що обґрунтовувала спорідненість степового населення, виводить від єдиного першопредка вже різні степові і лісостепові народи. Згідно з переданим «Батьком історії» і дуже еллінізованим варіантом легенди, Геракл, перебуваючи у Гілеї, взяв шлюб з богинею цієї місцевості — напівдівою, напівзмією. Від цього шлюбу й народилися три брати — Агафірс, Гелон і Скіф. Згодом від молодшого сина узяли свій родовід усі скіфські царі. Безперечно, ця легенда пізніша від легенди про Таргітая, тому що вона фіксує нові історичні реалії і відповідає інтересам скіфів, які намагалися стати на чолі усіх причорноморських племен, об'єднаних їхньою владою. Коли б ця влада виявилася б досить сталою і довготривалою, не виключено, що етнічна взаємодія цих народів поступово призвела б до формування нового етносу²⁰⁰, проте історична доля склалася інакше. Загибель

196 Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 111.

197 Там же.— С. 112.

198 Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— С. 16.

199 Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 161.

200 Ольдерогге Д. Я., Поплинский Ю. К. Проблемы скифологии в перспективе истории и этнографии // ВДИ.— 1984.— № 4.

Великої Скіфії поклала кінець скіфським надіям на гегемонію у Північному Причорномор'ї.

І хоча певні етнокультурні контакти поміж іранцями та праслов'янами виникають і пізніше, наприклад у сарматську епоху, про що йтиметься у наступному розділі, вони ніколи не були такими тісними та розгалуженими, як у скіфську добу. Не випадково І. В. Фабріціус²⁰¹ дотепно порівнювала межі «скіфського квадрату», незважаючи на всю географічну умовність цього терміну, з територією сучасної України. Саме тому ми вважаємо, що роль власне скіфів у складанні східнослов'янських народів, зокрема українського, оцінена ще недостатньою мірою, що потребує подальших досліджень у галузі археології, історії, лінгвістики, фольклористики та інших наукових дисциплін, які спроможні стати на заваді як зменшенню цієї ролі, так і спекуляціям щодо ототожнення предків українців зі скіфами.

²⁰¹ *Фабріціус І. В.* До питання про топографізацію племен Скіфії // *Археологія.*— 1951.— Т. 5.— С. 51, 52 і далі.

Розділ III

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ I тис. до н. е.— У I тис. н. е.

На цей період припадають кардинальні зміни в етнокультурному розвитку населення України. З Центральної та Південної Європи в Подунав'я та Повіслення, а також у Закарпаття просунулися кельтські племена. На території Правобережної України під впливом кельтської культури на рубежі III—II ст. до н. е. формуються зарубинецькі старожитності. Носіями цих впливів були прийшли з Повіслення племена поморсько-кльошової та ясторфської культур, згодом асимільовані автохтонною людністю. На Поділля та Волинь у I ст. до н. е. з Мазовії і Підлісся проникли носії пшеворських старожитностей з яскраво вираженими латенізованими рисами культури, які об'єдналися з місцевими поморсько-кльошовими племенами. Етнічно прийшло населення мало змішаний характер і належало до слов'янських, германських, слов'яно-балтських, можливо балто-германських громад.

У південно-західній частині України, на території сучасної Буковини і прилеглих до неї земель, на рубежі III—II ст. до н. е. поширилися латинізовані пам'ятки поянешти-лукашівської культури, носіями якої були бастарни.

На цей час припадає поява із-за Дніпра на Правобережну Україну кочових племен сарматів, зокрема язигів і роксолан. Ці іраномовні номади, розгромивши ще недавно могутнє скіфське напівдержавне об'єднання, посіли панівне становище в степах Північного Причорномор'я. Вони виявили значний вплив на оточуючі народи, особливо на мешканців античних міст Кримського й Азовського побережжя, землеробське населення Лісостепу: слов'ян, дакійців, пізніх скіфів.

Результатом проживання на одній території, часом черезсмужного, різних за походженням та історичною долею племен стали складні етногенетичні процеси, які призвели, в кінцевому результаті, до витво-

рення нових етнокультурних груп. Однією з найчисленніших серед них була слов'янська. Можливо, саме тому на рубежі ери слов'яни вперше потрапляють на сторінки творів античних письменників під назвою венедів.

Історія етногенезу слов'ян є чи не найскладнішою в історичній науці. Створено низку концепцій, які пояснюють цей феномен з точки зору різних теорій і наукових дисциплін: міграціонізму і автохтонізму, археології, лінгвістики й ономастики, топонімії та гідронімії. Відомо кілька шкіл (московська, Санкт-Петербурзька, київська, польська), які по-різному пояснюють процес формування слов'янського етносу.

На нашу думку, на сьогодні найбільш прийнятною є концепція київських науковців. Основним її змістом є ствердження автохтонності слов'янства між Дніпром і Одрою, хоча не відкидається й роль міграційних процесів. Формування слов'янського етносу мало поетапний характер і відбувалося протягом тривалого часу шляхом інтеграції з іншими етнокультурними групами: балтами на півночі, іраномовними племенами на півдні, германцями на заході, фракійцями на південному заході.

До рубежу III—II ст. до н. е. формування слов'янського етносу проходило в основному між Віслою та Одрою, охоплюючи також територію Волині в ареалах лужицької, поморської і кльошової культур. З виникненням зарубинецької культури, основним субстратом якої були поморсько-кльошові племена з включенням місцевих компонентів (балтських, іраномовних), центр слов'янської історії перемістився у межиріччя Вісли і Дніпра.

У другій половині I ст. н. е. населення зарубинецької культури Подніпров'я, під ударами сарматських племен, відходить у лісові райони Верхнього Подніпров'я та Подесення, частково — у Південне Побужжя. Освоюючи північні регіони, слов'яни змішувалися з місцевими балтськими племенами. Те саме зарубинецьке населення, яке залишилося в Середньому Подніпров'ї, змішалось з прибулими сюди східнопшеворськими племенами, а також увібрало деякі балтські та сарматські елементи.

Це означало, що в обширному регіоні Середнього і Верхнього Подніпров'я, Подесення, наприкінці I—II ст. відбувалися активні асимілятивні процеси, які призвели до утворення ще однієї київської культури, носії якої, очевидно, не мали чіткого етнічного обличчя. Лише у V ст. в ареалі цієї культури складається своєрідна група ранньосередньовічного слов'янського етносу, позначена балтськими впливами.

У середині I ст. н. е. зарубинецькі племена Прип'ятського Полісся мігрували з насиджених місць на південь, у райони Волині і Подністров'я. В процесі інтеграції зарубинців з місцевим населенням на Волині і Подністров'ї — нащадками поморсько-кльошових племен, що асимілювали певну частину германців, тут у другій половині I ст. н. е. формується своєрідна пшеворо-зарубинецька (зубрицька) культура, носієм якої були, ймовірно, венеди.

Подальші процеси етно- і культурогенезу проходили під впливом

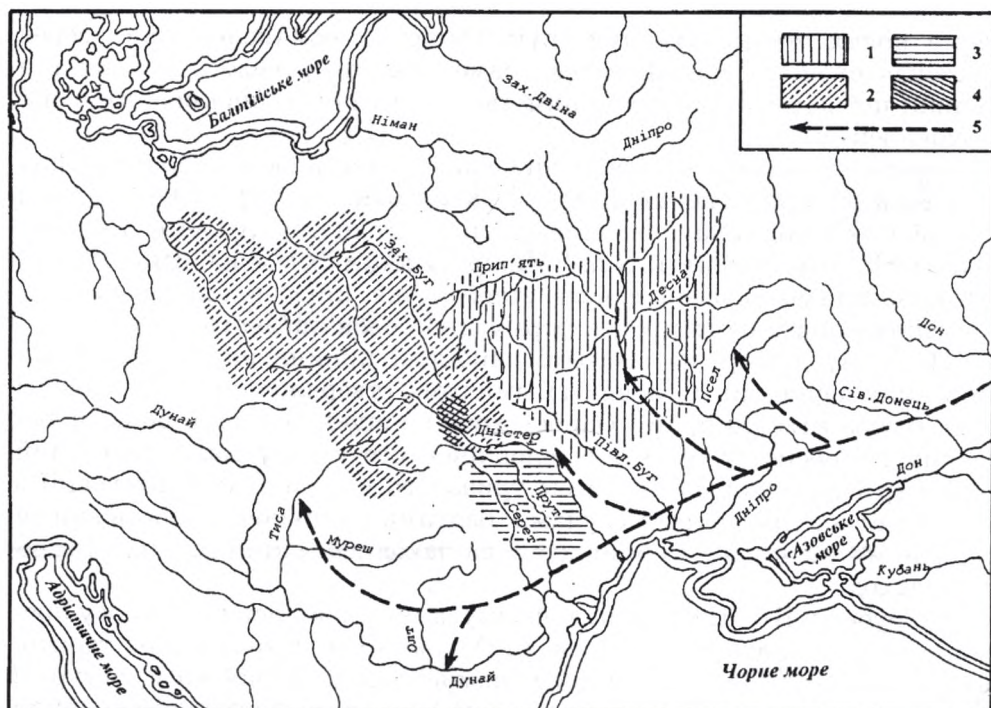

Рис. 46. Ареал культур рубежу ер: 1 — зарубинецька, 2 — пшеворська, 3 — культура Поенешті-Лукашівка, 4 — ареал дакійських старожитностей.

подій, що відбувалися на кордонах Римської імперії, в Подунав'ї. Маркоманські війни, в яких проти Риму виступили племена сарматів, германців, дакійців, завершилися повною перемогою імперії і перетворенням Дакії в римську провінцію. Кордони імперії, таким чином, впритул наблизились до Подністров'я і Подніпров'я. У II ст. між цими регіонами встановилися тісні торгівельні і культурні контакти. Рим вимагав рабів, зерна, м'яса, а варвари — вина, тканин, предметів розкоші, срібних денаріїв.

Протягом II ст. н. е. спостерігається нівелювання культурних рис зубрицьких і пізньюзарубинецьких пам'яток, що відображає посилення інтеграційних процесів між різними етнографічними групами давніх слов'ян, утворення єдиної давньослов'янської спільності на території сучасної Правобережної України. Саме в цих умовах на більшій частині сучасної України формується черняхівська культура. У Подніпров'ї її носіями стала південна частина пізньюзарубинецьких слов'янських племен, а також скіфо-сарматське осіле населення, у Подністров'ї — венеди — носії пам'яток зубрицької культури, у Карпатському регіоні — дакійці. Тісні стосунки з античною цивілізацією справили значний вплив на економічний, соціальний та культурний розвиток народів Вісло-Дніпровського межиріччя, в першу чергу слов'ян. В умовах прогресуючого розвитку господарства, зокрема земле-

робства та професіональних ремесел, сприйняття культурних цінностей провінційно-римського світу, якісного стрибка в соціальних відносинах відбувалося зближення різних етносів та інтеграція.

Цей процес був перерваний в останній чверті II ст. вторгненням з північно-західної Європи германських племен, основу явих склали готи і гепіди. Зайнявши Волинь і Поділля, готи розірвали вже значною мірою єдиний слов'янський масив у Вісло-Дніпровському межиріччі, а до середини III ст. встановили контроль над основною масою слов'ян, скіфо-сарматами, дакійцями.

У другій половині IV ст. на територію України зі сходу вторглися кочові племена гунів, які ліквідували політичне панування готів у Південно-Східній Європі. Цим скористалися слов'яни. У війні, яка тягнулася, як пише готський історик Йордан, з перемінним успіхом, перемогу отримали слов'яни. Готи на початку V ст. залишили територію України. Очевидно, у боротьбі з готами витворилося перше протодержавне утворення слов'ян — союз племен на чолі з дулібами, який проіснував до середини — кінця VII ст. і був розгромлений кочівниками-аварами. Центр дулібського союзу знаходився в західному регіоні — у Подністров'ї і на Волині.

Раннє середньовіччя — це період, коли слов'яни повністю заявили про себе в Європі. Відомо три різновиди археологічної культури слов'ян цього часу: празько-корчакська, пеньківська та колочинська. Перша, що сформувалася на основі черняхівської та якоїсь частини київської культур, належала історичним склавінам, друга, започаткована на київських і частково черняхівських старожитностях, — антам, а третя, колочинська, продовжила основні традиції київської культури Верхнього Подніпров'я і Подесення. До кінця VII ст. культурні особливості трьох груп слов'янства нівелюються і на обширних просторах від Західного Бугу до Дніпра формується єдина східнослов'янська культурно-історична спільність, яка залишила культуру Луки Райковецької. Територію Дніпровського Лівобережжя займала в цей час окрема група слов'ян, відома за роменсько-борщівською культурою. Її генезис пов'язаний із населенням, котре залишило пам'ятки волинцівської культури, що походить, в свою чергу, від повністю асимільованого слов'янами іранського етнічного компоненту, очевидно, осілих скіфо-сарматів періоду черняхівської культури.

Таким чином, етнічний розвиток населення України на рубежі ер і в I тисячолітті характеризується складним поєднанням інтеграційних явищ між різними за походженням народами: слов'янами, іранцями, фракійцями, германцями та балтами. Основою цього процесу були становлення і вихід на історичну арену слов'ян-венедів, антів, дулібів-склавів, які у VIII ст. у своєму розвитку підішли до стадій формування власної держави.

Розглянемо детальніше, у хронологічній послідовності, етноісторичний процес, що проходив в Україні протягом зазначеного вище часу, виражаючи вагомість внеску кожної з культурно-етнічних груп.

1. Особливості етнічної історії України на рубежі ер

Цей період репрезентований в Україні пам'ятками латенської культури, поширеними у Закарпатті. Дослідники вважають, що її носіями були кельти, які проникли сюди з території Угорщини, південної Чехії і південно-західної Словаччини. До появи кельтів територія Закарпаття була зайнята фракійським населенням, яке залишило пам'ятки куштановицької культури.

На рубежі III—II ст. до н. е. у Прикарпатський регіон вторглася також група племен на чолі з бастарнами, яких давні автори пов'язують із змішаним германо-дакійським латенізованим населенням. Археологічним еквівалентом цих племен є поїнешті-лукашівська культура.

У свою чергу, пересування германських племен у Вісло-Одерському межиріччі в останніх століттях до нашої ери призвели до експансії з території Мазовії та Підлісся на Волинь і Прикарпаття племен пшеворської культури, котрі мали змішаний германо-слов'янський етнічний склад. У Прикарпатті ці племена зустрілися з нащадками бастарнів, гето-даками та сарматами. Активним учасником етнічних процесів було населення зарубинецької культури, яке займало землі Прип'ятьського Полісся, Середнього та Верхнього Подніпров'я.

Щодо ролі латенської (кельтської) культури в етнокультурній історії регіону єдності серед дослідників нема. Т. Легоцький вважав, що латенська культура — результат завоювання Закарпаття кельтським населенням. Саме вони, на його думку, витіснивши місцеве населення, створили тут пам'ятки латенського типу¹. Іншу точку зору висловив румунський вчений В. Парван. На підставі вивчення гето-дакійських пам'яток рубежу ери на території Румунії, які мали ряд спільних рис із старожитностями Закарпаття, дослідник відніс останні до гето-дакійців. Львівський археолог Я. Пастернак вважав ці пам'ятки германськими або кельтськими².

Більш поглиблене вивчення поселень та поховальних пам'яток показало ряд своєрідних (некельтських) рис, притаманних Карпатському регіону. Вже Я. Айснер, провівши аналіз керамічного комплексу, довів, що він поділяється на дві групи — ліпну та гончарну. Перша, на його думку, належала місцевому населенню, а друга — окупантам-кельтам. Отже, латенська культура, за Я. Айснером, — результат окупації й асиміляції кельтами автохтонів³.

На думку В. Бідзілі, носіями латенської культури Верхнього По-

¹ *Lehoczky T.* Adatok hazank archaeologiajához kulcncs fekindettel Beregmegyere es kornyekere.— Munkacz, 1912.— K. 2; *Lehoczky T.* Vaskori emlekekrol Munkacz kornyeken // *Archaeologiai Ertesito.*— Budapest, 1908.— K. 28.

² *Пастернак Я.* Коротка археологія західноукраїнських земель.— Львів, 1928.

³ *Eysner J.* Latenski pamatky na Slovensku av Podkarpatski Rusi.— Praha, 1922.

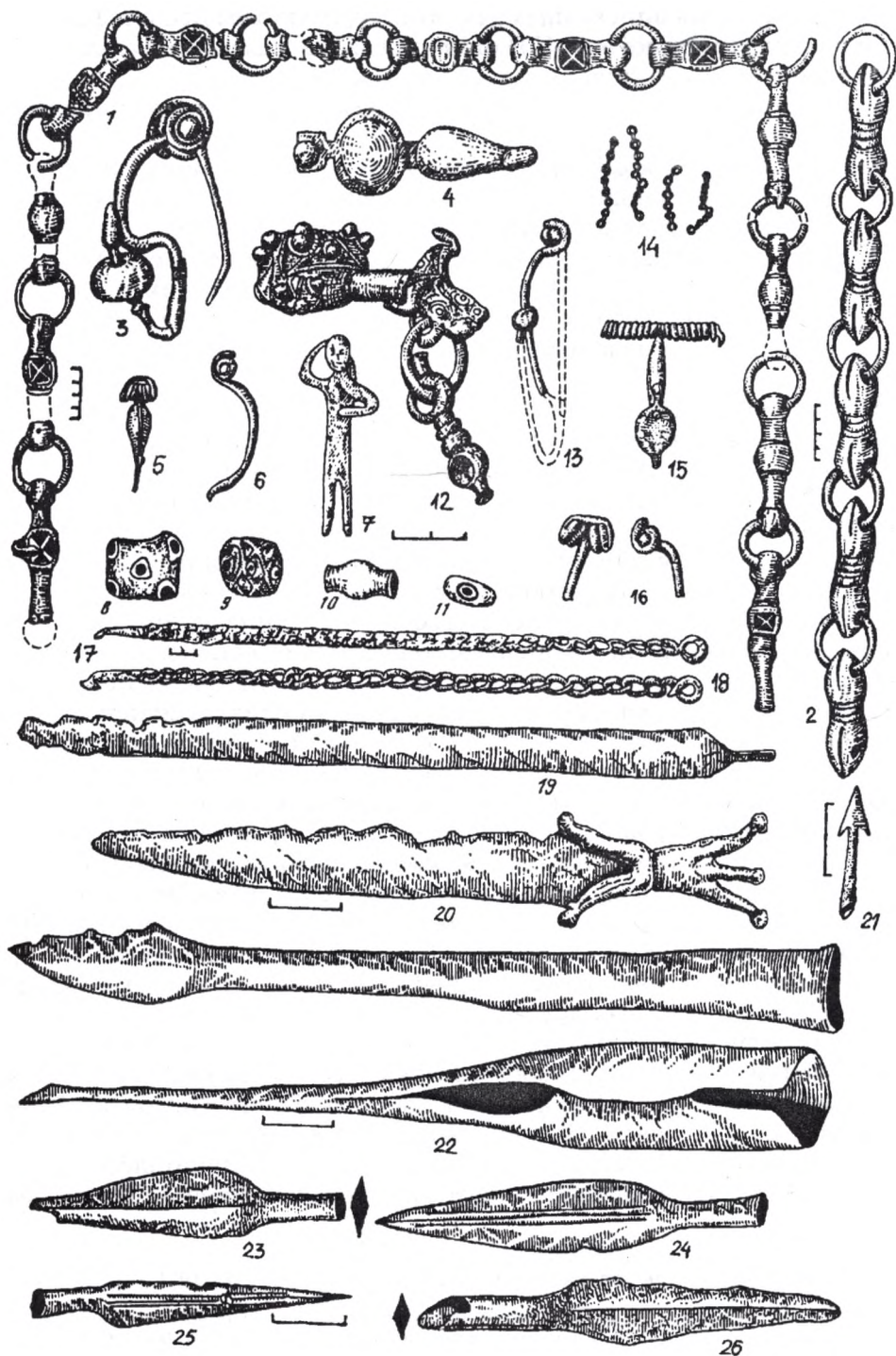

Рис. 47. Латенська культура Закарпаття (зброя, прикраси).

тисся були куштановицькі племена, які зберегли своє етнографічне обличчя до початку нашої ери. У II ст. до н. е. вони піддалися кельтизації під впливом окремих груп кельтів, які проникли сюди⁴.

Людність Закарпаття залишила після себе поселення, могильники, чисельні скарби.

Аналіз речового комплексу латенської культури Закарпаття дає змогу твердити, що перші контакти місцевих племен з кельтами припадають на V—IV ст. до н. е., але чітко фіксуються у першій половині III ст. до н. е. Основна ж маса знахідок припадає на час з середини III на середину I ст. до н. е.⁵ Ці дані дали змогу дослідникам розділити латенський час у Верхньому Поліссі на кілька хронологічних періодів, кожен з яких фіксує певний час етнічної історії регіону та його особливості.

Перший період (від рубежу IV—II ст. до н. е.) пов'язаний, мабуть, з початком проникнення кельтів у середовище куштановицьких племен. Другий період (середина III — середина I ст. до н. е.) відображає процес взаємодії прийшлого й місцевого населення, розквіт культури латенського стилю.

Кінець існування цієї культури припадає на середину I ст. до н. е. Саме тоді на території Трансільванії створюється потужне міжплемінне об'єднання гето-даків на чолі з Бурібістою і починається їхній похід у Середнє Подунав'я та на північні території. Очевидно, саме воно, знищивши, як свідчать писемні дані, оппідуми кельтських племен — бойів та теврисків — спричинилося до знищення найважливіших культурно-виробничих центрів Верхнього Потисся типу Галіш-Ловачка.

Узявши до уваги «Географію» Страбона, в якій наведено перелік та характеристика основних племен регіону, доповнивши й уточнивши ці дані відомостями Геродота, Фукидіда, Плінія Старшого та співставивши їх з археологічними джерелами, можна зробити висновок, що носіями куштановицької культури були різні групи фракійського населення⁶. Крім фракійського, як свідчать дані археології, у латенський час чітко простежуються сліди кельтського етнічного елемента.

Очевидно, що в Закарпатті у III—I ст. до н. е. склалася змішана кельто-фракійська культура⁷.

Результатом впливу високорозвиненої культури кельтів стало різке піднесення економіки. Відображенням цього є виникнення таких могутніх для того часу виробничих центрів залізного виробництва й обробки, як Галіш-Ловачка, Ново-Клиново, потужних гончарних майстерень. Ряд фактів свідчить про спільне проживання прийшлого й місцевого населення. Змішаними стають і поховальні звичаї. Так, серед

⁴ Бідзіля В. І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. — К., 1971.

⁵ Бідзіля В. И., Шукін М. Б. Памятники латенской культуры на территории Закарпатья и к востоку от Карпат // Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. — М., 1993. — С. 82

⁶ Бідзіля В. І. Зазн. праця. — С. 162—165.

⁷ Бідзіля В. И., Шукін М. Б. Указ. соч. — С. 33.

деяких кельтських за обрядами поховань трапляється посуд куштановицької культури, інколи — кельтські поховання здійснюються за місцевими звичаями. І навпаки, на куштановицьких могильниках зростає кількість трупопокладень у супроводі зброї, що характерно для кельтів⁸.

Все це дає підстави твердити, що у Верхньому Потиссі відбувався процес латинізації фракійців шляхом культурної і етнічної взаємоасиміляції. Очевидно, з місцевого фракійського і прийшлого кельтського населення утворився певний досить стійкий симбіоз, який проіснував близько 200 років.

Історичне значення латенської культури Закарпаття полягає в тому, що вона сприяла поширенню досягнень європейської цивілізації на територію сучасної України.

На Північному Прикарпатті латенських пам'яток у чистому вигляді поки що не виявлено. Тут відомі лише окремі знахідки латенських предметів — як одиничних, так і у складі комплексів місцевих культур (ювелірні вироби, монети, зброя, гончарний посуд)⁹.

Вони дають можливість припустити, що в II—I ст. до н. е. у Верхньодністровському регіоні теж могли існувати якісь невеликі групи кельтів, що жили серед місцевого населення й були ним асимільовані. Їхньою висхідною територією являлись, найімовірніше, Верхнє Потисся та Словаччина. Не виключено, що кельти проникли сюди і з території Південної Польщі, зокрема, з району поблизу м. Краків, де відоме досить потужне скупчення кельтських пам'яток так званої тинецької культурної групи.

До місцевих племен, які проживали тоді у Північному Прикарпатті, слід зарахувати носіїв поморсько-кльошової культури, нащадків племен ранньозалізного часу лагодівсько-черепинської культурної групи, деякі групи дакійського населення.

До етнічної мозаїки регіону латенського часу треба долучити також і вихідців з північно-західної території Польщі, які становили симбіоз носіїв поморсько-кльошової та ясторфської культур, германських у своїй основі (поселення в Горошевій).

У цілому етнокультурна ситуація у Північному Прикарпатті в останніх століттях чітко не простежується через брак достатньої кількості матеріалу.

Південне Прикарпаття, разом з Буковиною та Молдовою, у межиріччі Прута, Дністра, Серета, від Східних схилів Карпат до Дністра було заселене з II ст. до н. е. носіями культури Поенешти-Лукашівка. Північною межею поширення цих пам'яток є долина Дністра між містами Могилів-Подільський і Заліщики.

Щодо часу існування та етнічної належності носіїв поенешти-лукашівської культури у науковців немає однастайності. Перший дослід-

⁸ Котигорошко В. Г. Древняя история Верхнего Потисья.— Ужгород, 1991.— С. 143—144.

⁹ Крушельницкая Л. И. Кельтский памятник в Верхнем Поднестровье // КСИА.— 1965.— Вып. 5.

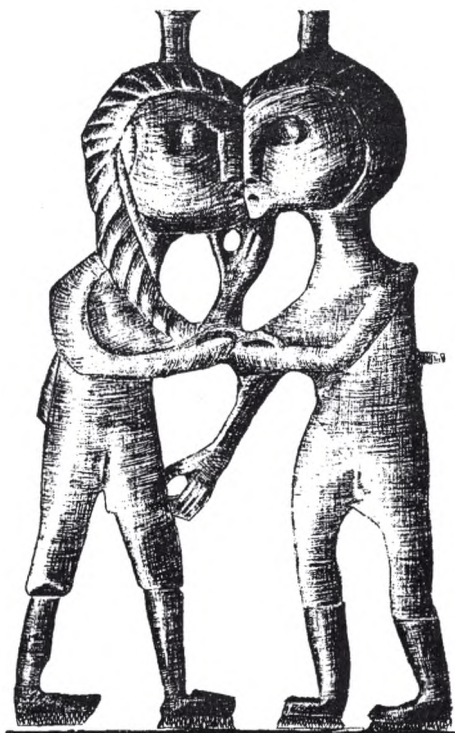

Рис. 48. Сцена священного шлюбу на обклашці піхов меча знатного воїна пшеворської культури, виготовленої у стилі латенської культури (с. Гринів, Львівщина, рубіж ер).

ник цих пам'яток, румун Р. Вульпе відносив їх до II—I ст. до н. е., а носіями вважав германські племена бастарнів, які переселилися сюди з басейну р. Вісла¹⁰. Ця гіпотеза, хоча з різними деталізованими варіантами, отримала підтримку як румунських, так і німецьких археологів.

Російські вчені Д. Мачинський та К. Каспарова також поділяють їхню думку про германську (бастарнську) належність поенешто-лукашівської культури, хоча з різним ступенем уточнення тих чи інших положень¹¹.

А найкращий знавець археологічних матеріалів «Лукашівки» — Г. Федоров — переконаний, що їх творці були місцевим фракійським населенням — гетами. На рубежі III—II ст. до н. е. у їхньому середовищі з'явилися бастарни, які принесли з собою пізньопоморську та ранньопшеворську культури з південної Польщі. Цю людність асимілювали фракійці ще до рубежу ери.

Поенешти-лукашівська культура належить до числа периферійних

археологічних культур латенського світу. Виникла вона, як і інші культури такого ж типу (зарубинецька, пшеворська, ясторфська) в результаті переміщення середньоевропейських племен, спричинених тиском кельтів. Змішуючись з аборигенами, ці племена з латенізованою культурою уворювали нові етнокультурні групи, зовнішньо близькі між собою.

Субстратом для поенешти-лукашівської культури була гето-дакійська культура, поширена в Карпато-Дністровському регіоні у попередній період. Чітко помітні також риси різних ясторфських груп, насамперед губінської.

За спостереженням С. Пачкової, більш ранніми привнесеннями бу-

¹⁰ *Vulpe R. Sapaturile de la Poienesti din 1949 / Materiale archeologice privind istoria veche a RPR.* — Bucuresti, 1953. — Т. 5. — Ан. 1. — С. 501—505.

¹¹ Мачинский Д. А. К вопросу о датировке, происхождении и этнической принадлежности памятников типа Поенешти-Лукашевка // Археология старого и нового света. — М., 1966. — С. 80—96; Каспарова К. В. Зарубинецкая культура в хронологической системе культур эпохи латена // АСГЭ. — 1984. — Вып. 25.

ли пізньопоморські елементи а більш пізнім компонентом — ясторфські риси культури. Дослідниця відмічає також вплив на Лукашівку пшеворської культури¹². Таким чином, цю культуру необхідно вважати якісно новим утворенням, де однаковою мірою органічно співіснують риси місцевої та прийшлої людностей.

Дані про етнічну належність носіїв культури поєнешти-лукашівка можна почерпнути з писемних джерел. Давні автори прямо не говорять про склад населення Карпато-Дунайського регіону в останні століття до нашої ери. З повідомлень багатьох письменників, від Геродота і до Птолемея можна визначити, що тут жили в основному гетські племена, які належали до фракійського етнічного масиву. Крім них, згадуються сармати, германці і бастарни. Останні локалізуються у Прикарпатті і Подунав'ї. Так, Страбон після опису берегів Понту, від Істра до Борисфена, говорить: «В глибині материка проживають також бастарни, можливо, германська народність...»¹³. На карті Птолемея бастарни показані поряд з тірагетами на лівому березі Дністра, поряд з якими, в свою чергу, живуть германці¹⁴.

Етнічна належність бастарнів не з'ясована. Писемні джерела не одностайні і відносять їх до різних етносів. Так, Страбон в одному випадку протиставляє бастарнів германцям, в іншому — називає їх германцями, у наступному — включає до роксоланів. Є розбіжності і в повідомленні Тацита, який вагається, куди зарахувати певкінів (бастарнів): чи до германців, чи до сарматів, хоча «певкіни, яких деякі називають бастарнами, за мовою, за одежею, за поселеннями та жителями нагадують германців»¹⁵.

Пліній зараховує бастарнів до германців і говорить, що вони становлять їхню п'яту частину; а Тит Лівій називає їх галатами і наголошує на подібності мови бастар та їх звичаїв до мови і звичаїв кельтського племені скарбісків.

З такої різнозначності писемних джерел можна зробити висновок, що кожен із авторів, очевидно, має певну слухність. Різноманітність уявлень про бастарнів відображає конкретну реальність того часу. У складі бастарнських племен були, ймовірно, різноетнічні групи: гето-дакійські, германські, кельтські¹⁶.

Поєнешти-лукашівська культура зникла десь у середині I століття до н. е. Подальша доля носіїв цих пам'яток не з'ясована. Судячи з розвідкових даних, а також археологічних досліджень, на поселеннях Пруто-Дністровського регіону рубежу ери (Велика Слобідка-II, Оселів-

¹² *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* — К., 1985. — С. 24.

¹³ *Страбон. География. Пер. Г. А. Стратановского.* — М., 1964. — VII, 3, 17.

¹⁴ *Птоломей. География // Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе.* — СПб., 1893—1900. — 1. — Ч. 2. — V. 1.

¹⁵ *Тацит. Соч. в II томах.* — Л., 1970. — С. 372, 46.

¹⁶ *Максимов Е. В., Русанова И. П. Зарубинецкая культура // Славяне и их соседи в конце I тыс. н. э. — первой половине I тыс. н. э.* — М., 1993. — С. 96.

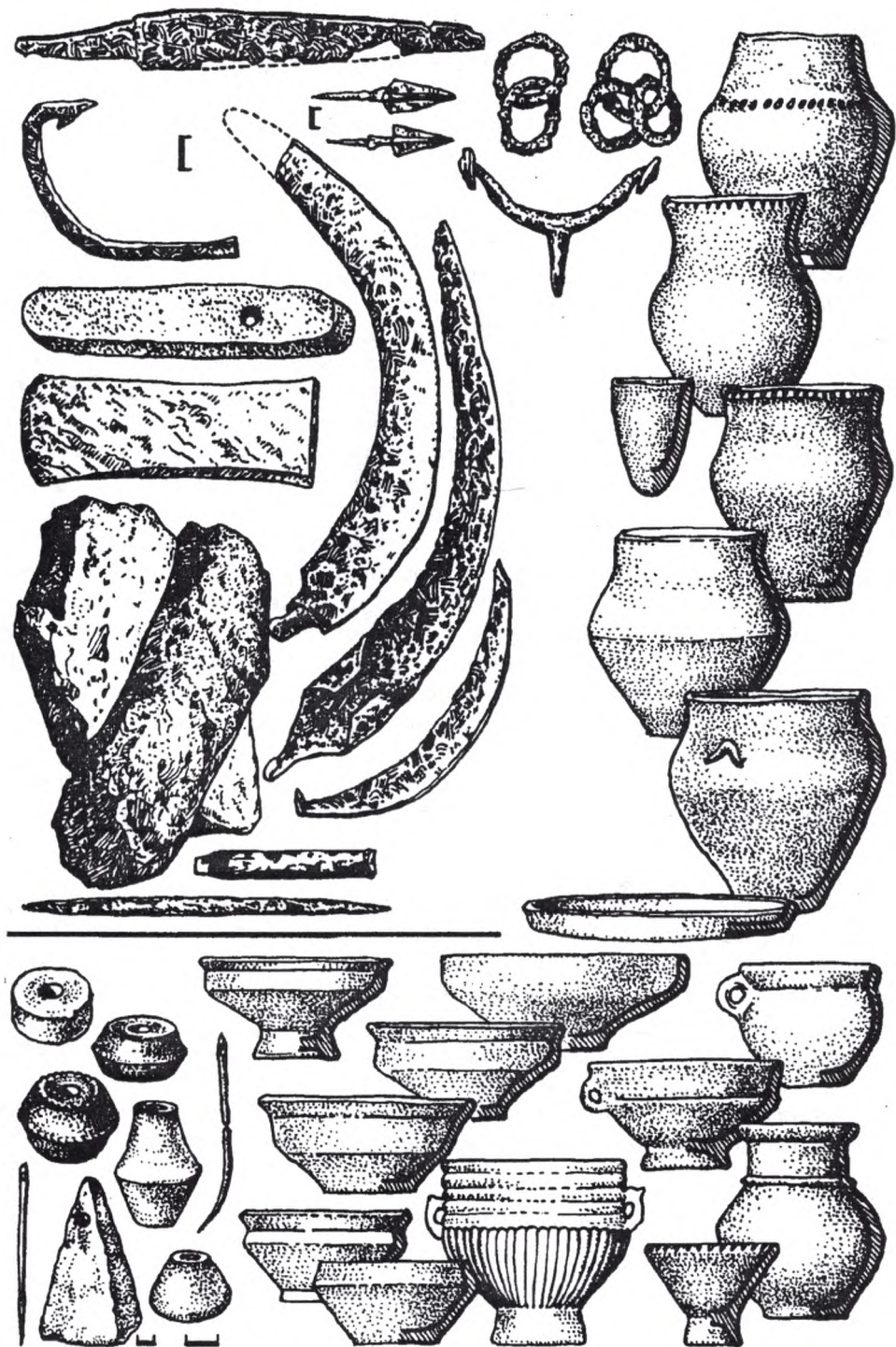

Рис. 49. Зарубинецька культура (кераміка, знаряддя праці, зброя).

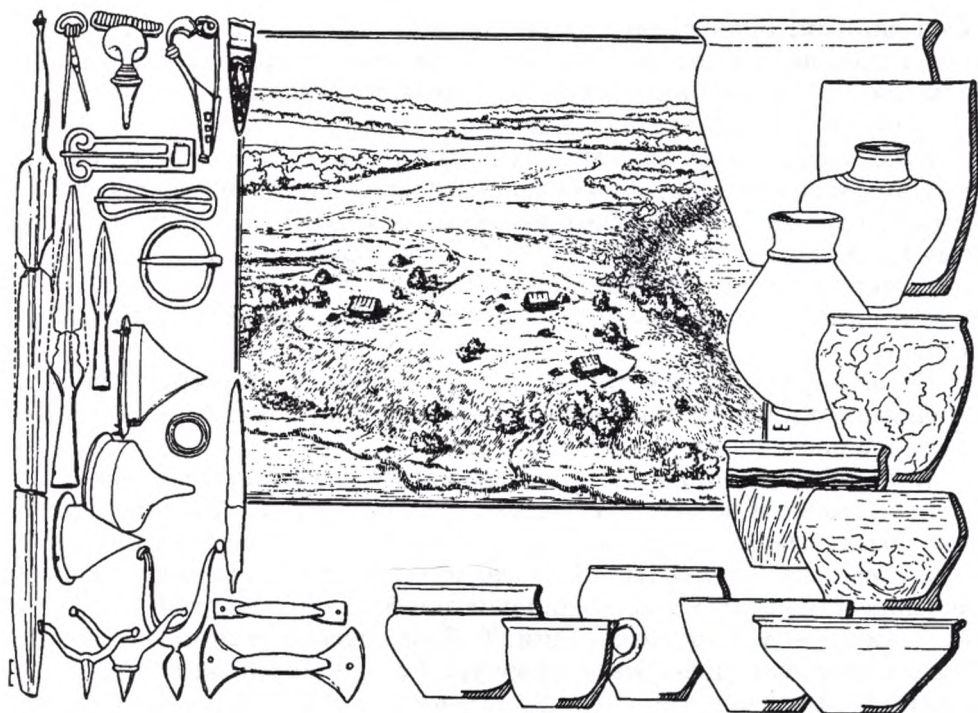

Рис. 50. Шеворська культура (матеріальний комплекс, реконструкція поселення біля с. Гірка-Полонка на Волині).

ка, Барнашівка) проживали якісь розріджені групи дакійського населення, інколи — з чітко вираженим компонентом шеворської культури.

Отже, в Карпато-Дунайському басейні в останні століття до нашої ери і на рубежі ери провідними етнічними групами були фракійські, кельтські, гето-дакійські, германські племена. Починається проникнення у регіон сарматів.

При цьому треба зазначити, що значна кількість місцевого населення, особливо гірської частини Карпат, не згадується в писемних джерелах. Розміщуючись на певній відстані від основних шляхів пересування євразійських народів, гірське населення було мало пов'язане з центрами культури того часу, Грецією та Римом, і не опинилося у полі зору письменників. Поки що, на жаль, ця територія не охоплена й археологічними дослідженнями.

На рубежі нашої ери основні імпульси, які впливали на хід етнокультурної історії Карпатського краю, змінилися: вони йшли з півночі. У середині I ст. до н. е. на Волинь і Прикарпаття з території Мазовії та Підлясся просунулися носії пам'яток шеворської культури. Через століття сюди проникли значні групи племен зарубинецької культури, які, змішавшись із шеворцями, створили якісно нові пам'ятки зубрицької культури. Носіями цих пам'яток, згідно з писем-

ними даними, були давні слов'яни-венеди. З кінця I ст. починається просування венедів на південь, безпосередньо в Карпатський регіон, а водночас — і процес асиміляції слов'янами дакійських племен.

Зупинимося детальніше на цих процесах.

Шеворська культура рубежу III—II ст. до н. е. до V ст. н. е., що займала в основному територію сучасної Польщі, поширена також суцільним масивом на Волині в басейнах Західного Бугу і Стоходу, в Північному Прикарпатті на Лівобережжі Дністра, приблизно до м. Галич.

Початкова дата існування шеворської культури у Подністров'ї та Волині визначається серединою I ст. до н. е., а її кінець — 40—70 рр. I ст. н. е.

Розпад культури пов'язаний із просуванням на цю територію зарубинецьких племен з Прип'ятського Полісся та їх змішанням із шеворським населенням.

Найновіші дослідження шеворської культури польськими археологами показали неабияку складність її формування. Виявлялося, що шеворські пам'ятки виникли на території Вісло-Одерського межиріччя раптово, на рубежі III—II ст. до н. е., а не в результаті розвитку місцевих поморських і підкльошових племен, як вважалося. Польські дослідники — А. Невенгловський, Т. Домбровська та інші — прийшли до висновку, що шеворська культура була привнесена на територію Польщі у сформованому вигляді східними германцями. Пам'ятки цієї культури існували череззмужно з пам'ятками місцевої людності. Лише через століття спостерігається процес залучення поморсько-кльошового компонента (очевидно, слов'янського) у шеворську культуру¹⁷.

На цих даних ґрунтується гіпотеза про походження верхньодністровського варіанта шеворської культури. Пам'ятки цієї культури з'явилися у Прикарпатті та на Волині у сформованому вигляді в середині I ст. до н. е., тобто саме тоді, коли на території Польщі спостерігався процес змішання прийшлої (германської — за походженням) та місцевої (поморсько-кльошової) культур. Помітний поморсько-кльошовий компонент у шеворських пам'ятках прикарпатського регіону може свідчити про те, що сюди переселилися етнічно змішані племена. Певна ізоляція від основного шеворського (у цілому — германського) масиву, вплив спорідненого місцевого поморсько-кльошового населення, а дещо пізніше — сусіднього зарубинецького, призвело до того, що у шеворців цього регіону перевагу отримала «поморсько-кльошова» (мабуть, давньослов'янська) лінія етнокультурного розвитку. У Вісло-Одерському межиріччі шеворські племена, серед яких було, судячи з останніх даних археологів, давньослов'янське населення, перебували під постійним впливом західних і північно-західних германських культур.

¹⁷ *Niewętownski A.* Uwagi o chronologii i genezie kultur zarubinieckiej i przeworskiej // *AP.*— 1986.— Т. XXXI.— С. 203—215; *Dobrowska T.* Stan i potrzeby badan nad mlodczym okresem przedrzymskim w Polsce // *Stan i potrzeby badan nad mlodszym okresem przedrzymskim i okresem rzymskim w Polsce.*— 1986.— С. 290—294.

Порівняльний аналіз поморсько-кльошової та пшеворської культур у Прикарпатті свідчить про ряд спільних рис між ними. Так, до деталей співпадають територіальні межі двох культур, однаковою є топографія поселень. У ряді випадків поморсько-кльошові і пшеворські поселення розташовані на одному і тому самому місці.

Близькі між собою житла двох культур. Важливим доказом зв'язків поморсько-кльошової та пшеворської культур є подібність поховальної обрядності, зокрема, перевага урнових трупоспалень. Близькість двох культур підтверджується і в такій категорії матеріальної культури, як кераміка. Вона має багато спільних рис у формах, технології виконання, орнаментатії, способі обробки зовнішньої поверхні тощо. Про те, що поморсько-кльошова людність влилася у прийшле (очевидно, етнічно близьке) населення пшеворської культури свідчать бікультурні комплекси на окремих поселеннях, тобто такі, де поєднуються елементи двох культур. Ймовірно, у цьому регіоні в останніх століттях до нашої ери мали місце активні інтеграційні процеси, які призвели до взаємоасиміляції і витворення своєрідного Подністровського варіанта пшеворської культури. В цій культурі, мабуть, розчинилися ті германські елементи, що входили до її складу в процесі переселення з території сучасної Польщі. Така ж доля спіткала й інші групи германського населення, що проникли на Волинь і Прикарпаття в останніх століттях до нашої ери, зокрема, носії ясторфської культури. Чіткі сліди цієї культури простежені на ряді пам'яток поморсько-кльошової культури, зокрема, ранніх фазах її розвитку і ледь проявляються в ареалі пізнішої, пшеворської культури.

Східними і північними сусідами пшеворських племен Прикарпаття та Волині були носії зарубинецької культури. Кордон між ними проходив на півночі приблизно по лінії середніх правих притоків Прип'яті, а на сході — по Горині та лівих притоках Дністра.

Аналіз археологічних матеріалів пшеворської культури, а також огляд зарубинецьких пам'яток вказують на їх відмінність. Різна топографія поселень, чіткі відмінності демонструє керамічний матеріал, за виключенням тих форм, які мають спільне походження від поморсько-кльошової культури. В жодному випадку на пшеворських пам'ятках не виявлено специфічних елементів зарубинецької культури, а на зарубинецьких — пшеворської.

Існування у цей час на Волині чистих пам'яток пшеворської та зарубинецької культур свідчить про відсутність тоді між ними зв'язків, які б позначилися на їхніх культурних рисах. Культурна специфіка зарубинецьких племен, відображена в прикрасах, металевих частинах одягу, зброї, керамічному комплексі, чітко відрізняється від культури пшеворських племен. Перші тяжіють до північно-східного регіону і перегукуються з балтійським ареалом, другі — до північно-західного і тісно пов'язані з середньоєвропейською пшеворською культурою. Кожен із цих регіонів має свої особливості. Так, деякі типи фібул, велика кількість булавок, браслетів, різноманітних підвісок, намистин, що властиві лише зарубинецькій культурі, мають свої прото-

типи у балтських за етнічною належністю (юхнівській та милоградській) культурах. Пшеворським племенам Прикарпаття та Волині притаманний набір предметів (фібули, речі домашнього вжитку, багато зброї), які походять із Вісло-Одерського межиріччя, тобто з периферійних областей германського світу, а також кельто-дакійського ареалу. Обидва регіони чітко виділяються поховальною обрядністю. У них були свої традиції в планіграфії поселень, житлобудівництві. Ці культури пов'язані лише наявністю спільного поморсько-кльошового компонента. Саме через поморсько-кльошові елементи можна пов'язати етнокультурні процеси рубежу ери з етнокультурним розвитком України першої чверті I тис. до н. е.

Зарубинецькі племена — один з найбільших культурно-етнічних масивів на території України на рубежі ер. Вони були відкриті київським археологом В. В. Хвойкою наприкінці XIX ст. поблизу с. Зарубинці на Київщині. Тут дослідник виявив залишки могильника з трупоспаленням та своєрідним речовим інвентарем, який поклав початок вивченню історії та культури народу, що проживав на землях України від рубежу III—II ст. до н. е. до I ст. н. е. Зарубинецькі племена заселяли територію Середнього та Верхнього Подніпров'я, басейнів річок Прип'яті, Десни, а також Південного Побужжя загальною площею близько 450 тис. кв. км, що дорівнює площі таких сучасних держав Європи, як Франція чи Німеччина. Але на цих землях поселення зарубинців розташовані не суцільною масою. Як показує картографування, вони займали порівняно невеликі окремі регіони, де розселялися гніздами, тобто компактними групами по 10—15 чоловік. Кожна така група, на думку дослідників, відповідала окремому племені. Між регіонами розміщувалися малозаселені або пустуючі простори, які, очевидно, слугували мисливсько-скотарськими угіддями¹⁸. Племінна територія не була сталою. Вона розширювалася або звужувалася на різних етапах існування культури.

Час існування зарубинецької культури визначається останньою третіною III ст. до н. е. — серединою I ст. н. е. Окремі дослідники виділяють ще пізній етап розвитку зарубинецької культури — з другої половини I до кінця II ст. н. е.¹⁹. Проте пам'ятки цього часу настільки відмінні від власне зарубинецьких, що їх справедливо виділяють в окрему, пізньозарубинецьку культурну групу (Р. В. Терпиловський, С. Обломський, Д. Н. Козак). Більшість спеціалістів визнають кінцем зарубинецької культури середину I ст. н. е. і пов'язують його з експансією сарматів у Середнє Подніпров'я.

Перший дослідник зарубинецької культури В. В. Хвойка творцями зарубинецької культури вважав слов'ян. Ця інтерпретація стала домінуючою у працях багатьох дослідників (Є. В. Махно, Є. О. Симонович, Є. В. Максимов).

¹⁸ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ.— М., 1964.— Вып. Д1-19; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— К., 1972.

¹⁹ Максимов Е. В., Русанова И. П. Указ.соч.— С. 34.

Іншу точку зору висловив німецький археолог П. Рейнеке. Виходячи із зовнішньої подібності зарубинецької та пшеворської культур, він був переконаний у їх германському походженні²⁰.

Ще одну інтерпретацію зарубинецької культури запропонував Ю. В. Кухаренко. Він розділив її на локальні варіанти і кілька хронологічних періодів. Піддавши аналізу ці варіанти, Ю. В. Кухаренко дійшов висновку, що зарубинецька культура має в основному прийшлий характер і є прямим продовженням західних пізньолужицької та поморсько-кльошової культур²¹.

Усі точки зору на походження зарубинецької культури та її етнічну належність об'єднала К. В. Каспарова²². Опираючись на аналіз, в основному, прикрас (фібул), дослідниця зробила висновок, що крім явної поморсько-кльошової основи, зарубинецька культура має риси культур Балкано-Карпатського регіону, носіями яких були кельто-дакійці та кельто-іллрійці. Особливо близькою, на її думку, до зарубинецької є культура Поенешті-Лукашівка. Виходячи з цього, К. В. Каспарова вбачає серед носіїв зарубинецької культури різно-

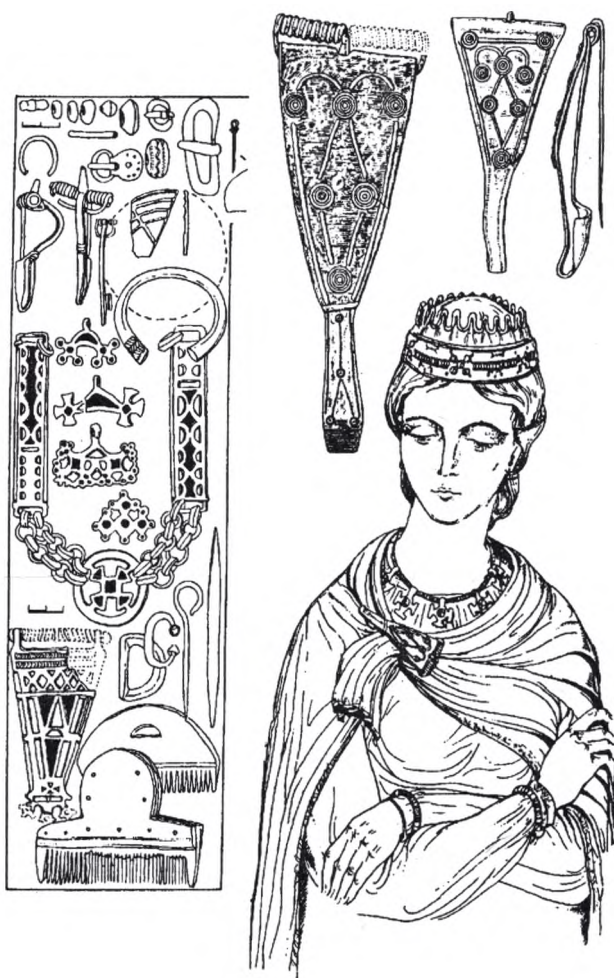

Рис. 51. Пізньозарубинецька культура Подніпров'я (прикраси, побутові речі).

²⁰ Reinecke P. Aus der Russischen archaologischen Literatur // Mainzer Zuzschrift.— Mainz, 1906.— S. 42—50.

²¹ Кухаренко Ю. В. Указ. соч.— С. 5—8.

²² Каспарова К. В. Указ. соч.— С. 112—118.

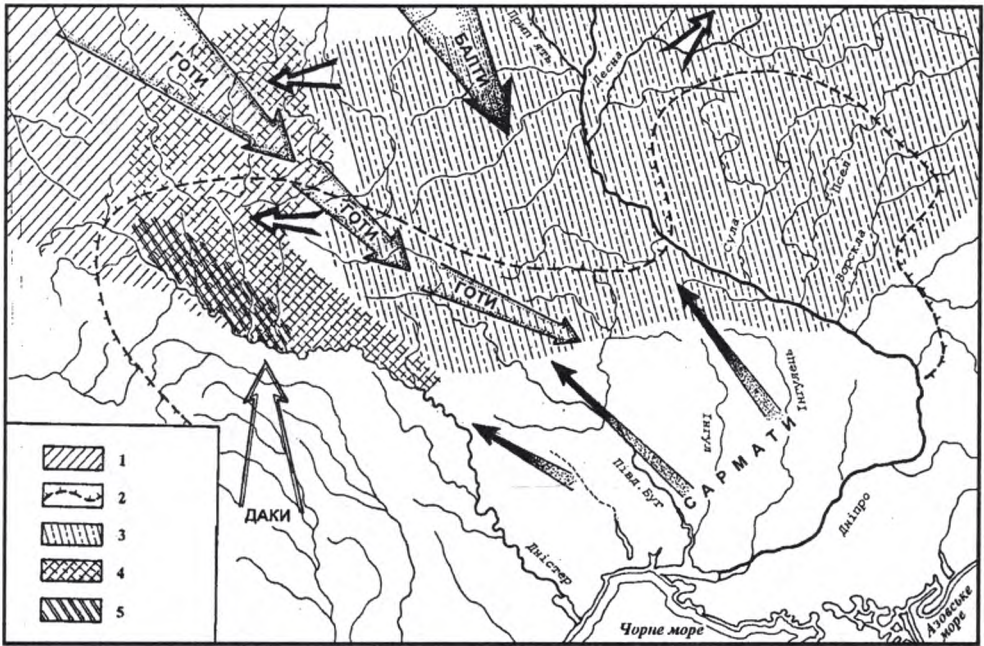

Рис. 52. Археологічні культури у першій чверті I тис. н. е.

1 - пшеворська на території Польщі, 2 — межі черняхівської культури у III ст. н. е., 3 — пізньозарубинецькі культурні зони, 4 — зубрицька, 5 — липицька.

етнічні племена — бастарнів і кельто-іллрійців, які змішалися з місцевими групами населення.

Децю простішою виглядає концепція В. В. Седова²³. Він однозначно висловився за «поморське» походження зарубинецької культури і пряме відношення до слов'янського етногенезу. Але, на думку дослідника, таке ж відношення має зарубинецьке населення і до балтських племен. Займаючи проміжне становище між балтськими і слов'янськими мовами, зарубинці, залежно від обставин, могли стати балтами або слов'янами.

Український дослідник зарубинецьких племен Є. В. Максимов вважає, що цю культуру треба розглядати як нове історичне явище, що виникло в результаті інтеграції різних племен прийдшлих і місцевих. У різних регіонах, а їх Є. В. Максимов виділяє п'ять, елементи цих культур діяли по-різному, залежно від обставин, і проявилися в різних пропорціях. Слов'янська належність зарубинців у дослідника сумнівів не викликає.

Таким чином, питання походження та етнічної належності зарубинецької культури сьогодні є дискусійним і вимагає, очевидно, ширших досліджень. Зрозуміло лише те, що процес формування був дуже

²³ Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 74—78; Его же. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.— М., 1970.— С. 40—48.

складним і багатогранним. Його основу склало переміщення ряду центральноєвропейських племен у Вісло-Дніпровське межиріччя і їхня взаємодія з місцевою людністю, також, очевидно, неоднорідною за етнічним складом і культурою.

Дещо складніше, як свідчать археологічні джерела, проходив процес становлення зарубинецької культури у Середньому Подніпров'ї. Тут, крім поморсько-кльошових груп населення та аборигенної людності (скіфи-орачі Геродота і носії підгірцевських пам'яток), простежуються явні елементи кельтизованого населення, вихідців з південно-західного балканського регіону, серед яких були і носії ясторфської (германської) культури та групи дакійського населення, або ж їх конгломерат.

З викладеного вище зрозуміла складність визначення етнічного змісту носіїв зарубинецьких пам'яток. Зарубинецька культура не була продовженням якоїсь однієї чи двох культур попереднього часу, а стала результатом поєднання цілого комплексу культур Європи, творцями яких були різні групи населення. Їх етнічна належність теж не встановлена. Так, носіїв поморсько-кльошових пам'яток відносять до предків слов'ян або до батів, землеробсько-скотарські племена Середнього Подніпров'я вважають іранцями або ж слов'янами, племена Полісся — балтами або слов'янами.

Така складна етнокультурна ситуація відображала, як зауважує І. П. Русанова, реальну історичну ситуацію рубежу ери, коли звичними були масові міграції великих груп людей, і у взаємодію легко вступали кілька споріднених або зовсім чужих етнокультурних груп, створюючи нові формування²⁴. Але на відміну від ряду таких формувань, які не залишили по собі виразних слідів, зарубинецька культура у всіх регіонах стала важливим, або одним з головних компонентів наступних археологічних культур (зубрицької, пізньозарубинецької, київської), творців яких можна пов'язати з історичними давньослов'янськими племенами. Це дає вагомі підстави визначити важливу роль зарубинецької людності у процесі слов'янського етногенезу.

Південними сусідами землеробських племен Лїсостепової частини України були сармати, зокрема язиги і роксолани. Ці іраномовні номади, розгромивши ще недавно могутнє скіфське напівдержавне об'єднання до III ст. до н. е. посіли панівне становище у причорноморських степах. Вони справили значний вплив на оточуючі народи, особливо жителів античних міст Кримського та Азовського побережжя, населення Лїсостепу — дакійців, слов'ян, пізньоскіфське населення.

Історія сарматів досить добре реконструюється за писемними джерелами, даними археології, лінгвістики. Згідно з Геродотом, вони займають територію «по ту сторону Танаїсу (Дону) довжиною 15 днів шляху».

Дані Геродота про розселення сарматів узгоджуються з археологічними матеріалами, оскільки у степах межиріччя Дону—Волги ви-

²⁴ Максимов Е. В., Русанова И. П. Указ. соч.— С. 39.

Рис. 53. Реконструкція одягу знатного сармата, с. Пирого на Поділлі.

літичних союзів племен²⁶.

Проникнення сармат на територію на захід від Дону, зайняту скифами, починається вже на рубежі V—IV ст. до н. е. Скифія, ослаблена затьжною економічною кризою, не змогла протистояти сарматам. За даними писемних джерел, сармати спустошили значну частину Скифії й, поголовно винищуючи переможених, перетворили більшу частину країни у пустелю (Діодор). До середини II ст. до н. е., завоювавши Скифію, сармати стали могутньою силою у степах Причорномор'я. Во-

діляється так звана прохорівська культура, що належала, як вважають дослідники, сарматам²⁵. Дані про іранську належність сарматів підтверджуються сучасним мовознавством у результаті аналізу відомих сарматських імен, племенних та топонімічних назв, родових знаків.

Сармати, як відзначають давні автори, спочатку складали одне ціле, але потім розділилися на кілька родів з різними назвами. Це язиги, роксолани, аорси (Пліній, Мела, Страбон). У середині I ст. н. е. до списку сарматських племен додалися алани. Всі ці племена займали певну територію сарматського світу. Сучасні дослідники висловлюють думку, що наведені етнічні назви визначають існування не окремих племен, а військово-по-

²⁵ Мошкова М. Г. Савроматы и сарматы в Волго-Донском междуречье, Южном Приуралье, Северном Причерноморье // Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время.— М., 1989.

²⁶ Вязьмитина М. И. Сарматское время // Археология Украинской ССР.— К., 1986.— С. 185—187.

ни здійснюють великий вплив на античні міста, беруть участь в осаді Ольвії, про що говориться у декреті на честь Протогена. Народи Лісо-степу, захищаючись від сарматських нападів, вимушені будувати укріплені городища, рятуватися втечею на більш північні землі. Сармати стають важливим об'єктом римської політики, вони привертають увагу також римських військових та літераторів.

Слідом за язигами, на територію степової України проникли роксолани. Страбон зазначає, що їх було 50 000, а на чолі народу стояв цар Тасій. У середині I ст. н. е. роксолани досягають Подунав'я.

У VI ст. н. е. до Дунаю з прикаспійських степів підійшли аорси, а дещо пізніше, наприкінці I ст., нове велике кочівницьке об'єднання — алани. Останні, створивши потужний союз племен, зайняли панівне становище серед сарматських племен, покоровши їх і передавши їм своє ім'я²⁷. Разом з іншими племенами (бастарнами, костобоканами, бессами) сармати протягом I—III ст. беруть участь у багаточисельних походах на Рим. Особливо активними вони були у Маркоманських війнах.

Сармати залишили після себе пам'ятки у вигляді поховань та невелике число поселень. До рубежу II—I ст. до н. е. велика частина сарматських поховань впускалася у кургани більш ранніх некрополів. Пізніше з'явилися окремі сарматські курганні і ґрунтові могильники, хоча продовжувалася традиція впускних поховань.

Поховання супроводжувала жертвна їжа у вигляді шматків м'яса вівці чи коня, а також широкий набір речей різноманітного призначення: зброя, предмети побуту, прикраси одягу, речі особистого убору. В деяких могилах були уздечні набори (вудила, псалії). Поховання знаті виділяються багатством і розкішню інвентаря.

Сарматське суспільство було воєнізованим, що типово для всіх кочівників. Це був народ-військо, де всі чоловіки, а можливо, й якась частина жінок, були воїнами. Основу війська складала легка кавалерія озброєна луками, списами та клинковою зброєю. На думку дослідників, з I ст. у сарматів з'явилися загони катафрактаріїв. Їхня зброя характеризувалася наявністю оборонного обладунку, застосування піки завдовжки 3,5—4,5 м як головної наступальної зброї для прориву римського легіону. Марцелін пише, що сармати рухалися з великою швидкістю й долали значні відстані на слухняних і швидких конях, ще ведучи кожний запасного.

Головними заняттями сарматських племен, що проживали в степах Причорномор'я було екстенсивне кочове скотарство. Згідно із Страбоном²⁸, вони йдуть за своїми стадами, завжди вибираючи місцевість з добрими пасовищами, зимою біля Меотіди, а влітку — на рівнинах. Сармати розводили овець, велику рогату худобу, коней. У перших століттях нашої ери деяка частина сармат, на думку вчених,

²⁷ Мошкова М. Г. Указ. соч.

²⁸ Страбон. Указ. соч.— VII, 3,17.

найбідніша, переходить на осілий спосіб життя і займається землеробством. Значне місце в отриманні засобів існування у кочовиків займала зовнішньоексплуататорська діяльність. Основну роль в ній займали данинні відносини, які сармати встановлювали з покореними народами.

Протягом своєї історії сармати пройшли шлях від первіснообщинного ладу до створення великих союзів племен на чолі з племінним вождем.

Ймовірно, у другій половині I — на початку II ст. сарматські царі Фарзой та Інісмей, які чеканили свою монету в Ольвії, здійснили спробу створити єдину державу. Очевидно, це було типове для кочовиків ранньокласового рівня розвитку тимчасове військово-політичне об'єднання з такими атрибутами державності, як спільна територія, певна стратифікація суспільства, наявність верховної влади та війська вождя.

Панування сарматів у степах України завершилося у III ст. з приходом готів. Германці знищили основні торгові центри сарматів, відрізали їх від античних міст, розсіяли кочовища. Більша частина сарматів перейшла на осілий спосіб життя, підкорившись готам і склала один з етнічних компонентів черняхівської культури.

Особливе значення у житті сарматів мали їх відносини з землеробськими племенами Лісостепу України, серед яких основними були носії зарубинецької культури — праслов'яни. Від цих відносин залежало благополуччя сарматів, оскільки слов'яни були основними постачальниками хліба й рабів.

Як і у скіфській час, необхідним було створення симбіозу скотарського і землеробського союзу, що складало основу якоїсь форми політичного союзу. Головною формою такого союзу було стягнення данини з зарубинецького населення і посередництво в їх торгівлі з античними містами Причорномор'я. Тому спочатку, очевидно, застосовувалися активні військові акції проти землеробів. Свідченням цього є археологічні дані. Зокрема, дослідники відзначають виникнення нових і укріплення існуючих городищ зарубинецької культури у Середньому Подніпров'ї (Пилипенкова гора, Ходосівка, Бабина гора) в I ст. до н. е., тобто в час появи сарматів на Правобережжі України. У валах і культурному шарі таких городищ знайдено сарматські наконечники стріл, що свідчить про напад на них кочівників. Проте фізичне знищення, руйнівні грабежі не могли забезпечити номадам притоку продуктів землеробства, тому в силу повинні були вступити договірні (данинні) відносини, посередництво в торгівлі. Саме такі відносини існували між давніми слов'янами і сарматами до перших століть нашої ери. Причому саме в цей час починається процес осідання сарматів серед землеробів, про що свідчать поховання перших у ряді пунктів Київщини, Черкащини, Поділля, а також змішані зарубинецько-сарматські поховання — кургани²⁹.

²⁹ Максимов С. В. Взаємовідносини зарубинецьких та степових племен Подніпров'я // Археологія.— 1978.— № 28; Кубишев А. І., Симоненко О. І., Покляцький О. В. Про взаємовідносини сарматів та носіїв зарубинецької культури // Археологія.— 1985.— С. 56—63.

Процес венедсько-сарматського симбіозу продовжувався в наступні століття, триваючи до раннього середньовіччя. Про це свідчать пам'ятки етулійської культури досліджені українськими археологами у Буджацькому степу³⁰, які мають змішані сармато-венедські елементи, а також пам'ятки черняхівської культури, що засвідчують спільне існування сарматів і слов'ян у лісостеповій зоні України у III—IV ст. н. е.³¹. Вплив сарматів на розвиток слов'янського етносу ще не досліджено, але, без сумніву, він був значним. Адже контакти двох народів тривали близько 500 років, вони були багатогранними і припали на найраніші етапи розвитку давньослов'янського етносу на території України, а тому зачепили багато сторін його сутності. Достатньо відзначити елементи іранської міфології, що лягли в основу ідеологічного комплексу слов'ян³². Ми не погоджуємося з тими дослідниками, які, відзначаючи іранські риси культури слов'ян, пов'язують їх передусім із впливом скіфів³³.

У час перебування скіфів у степах України слов'янський етнос ще не набрав форми спільності, а місцеве населення Лісостепу (скіфи-орачі), на наше переконання, мало опосередковане відношення до цього процесу.

2. Етнічний розвиток на території України у першій чверті I тис. н. е.

Цей період характеризується важливими змінами в етнополітичній ситуації на землях між Віслою і Дніпром. Вона була зумовлена насамперед розпадом у середині I ст. н. е. зарубинецької культури, що була стрижнем, навколо якого проходив процес складання давньослов'янського суспільства. Зараз немає єдиної думки щодо причин цього явища. Найчастіше висловлюються припущення про експансію сармат в ареал зарубинецьких племен у Подніпров'ї та готів у Поліссі³⁴.

Проте, якщо хронологічні джерела якоюсь мірою опосередковано підтверджують гіпотезу про руйнівні дії сарматів проти зарубинців у Подніпров'ї, то конфлікт готів і зарубинців у Поліссі не міг мати місця. Ніяких рухів германців у середині I ст. н. е. у східній Польщі не простежується. Культурна ситуація в Повісленні в цей час характери-

³⁰ Гудкова А. В. О классификации памятников III—IV вв. н. э. в Днепро-Дунайской степи // Археологические памятники степей в Днепро-Поднепровье-Подунавье. — К., 1989. — С. 45—52.

³¹ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К, 1990. — С. 98—172.

³² Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981. — С. 354—528.

³³ Мурзін В. Ю. Велика Скіфія як фактор етногенетичного розвитку давнього населення України // III-й Міжнародний конгрес українців. — Історія. — Ч.1. — Харків, 1996. — С. 7—10.

³⁴ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура по материалам Украины / Автореф. дисс. докт. ист. наук. — К., 1983. — 41 с.

зується стабільністю³⁵. Пам'ятки вельбарської культури, з якими можна було б пов'язати германські племена, з'явилися на території Мазовії лише у другій половині II ст. Таким чином, фактор «загрози» при розгляді причин розпаду і міграції зарубинецьких племен у Поліссі, та й у Подніпров'ї, прийняти важко.

На наш погляд, переміщення зарубинців на нові місця, що привело до руйнації культури, було викликано якимись кліматичними умовами (підвищення чи пониження ґрунтових вод, їх зникнення, виснаження земельних ділянок тощо). Це могло призвести до різкого падіння врожайності, хвороби і падіння тварин. Очевидно, що економічна система зарубинецького суспільства вичерпала свої можливості, що спричинило кризу його внутрішнього розвитку. Не випадково, зарубинецька культура у всіх регіонах припинила своє існування в один і той самий час — середині I ст. н. е.

Розпад зарубинецької культури порушив економічну і політичну стабільність на території України. Середньодніпровське населення відходить у Південне Побужжя та Подесення, Подністров'я, а його місце займають окремі сарматські групи. По Тясьмину, Росі аж до Стугни з'являються чисельні багаті сарматські кургани. На спустілих землях оселяються також племена з елементами культури із західного регіону. Ймовірно, всі прийшли групи, а також зарубинецькі общини, що залишилися на своїх землях, були підпорядковані сарматам.

Дестабілізується ситуація й у Подністров'ї та на Волині, в регіоні пшеворської та липицької культур. Приплив нових значних мас людей з Полісся та Подніпров'я призвів до руйнування усталених племінних та родових зв'язків, зміни місць проживання. Відбувається освоєння нових земель, в основному регіону Середнього Подністров'я. В цих умовах починають формуватися нові племінні і міжплемінні утворення, іншого вигляду набуває матеріальна та духовна культура. На нашу думку, саме в цей час в основному завершується становлення ранньослов'янського венедекського етносу. Центр цього процесу переноситься у західні області сучасної України та Дніпровське Лівобережжя, які не постраждали від сарматської експансії. У Подністров'ї та на Волині до кінця I ст. н. е. विकристалізовується зубрицька культура, в основі якої лежить синтез пшеворської та зарубинецької культурно-етнічних спільностей. У Подніпров'ї існують в цей час змішані зарубинецько-балтські, зарубинецько-пшеворські, сармато-зарубинецькі пам'ятки. Більшість населення становили, ймовірно, нащадки зарубинецьких племен. Відповідно до писемних джерел, ці спільності слід пов'язувати з племенами венедеків.

Що ж відомо про найдавніших слов'ян з писемних джерел? Початкові етапи діяльності слов'ян як сформованого етносу проходили, очевидно, в глибинах Європейського континенту, на територіях, віддалених від центрів тогочасного культурного життя. Тому давні історики,

³⁵ Godlowski K. Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim.— 1985.— S.45.

політики, географи які вивчали або цікавилися варварським світом, подали про слов'ян уривчасту, скупу і до того ж суперечливу інформацію.

Для розуміння проблеми етногенезу слов'ян надзвичайно цінним є повідомлення історика VI ст. Йордана про те, що групи слов'янського народу, відомі в його час під різними іменами, в давнину називалися одним спільним іменем — «венеди».

Спробуємо відштовхнутися від цього повідомлення і розглянути всі відомі нам дані про венедів. Найраніша загадка цього етноніму на європейському континенті міститься у листах римського історика Помпоніума Мели, яка відноситься до I ст. до н. е. і дійшла до нас через праці історика початку I ст. н. е. Плінія Старшого. Ці автори пишуть, що римський проконсул у Галії отримав в дар від германців двох «індів» (віндів), яких бурєю загнало до їхніх берегів на балтському узбережжі. Це місце розглядається багатьма вченими як свідчення проживання венедів-слов'ян на берегах Балтики вже в I ст. до н. е. Більш конкретно вважається згадка про венедів у римського географа і природознавця Плінія Старшого. Описуючи народи Прибалтики, він говорить, що тут живуть сармати, венеди, скірри, гірри. Дані Плінія походять з 5 р. н. е. і опираються на матеріали експедиції римського флоту в гирло р. Вісла, подані римським істориком Філемоном.

Повідомлення Плінія значною мірою розвиваються і суттєво доповнюються римським істориком другої половини I ст. н. е. Тацітом. У праці «Германія» поданий єдиний у давній літературі і конкретний опис не лише території венедів, але і кількох важливих рис їх життя та побуту.

Венеди-слов'яни, на відміну від сарматів, будують домівки, тобто є осілим народом — землеробами. Вони носять щити і є хорошими воїнами — ведуть активні військові дії з певкінами та фенами, застосовуючи при цьому продуману тактику. Таціт спеціально не вказує територію проживання венедів, зауваживши лише, що вона розміщена на схід від германців. Але при описі діяльності венедів досить точно встановлює її — це простори між фенами і певкінами, проти яких вони чинять грабїж. Певкіни, як встановлено дослідниками, жили в гирлі Дунаю і, можливо, десь над Дністром, уздовж східних відломів Карпат. Фени жили на північ від балтів за Двіною і Верхньою Волгою, германці — на захід від Вісли. Отже, за Тацітом, територія венедів у I ст. н. е. лежить на просторах, що тягнуться на схід від Вісли, на південь від фенів і балтів і на північ від бастарнів. На сході, на думку Г. Ловмянського, ареал венедів сягав лівого берега Дніпра, оскільки лінгвісти простежують контакти слов'янської мови з племенами Приазов'я спалами (звідси архаїчне слов'янське слово «ісполін»).

Ще одна згадка про слов'ян, але під їх власною назвою, хоча дещо перекинутою, міститься в «Географії» ученого з Олександрії Птолемея (90—170 рр). Поряд з ланцюжком племен, що проживали на південь від венедів, Птолемеєм називає народи, які творили інший ряд, сягаючи від Прибалтики далеко на схід. Це галінди, сидини, ставани,

алани. Назви «ставани» і «слов'яни» ідентифікувало багато вчених, починаючи з Ломоносова і Татищева. На думку Г. Ловмянського, цей рядок народів пов'язаний з напрямом торгового шляху від Балтійського до Азовського морів, який міг існувати у I—II ст. н. е. Ставани локалізувалися Г. Ловмянським у Середньому Подніпров'ї і Подесенні. Ця назва вживалася, на його думку, купцями, що вели торгівлю між народами Прибалтики і аланами.

Ще одну, більш пізню згадку про слов'ян-венедів знаходимо в дорожній карті римських купців (у так званих «Певтінгерових таблицях»), які відносяться до другої половини III ст. н. е. На цій карті, до якої дається перелік народів та земель, венеди локалізовані на північ від Карпат у Подністров'ї, а другий раз в гирлі Дунаю. Цей документ розглядається як підтвердження факту заселення слов'янами Подунав'я вже в пізньоримський час.

З аналізу писемних джерел можна зробити висновок, що слов'яни на рубежі ери займали землі сучасних Полісся, Волині та Середнього Подніпров'я. В II—III ст. венеди з цієї території прориваються через території, що належали бастарнам та дакійцям, і освоюють територію між гирлами Дунаю та Дніпра.

Виходячи з археологічних та писемних джерел, є підстави стверджувати, що історію давніх слов'ян, на відміну від їхніх предків, праслов'ян, треба розпочинати з рубежу ери, з часу появи достовірних писемних даних про них. Останнє може означати, що саме в цей період слов'янські племена стали настільки сформованою етнополітичною одиницею, що були помічені і виділені серед численних народів Європи. Корнелій Тацит подав найбільш вагомі свідчення про цей народ. Він називає їх венедями. Археологічним відповідником тацитових венедів є, на наше переконання, зубрицька та пізньозарубинецька культурно-етнічні спільності I—II ст. н. е., виявлені і досліджені лише в останні десятиліття. Назва «венеди» збереглася за слов'янами і у III—IV ст., про що свідчать писемні джерела. Лише у VI ст., як відзначає Страбон, венеди розділилися на кілька груп: слов'ян, антів та венедів. Археологічним еквівалентом перших двох є празько-корчакська і пенківська культури, поширені на території України.

Виходячи з цього, історію давніх слов'ян можна розділити відповідно на венедський (I—IV ст.) та слов'яно-антський (V—VII ст.) періоди. У першому, без сумніву, треба виділити ранньовенедський (I—II ст.) та пізньовенедський (III—IV ст.) етапи. Перший відповідає існуванню венедів у рамках зубрицької та пізньозарубинецької культур, другий — часу функціонування черняхівської культури. Якщо на першому етапі венеди мали основними сусідами на півдні кочові іраномовні орди сарматів, то на другому — тих же сарматів (аланів), і не менш войовничі, хоча в основному землеробські германські племена гепідів, герулів, бастарнів, об'єднаних готами, а пізніше — тюркомовних номадів (гунів). У антів та слов'ян сусідами здебільшого були кочові племена аварів.

Більш конкретну характеристику історичних явищ першої чверті I тис. н. е. почнемо з зубрицької культури.

Сьогодні відомо близько ста поселень цієї культури давніх слов'ян, поширеної на території Волині та Подністров'я. У дністровському регіоні зубрицькі селища розташовані черезсмужно з липицькими старожитностями.

Час функціонування зубрицьких пам'яток визначається другою половиною I — III ст. н. е.

На Волині розвиток зубрицьких селищ закінчується кінцем II ст. Їх жителі під тиском германських племен вельбарської культури (готів) відійшли на Прикарпаття. Тут у культурі з'являються нові елементи, пов'язані з провінціально-римськими впливами. Більш чітко викреслюються самобутні риси. Протягом III ст. пам'ятки зубрицької культури з посиленням впливів з римських провінцій поступово трансформуються у пам'ятки черняхівського типу³⁶.

Походження зубрицької культури є результатом складних етнокультурних процесів, що проходили на території України з середини I ст. н. е. Початок цього процесу співпадає з часом, коли у Поліссі розпалася культурна єдність зарубинецьких племен.

Зарубинецькі племена не зникли безслідно. Вони мігрували частково на захід, на територію пшеворської культури, можливо, на схід, у місцевість проживання етнічно і культурно споріднених племен Подніпров'я, а в найбільшій кількості — на південь, на територію Західної Волині і Прикарпаття. Це знайшло досить чітке відображення в археологічному матеріалі досліджуваного регіону.

Із цього випливає, що поселення Подністров'я та Волині, закладені в I ст. до н. е. носіями пшеворської культури, стали місцем, куди в першій половині I ст. н. е. підселилися зарубинці з Полісся, які принесли з собою зарубинецькі елементи культури. Згодом на цих поселеннях проживають разом дві групи населення: пшеворське і зарубинецьке. До кінця I ст. н. е. кожна з цих груп втрачає особливості своєї культури, формується нова, спільна культура, власне зубрицька.

До цього часу на Волині і в Подністров'ї не виявлено жодного «чистого» зарубинецького поселення чи могильника. Очевидно, зарубинецькі племена рухалися з Полісся, невеликими розрізненими, ймовірно, сімейно-родовими групами і не створювали своїх селищ. Вони зупинялися на вже існуючих пшеворських населених пунктах, вступаючи в тісні контакти і змішуючись з їхніми мешканцями. Ріст чисельності населення привів до різкого збільшення пам'яток Волині і Подністров'я у другій половині I — II ст. н. е. Поряд з уже існуючими селищами виникає багато нових зубрицьких поселень. Їхні розміри виросли порівняно з попереднім часом у 2—3 рази, а загальна кількість населення в регіоні збільшилася у другій половині I ст. н. е. щонайменше у 2,5—3 рази.

³⁶) Козак Д. Н. Пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі // Археологія.— 1982.— № 37.— С. 31—48.

Зарубинецький вплив відчутний практично на всіх елементах матеріальної культури зубрицьких племен. Він торкнувся, значною мірою, планової структури селищ, її форм.

На різних пам'ятках співвідношення зарубиноїдних і « пшеворських » форм кераміки різне. На загал, на пам'ятках Волині переважають зарубинецькі риси, на території Прикарпаття — пшеворські.

Помітні зміни на зубрицьких пам'ятках, порівняно з пшеворськими, сталися у житловому будівництві. Житла робляться більш заглибленими у материк. Це в основному півземлянки. Поряд з прямокутною, характерною для пшеворської культури, з'являється нова форма — квадратна півземлянка.

На жаль, відсутність серед джерел поховальних пам'яток зубрицької людності не дає можливість простежити еволюцію поховального обряду в умовах культурної інтеграції. Але можна сказати, що результатом цієї еволюції було виникнення нових, відмінних від попереднього часу звичаїв, невловимих поки що для археологів. Це свідчить про появу в середовищі зубрицького населення нових своєрідних світоглядних уявлень, на жаль, поки що недоступних нашому пізнанню.

Отже, матеріали свідчать про те, що, починаючи з середини I ст. н. е., на Волині і Прикарпатті відбувається процес активної взаємодії пшеворської і зарубинецької культур. Він мав на окресленій території повсюдний характер і став, власне, основою формування якісно нових пам'яток зубрицької культури.

Зарубинці втрутилися також у дако-пшеворський інтеграційний процес, що проходив у Прикарпатті з початку I ст. На дако-пшеворських поселеннях та могильниках із середини I ст. н. е. з'являється кількісно помітний зарубинецький компонент. Ці обставини створили умови для більш глибоких культурно-етнічних контактів між уже значною мірою спорідненим населенням — носіями липицьких пам'яток типу Ремезівців і мешканцями зубрицьких поселень. На обох групах пам'яток використовують близькі форми ліпного посуду, все населення Прикарпаття освоїло у побуті гончарні посудини дакійського типу, поширюються однакові прикраси одягу (фібули, пряжки, намиста), предмети побуту (ножі, прясла). Останні дакійські елементи зникають на цій території наприкінці II ст. н. е. Це явище пов'язане з приходом сюди нових чисельних груп зубрицького населення Волині, витісненого експансією германських племен вельбарської культури.

Крім Волині та Прикарпаття, зубрицькі пам'ятки поширюються і на територію Середнього Подністров'я.

Освоєння слов'янами прилеглих до Прикарпаття середньодністровських земель, зайнятих дакійцями і бастарнами, відбувалося, очевидно, не лише мирним шляхом. Тацит оповідає, що венеди, ради грабунку «нишпорять» на землях між певкінами (бастарнами) та фенами (балтами) і, озброєні щитами, рухаються з великою швидкістю. Очевидно, саме тоді зубрицькі племена просувалися в Карпатські передгір'я, де проживало в основному дакійське населення. Але слабка до-

слідженість регіону, відсутність матеріалів не дозволяють аргументувати цю тезу.

У Прикарпатті зубрицькі пам'ятки трансформуються у старожитності черняхівського типу³⁷. Перехід від однієї культури до другої був поступовим, що підтверджується і наявністю пам'яток перехідного типу, тобто таких, де поєднуються риси однієї і другої культури однаково. До таких пам'яток відносяться поселення в Черепині, Бурштині, Незвиську та інші.

Порівняння керамічних комплексів обох культур показує, що вони відрізняються лише більшою чи меншою кількістю гончарного посуду провінційно-римського типу. Якщо на пізніх зубрицьких пам'ятках вона становить 10—20%, то на черняхівських — 30 — 60%. Ліпний посуд однаковий, як і топографія поселень, ідентичні прийоми житлобудівництва.

Що стосується знарядь праці, побутових предметів, прикрас, інших категорій матеріальної культури, то вони на пам'ятках черняхівського типу набагато різноманітніші і досконаліші, що пояснюється більш високим рівнем соціально-економічного розвитку їх носіїв. Звідси можна зробити висновок, що черняхівські пам'ятки III—IV ст. н. е. ілюструють процес подальшого розвитку матеріальної культури зубрицького населення, відбиваючи якісно новий ступінь їх культурної, соціально-економічної та етнічної еволюції.

Аналіз великої кількості археологічного матеріалу західного регіону України від I ст. до н. е. до III ст. н. е. дозволяє виявити генетичний

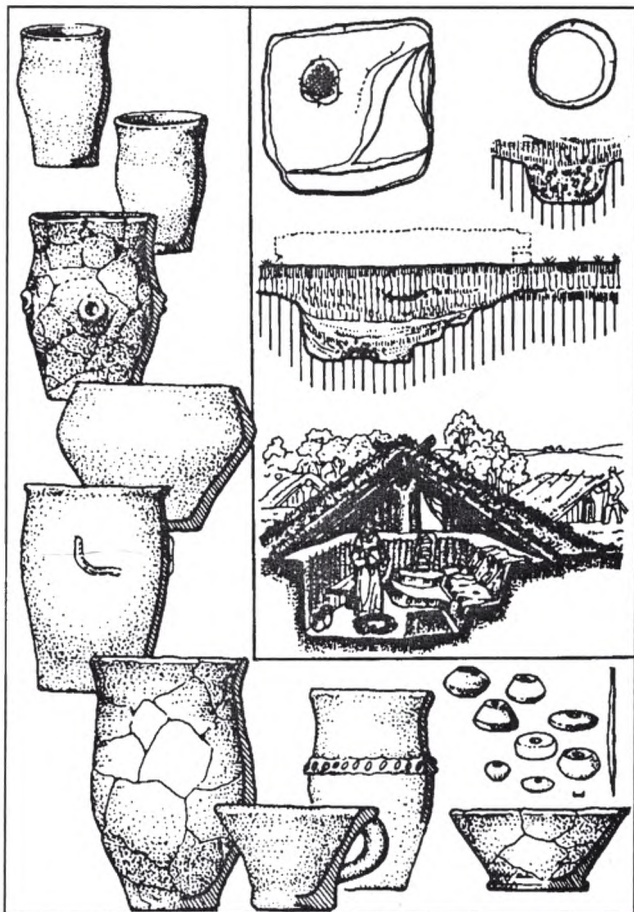

Рис. 55. Зубрицька культура (матеріальний комплекс, реконструкція поселення біля с. Сокільники на Львівщині).

³⁷ Козак Д. Н. Запн. праця. — С. 31—48.

зв'язок між окремими історико-культурними типами пам'яток, що поступово змінювали один одного. Можна стверджувати, що пам'ятки черняхівського типу цього регіону сформувалися на основі старожитностей зубрицької культури. Останні утворилися внаслідок процесу етнокультурної консолідації носіїв пшеворської та зарубинецької культур із включенням у Прикарпатті дакійських племен. В свою чергу, одним із субстратів для згаданих культур стали поморсько-кльошові старожитності, поширені у Південно-Східній Польщі і північно-західних областях України наприкінці III—II ст. Зроблений висновок дозволяє стверджувати, що носіями вищезгаданих культурно-історичних типів був один і той же етнос.

Розробки В. Барана, щодо генезису ранньослов'янських культур Південно-Східної Європи, зокрема ствердження ним тези про належність черняхівських пам'яток Подністров'я та північної частини Правобережжя України групам слов'янського населення³⁸, викладені вище наші дослідження дають можливість зв'язати у єдиний ланцюжок етнокультурний розвиток регіону протягом значного часу і розглядати його як ряд послідовних етапів еволюції слов'янського етносу. Це означає, що Прикарпаття та прилеглі райони Волині входили до складу земель, де здавна мешкали племена, ядро яких становить слов'янський етнос. Цей етнос, судячи з археологічних даних пройшов складний шлях прогресивного історичного розвитку, вступаючи у взаємодію із сусідніми групами населення, вибираючи елементи їхньої культури і, відповідно, змінюючи власну.

Порівняємо дані, отримані в результаті наших археологічних досліджень, з відомими і добре опрацьованими писемними джерелами, що висвітлюють події ранньоримського часу.

Загальновідоме повідомлення Йордана, яке відноситься до IV ст. стосовно того, що слов'яни, знані в його час під назвою «анти», «склавени» та «венеди», походять від одного кореня і в давнину називалися спільним іменем «венеди»³⁹.

Ми не будемо зупинятися на аналізі даних давніх авторів. Ця робота прискіпливо і всесторонньо здійснена рядом вітчизняних і зарубіжних дослідників. Наведемо лише висновки, отримані Д. Мачинським при аналізі даних праці Таціта «Германія...» з урахуванням усіх останніх писемних джерел⁴⁰, а потім співставимо їх з висновками, отриманими нами у результаті археологічних досліджень.

1. Більша частина даних, наведених Тацитом, отримані римлянами наприкінці 60-х р. I ст. н. е. Ці повідомлення могли поповнюватися до 98 р., коли була завершена «Германія...».

³⁸ Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами верхнього Дністра та Західного Бугу.— К., 1981.—263 с.

³⁹ Йордан. О происхождении и деяниях готов.— М., 1960.— С. 34—35.

⁴⁰ Мачинский Д.А. К вопросу о территории обитания славян в I—VI вв. // АСГЭ. — Л., 1976.— Вып. 17.— С. 82—101.

2. До опису венедів Тацит підходить, рухаючись із заходу на схід. Тому повідомлення про венедів, найімовірніше, відносяться до більш знаної римлянами і германцями західної венедської території, тобто — до західної частини Полісся, Волині, Прикарпаття і Поділля.

3. Територія можливого домінування венедів з другої половини I ст. н. е. межує з областю германців, тобто обмежується приблизно середньою течією Західного Бугу. На південному заході вона тягнеться через Подільську височину, не сягаючи, проте, течії Верхнього Дністра, де жили бастарни, а пізніше, з останньої третини I ст. н. е., — дакійське плем'я костобоків. На півдні кордон між обастями домінування венедівта ірано-язичного кочового світу пролягав через північну частину лісостепу по верхній течії Південного Бугу і, можливо, децю північніше Росі виходив до Дніпра. Східний кордон, за писемними даними, не простежується.

4. Територія проживання і область нападів венедів Тацита відповідає північній частині тієї обасті «взаємного страху» між германцями і сарматами, яка, за Тацитом, обмежує Германію зі сходу. Венеди, з одного боку, ймовірно, зазнали нападів сарматів, з іншого — самі виступають як активна войовнича сила.

На цій території венеди, з одного боку, ніби то мешкають (будують житла), а з другого — їхнє життя якесь нестабільне і характеризується постійними грабунками, пересуваннями («нишпорять задля грабунку»). Складається враження, що в районах між Верхньою Прип'яттю і Дністром венеди в другій половині I ст. н. е. виступають як сила, що з'явилася недавно, як завойовники, що ще не повністю освоїли територію.

Д. Мачинському не вдалося співставити наведені висновки з даними археології, оскільки в середині 70-х років на окресленій за писемними даними території не було виразних археологічних пам'яток.

Сьогодні така можливість існує.

1. Час, описаний Тацитом, співпадає з часом утворення і функціонування селищ зубрицької культури.

2. За аналізом Д. Мачинського, визначена Тацитом територія проживання венедів співпадає з частиною ареалу зубрицької культури, яка займає регіони Прикарпаття та Волині.

Співпадають дані щодо кордону стику венедів і германців відповідно з ареалом зубрицької й пшеворської культур.

Проте Д. Мачинський, без будь-яких на те підстав, відносить регіони Верхнього Подністров'я до території проживання бастарнів. Археологічні ж матеріали переконливо доводять, що племена Верхнього Подністров'я, включаючи частину Прикарпаття та Західного Поділля, становила в I—II ст. єдине культурно-етнічне ціле з Волинню.

Ймовірно, бастарни проживали на рубежі нашої ери південніше — в районі Середнього Подністров'я і в Попрутті, де відомі описані нами вище пам'ятки поєншти-лукашівської культури, а пізніше — змішані пшеворсько-дакійські пам'ятки.

Південний кордон венедів, окреслений Д. Мачинським, за даними

писемних джерел, співпадає з кордоном поширення пізньозарубинецьких пам'яток, близьких до пам'яток зубрицької культури.

4. Значний інтерес викликають дані писемних джерел, які свідчать, за Д. Мачинським, що венеди у другій половині I ст. н. е., з'являються між Прип'яттю і Подністров'ям як нове, щойно прибуле населення, яке ще не повністю освоїло дану територію.

Це спостереження цілком підтверджується археологічними матеріалами. Вони переконливо доводять появу у вказаному регіоні у другій половині I ст. н. е. нового населення, яким були племена зарубинецької культури Прип'ятського Полісся. Саме тоді пам'ятки зубрицької культури, що сформувалися за участю зарубинців, з'являються також у районі Середнього Дністра, де жили сармати і нащадки певкінів-бастарнів. Ймовірно, з поступовим освоєнням цієї території пов'язані повідомлення Тацита про постійні воєнні сутички венедів з іншими племенами («нишпорять задля грабунку»).

З усього викладеного можна дійти висновку, що або носії зарубинецької культури Прип'ятського Полісся, переселившись на Волинь і Прикарпаття, підкоривши пшеворські племена, дали їм назву венедів, або, навпаки, зарубинці, розчинившись у пшеворському середовищі, взяли собі їх племінну назву.

Як бачимо, два незалежні джерела — археологічні матеріали і повідомлення античних письменників, цілком узгоджуються, підтверджуючи і доповнюючи один одного. Вони свідчать про те, що починаючи з пізньолатенського часу на території Північно-Західної України проживали давньослов'янські племена — носії пам'яток поморсько-кльошової, зарубинецької, пшеворської, зубрицької культур та пам'яток черняхівського типу, які мали, в крайньому випадку, з другої половини I ст. н. е. назву венеди і становили, ймовірно, західну частину цього великого етнічного масиву Південно-Східної Європи.

Південними сусідами венедів було населення липицької культури, яке з'явилося у Прикарпатті в 20-х роках I ст. н. е. і проживало тут до III ст. н. е.

Вивчення цієї яскравої за матеріальним вираженням, високорозвинутої для свого часу культури розпочалося ще наприкінці XIX ст. з розкопок І. Коперницьким великого тілопального ґрунтового могильника біля с. Верхня Липиця Івано-Франківської області. На сьогодні ця культурна група об'єднує порівняно невелику кількість пам'яток: близько десятка поселень, декілька могильників та два окремих багатих поховання (Чижиків, Колоколин). Значна їх частина досліджена археологічними розкопками.

Ю. Смішко розглядав липицькі пам'ятки як свідчення проживання у Подністров'ї найбільш північного відгалуження гето-дакійського масиву, поширеного у Закарпатті, Молдові, Румунії, Словаччині⁴¹. По-

⁴¹ Smiszko M. Stan i potrzeby badan nad okresem cesarstwa rzymskiego w poludniowo-wschodniej Polsce // WA.— 1936.— T. XIV.— S. 178.

дальше вивчення липицьких старожитностей підтвердило цю думку, і тому з нею погодилися більшість дослідників.

Водночас аналіз липицьких пам'яток дає змогу виділити в цій культурі ряд рис, характерних тільки для Прикарпаття. Серед них М. Смішко назвав досить помітні пшеворські елементи⁴². В. Циглик виділив значні зарубинецькі риси⁴³.

Вивчення венедських старожитностей зубрицької культури дало можливість відзначити тісні контакти їх носіїв з липицьким населенням⁴⁴. Виявилось, що елементи згаданих культур більшою мірою визначають характер липицьких пам'яток, аніж дакійські. Порівняльне вивчення цих пам'яток дозволяє навіть виділити окремі групи, пов'язані з тим чи іншим етнокультурним типом. Найраніші пам'ятки (могильник у Болотині) за культурними елементами відображають процес кельто-дакійської інтеграції, і є виявом етнічного складу того населення, яке прийшло у Прикарпаття на початку I ст. н. е. Пам'ятки типу могильників у Звенигороді характеризуються наявністю дакійських і пшеворських етнокультурних елементів і відображають процес їх взаємоасиміляції. Вони відносяться до 40—70 років I ст. н. е.

Ще один тип пам'яток ілюструють матеріали поселення у Ремезівцях. Вони містять у собі дакійські, пшеворські і зарубинецькі елементи, відображаючи у повному обсязі процес асиміляції дакійського поселення Прикарпаття слов'янами.

Що стосується етнічної і племінної належності носіїв липицьких пам'яток, то М. Смішко, ґрунтуючись на писемних джерелах висловив припущення, що вони залишені дакійським племенем костобоків⁴⁵. Цю думку підтримали більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників. Але викладені нами вище дані показують багатопластовий етнічний склад носіїв липицької групи пам'яток. Крім дещо кельтизованого дакійського компоненту, тут присутні також пшеворські та зарубинецькі елементий. Один з двох останніх, а, можливо, й обидва були давньослов'янськими. Без сумніву, М. Смішко мав слушність, визнаючи етнічне обличчя прибулих у Прикарпаття з півдня носіїв культури «Липиця». Але протягом певного часу прийшло дакійське населення було асимільоване пшеворсько-зарубинецьким давньослов'янським людом. Цей висновок ґрунтується на тому, що липицькі пам'ятки зникають поступово, протягом кінця I—початку III ст. н. е., а не відразу, що було б неминуче у випадку відходу дакійців з Прикарпаття під тиском пшеворців, як вважалось раніше. Ще одним аргументом на користь висловленої думки є існування змішаних пам'яток з липицькими, зарубинецькими і пшеворськими матеріалами.

⁴² Smiszk M. Op. cit. — S. 73

⁴³ Циглик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери.— К., 1975. — С. 154.

⁴⁴ Козак Д. Н. Пшеворська культура у верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984. — С. 51—56.

⁴⁵ Smiszko M. Op. cit. — S. 178.

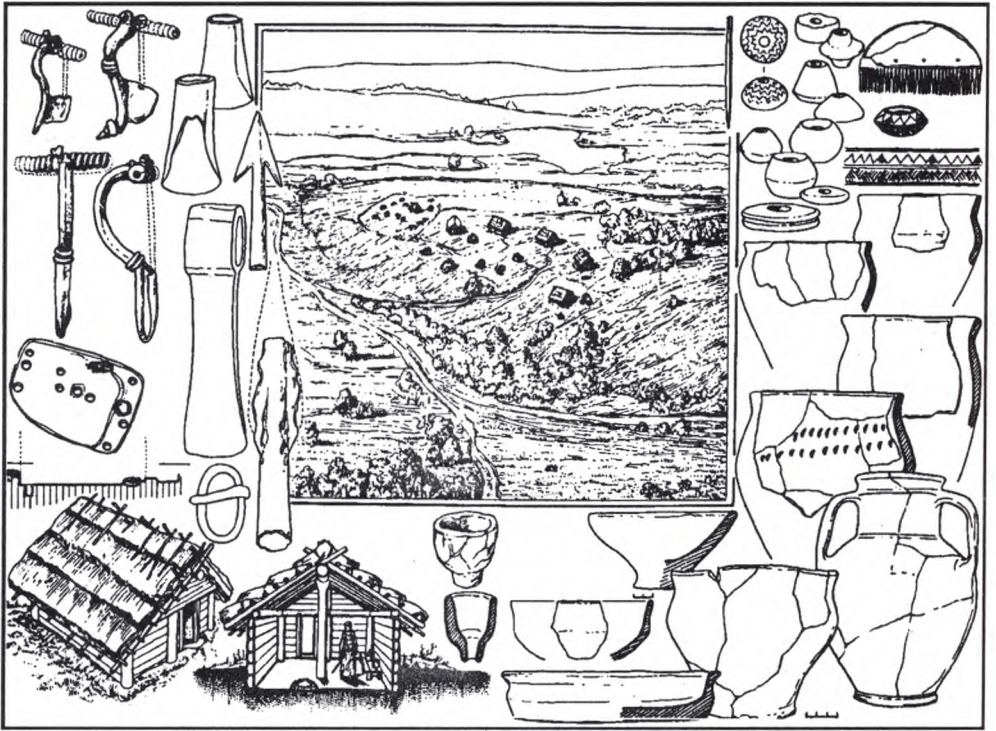

Рис. 55. Липицька культура (зразки ліпного посуду, побутові речі, реконструкція житла).

Повне зникнення дакійської культури у Прикарпатті співпадає з припливом сюди нових мас давньослов'янського населення з Волині, витісненого германськими племенами вельбарської культури. Це привело до остаточної асиміляції дакійського субстрату, його злиття з ведами — носіями пам'яток зубрицької культури.

Значення носіїв липицької культури в етнокультурній історії Подністров'я велике. Дакійці мали тісні контакти з римськими провінціями і перебували на порівняно вищому щаблі соціально-економічного і культурного розвитку. Змішуючись з місцевим давньослов'янським населенням, вони передали їм прогресивні навички господарювання, сприяючи їх розвитку.

Менш вивченими є етнокультурні процеси, що проходили в I—II ст. н.е у східних регіонах України після розпаду зарубинецької культури. Цілком очевидно є наявність різновекторних міграцій населення: зарубинецького у Південне Побужжя, у Подесення і на схід Дніпровського Лівобережжя; пшеворського із заходу у Середнє Подніпров'я; балтського на південь; сарматського на північ. В цих умовах проходить складання кількох локальних груп пам'яток, носіями яких були різноетнічні общини. Ці пам'ятки об'єднані у пізньозарубинецьку культурну групу і відносяться до другої половини I—II ст. н. е. Вивчені вони недостатньо. В даний час дослідники виділяють пам'ятки

типу Лютіж у районі Середнього Подніпров'я, південно-бугські пам'ятки типу Рахни, пам'ятки типу Почапа у Подесенні, типу Картемишево-2—Терновки-2 на сході Дніпровського Лівобережжя і в басейні Сіверського Дінця, типу Гринів у Подніпров'ї.

Жодна з цих груп не є прямим продовженням зарубинецької культури, за виключенням, можливо, поселень типу Лютеж у Середньому Подніпров'ї, але кожна з них має зарубинецький компонент⁴⁶.

Саме тому ми маємо підстави говорити про специфіку процесу становлення у Подніпров'ї слов'янського (венедського) етносу. Вона полягає в асиміляції балтського етносу, що відображають змішані юхнівсько-зарубинецькі пам'ятки типу Почапа та пам'ятки типу Гринів, де крім зарубинецьких є елементи культури штрихованої кераміки.

Асимілятивні процеси венедів з носіями пшеворських пам'яток (очевидно, змішаного слов'янсько-германського населення) і з сарматами відображають матеріали поселень Південного Побужжя, поселень типу Картемишево-2—Терновки-2.

Отже, етнічний процес у першій чверті I тис.н. е. у Подніпров'ї відзначався більш складним переплетенням зв'язків різних етнічних груп, аніж це мало місце у Подністров'ї. Все ж основою цього процесу була асиміляція зарубинецьким, очевидно, давньослов'янським населенням балтського, сарматського, частково германського населення, що відобразилось у складанні різнотипових груп пам'яток. У результаті взаємодії всіх цих культурно-історичних угруповань наприкінці II — на початку III ст. н. е. викристалізується нова давньослов'янська київська культура.

Незважаючи на низку спільних елементів у східно- та західно-венедських культурах, між ними є певні відмінності, зумовлені різними контактами та впливом субстратного населення. Якщо венедська людність Подніпров'я вступила в асимілятивні процеси в основному з балтським (носіями юхнівської культури, культури штрихованої кераміки) та іраномовним (сарматами) населенням, то давні слов'яни Подністров'я і Волині тісно контактували з дакійським (носіями липицьких пам'яток) та германським (носіями пшеворської культури) групами населення.

До початку II ст. політична ситуація на всій території Правобережної України стабілізується. У Подніпров'ї зникають сарматські поховання. На думку спеціалістів, основна маса сарматів у цей час перемістилася до римських кордонів.

У слов'янського люду відроджуються традиційні види ремесел, способи обробітку землі. Основою розвитку слов'янських племен України стала металургія. Саме тоді виникають потужні металургічні центри, які працюють на ринок⁴⁷. Слов'яни західного регіону прий-

⁴⁶ *Обломский А. М. Позднезарубинецкие памятники // Славяне и их соседи в конце I тыс. н.э.— первой половине I тыс. н. э.— М., 1993.— С. 40.*

⁴⁷ *Бидзиля В. И., Недопако Д. П., Паньков С. В. О черной металлургии рубежа нашей эры // Использование методов естественных наук в археологии.— К., 1981.— С. 3—12.*

мають і використовують у господарстві нові, більш ефективні знаряддя праці (залізний наральник, ротаційні жорна, сокира з горизонтальним обухом, напильник, токарний станок тощо). Ці прогресивні запозичення слов'яни прийняли від населення римських провінцій, можливо, через посередництво дакійських племен Подністров'я. Звідси передові прийоми землеробства та ремесел поширюються і серед спорідненого населення Подніпров'я. II ст. — це століття стабільного життя у лісостеповій смузі України. Археологічні джерела фіксують тісний і зростаючий культурний зв'язок між слов'янськими групами, що населяли Волинь, Поділля та Подніпров'я, поступову уніфікацію і політичну консолідацію слов'янських племен венедів між Дністром і Дніпром, процес формування на цій основі єдиної етносоціальної одиниці⁴⁸. Політична ситуація, що склалася в цей час у центрі цивілізаційних імпульсів — півдні Східної Європи значною мірою сприяла цьому процесу. Римська імперія, підпорядкувавши еліністичні центри, утверджує своє панування на Балканах і у Північному Причорномор'ї, а після Маркоманських війн поширює свої кордони до Нижнього Дунаю, Карпат і Подністров'я. Правобережна Україна стала, таким чином, близькою периферією пізньоантичної цивілізації. Необмежена, по суті, потреба римських центрів (Ольвія, Тіра) у хлібі створила передумови для тісних торгових і культурних контактів між ними і венедськими землеробськими племенами. Торгівля значною мірою стимулювала економічний розвиток слов'ян, насамперед землеробство і тісно пов'язане з ним тваринництво, тобто ті галузі господарства, які давали можливість збільшувати експорт.

Економічне піднесення племен, які населяли Лісостеп, фіксується, насамперед, величезною кількістю римських монет, розширенням гончарного, скляного товарних ремесел, що були орієнтовані не на привілейовану племінну верхівку, а на основний прошарок населення. Це свідчить про те, що основу венедського суспільства почали складати вже не родові, а сусідські общини, в які об'єднувалися економічно самостійні домогосподарства. Саме ці домогосподарства володіли виробленою продукцією і вільно розпоряджались її залишком. При активному розвитку торгових відносин з Римом кожне таке самостійне господарство було зацікавлене у виробництві максимального додаткового продукту, який можна було обміняти на римські монети, гончарний посуд, вироби скляного та ювелірного ремесла.

Соціальна стратифікація за археологічними матеріалами не простежується, мабуть вона була нечіткою. Але зростання цінності землі, з одного боку, розпад традиційних сімейно-кланових зв'язків, з іншого, призводили до концентрації земельних та інших багатств у руках військової верстви. Слов'янське суспільство йшло до встановлення ранньокласових відносин.

⁴⁸ Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Про культурно-історичний процес на території України у першій чверті I тис. н. е. // Археологія.— 1986.— № 56.— С. 32—46.

⁴⁹ Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития.— К., 1989.— С. 200—238.

Цей важливий в історичному розвитку слов'янства процес був порушений в останній чверті II ст. н. е. різкою зміною етнокультурної ситуації в регіоні.

3. Етнокультурна історія України у другій чверті I тис. н. е.

Причиною змін в етнополітичній ситуації на землях України в останній чверті II ст. стали події на кордонах з Римською імперією. Варварські племена, які протягом II ст. лише спорадично турбували імперію, накопичили достатньо енергії для могутнього нападу на її кордони. З потужною силою, прорвавши оборонні укріплення, вони спустошили західні провінції, сягаючи Адріатики. У цих війнах, названих Маркоманськими (за іменем одного з германських племен), Рим вперше виступає стороною, яка захищається, веде боротьбу у власних володіннях.

Лише ціною величезних зусиль та виснажливої довготривалої війни, що тяглася з 166 р. по 180 р., імперія зуміла відновити свої кордони. Маркоманські війни дали поштовх для велетенського руху варварських племен, що вилився у так зване переселення народів. Цей рух сколихнув найглибші закутки Європи й істотно змінив її етнокультурну карту. У Центральній Європі, у Подунав'ї, з'явилися нові племена і народи. Головне місце серед них належить германцям — готам, гепідам, герулам, боранам, вандалам і т. д. Розриваються старі і встановлюються нові політичні, торгові і культурні контакти, що призводить до формування нових культур.

Для племен України найвідчутнішою подією стало проникнення з Повіслення германських племен, очолюваних готами, формування нових культурних утворень — черняхівської, київської, культури карпатських курганів. Ці утворення, подібні між собою багатьма елементами матеріальної культури, належали різним племенам, місцевим і прийшлим, у тому числі і слов'янам.

Центральне місце в етнокультурному розвитку України III—IV ст. н. е. займає, безперечно, черняхівська культура, скелетом якої були, очевидно, готи. Периферійними щодо неї слід вважати київську культуру та культуру карпатських курганів. Співвідношення черняхівської та вельбарської культур встановити важко через невлучність культурних кордонів.

Етнічну належність носіїв комплексу археологічних культур України кінця II—IV ст. н. е. ми розглянемо в процесі аналізу кожної з них.

Черняхівська культура, яка існувала у III—IV ст. н. е. на величезних просторах від Лівобережжя Дніпра до Нижнього Подунав'я, є винятковим явищем в історії племен Східної Європи, в тому числі і ранніх слов'ян.

Являючись одним з найбільш складних культурно-етнічних феноменів в історії давнього населення Європи, черняхівська культура десь

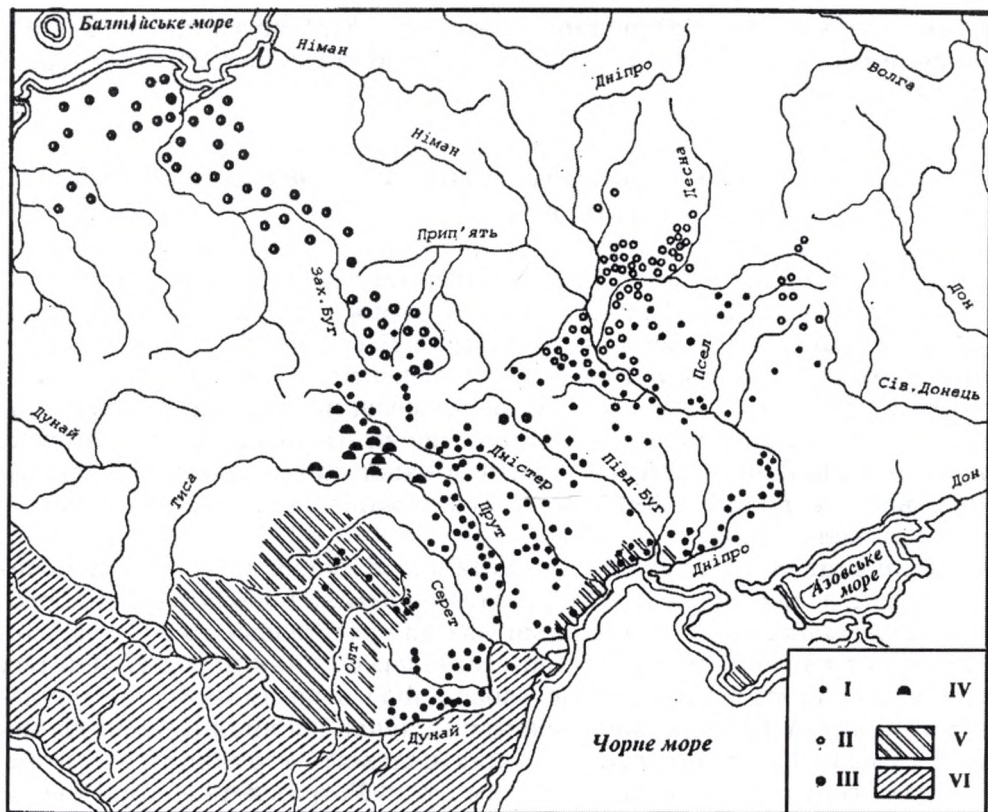

Рис. 56. Культури другої чверті I тис. н. е.

I — пам'ятки черняхівської культури, *II* — пам'ятки київської культури, *III* — вельбарська культура, *IV* — культура карпатських курганів, *V* — кордони Римської імперії у II—III ст., *VI* — кордони Римської імперії до 98 р.

уже більше 100 років привертає до себе увагу великої когорти вчених, їй присвячено десятки монографічних досліджень, сотні статей та публікацій. Проте багато проблем її розвитку ще не стали загальноприйнятними. Найважливішим є питання походження, етнічного змісту.

Першовідкривач — В. В. Хвойка вважав черняхівську культуру витвором автохтонів, тобто слов'ян, і в типологічному плані виводив із зарубинецької культури. Тоді ж німецькі вчені, а також польські дослідники довоєнного часу пов'язували виникнення черняхівських пам'яток з приходом в Україну східногерманських племен готів та гепідів (П. Рейнеке, Є. Блюме).

Радянські вчені у вирішенні цього питання теж розділилися на два табори. Одні відстоювали слов'янську належність черняхівських пам'яток (М. Ю. Смішко, Є. В. Махно, Е. О. Симонович, А. Т. Сміленко, М. Ю. Брайчевський). Існувала думка, що ці старожитності визначаються III—VI ст. н. е. і безпосередньо змикаються з культурою Київської Русі, ставши для неї підґрунтям (М. Ю. Брайчевський, Є. В. Мах-

но). Е. О. Симонович вважав, що зародження черняхівської культури проходило на Волині у I—III ст. н. е., звідки вона поширилася в інші регіони та існувала до V ст. включно.

Інша група дослідників (М. О. Тиханова, Ю. В. Кухаренко, М. І. Артамонов) відстоювала готську належність черняхівських пам'яток. Так, М. І. Артамонов вважав, що людність земель, де поширилася черняхівська культура була різноетнічною. Тут жили слов'яни, дакійці, сармати. Їх об'єднали германські племена готів, які мігрували сюди з північного заходу і створили державу Германаріха⁵⁰.

Особливо бурхливими були дискусії щодо етнічної належності черняхівців у 60-х — початку 70-х років. Кожен дослідник, вивчаючи ці пам'ятки у своєму регіоні, поширював свої уявлення про них на весь ареал культури. Так, В. Д. Баран, опираючись на матеріали досліджених ним поселень у Верхньому Подністрів'ї (Черепин, Ріпнів-II, Дем'янів), зробив висновок про їхній генетичний зв'язок з ранньосередньовічними слов'янськими пам'ятками⁵¹. І. С. Винокур, займаючись черняхівськими пам'ятками Волино-Подільського прикордоння, дотримувався думки, що саме цей район був центром формування черняхівських пам'яток, а їх генетичну основу склали слов'янські і «зарубинецько-пшеворські» племена, які були тут в I—II ст. н. е.⁵².

Ю. В. Кухаренко, на основі пам'яток Волині і визначення їх відмінності від інших регіонів (наземні житла великих розмірів, наявність ямних трупоспалень, речей повісленського походження), виділив так звану «мазовецько-волинську» групу, яка територіально, хронологічно й генетично є перехідною ланкою між германською готогопідською культурою Нижнього Повіслення та черняхівською⁵³.

Цю ж гіпотезу на матеріалі, що походив з розкопок пам'яток Волині (Лепесівка, Вікнини Великі, Костянець), підтримала і розвивала М. О. Тиханова. На її думку, великі наземні двокамерні будівлі, ліпні яйцеподібні горщики та інші матеріали є переконливим доказом германської належності черняхівської культури, в тому числі і волинської групи⁵⁴.

Є. О. Рікман, дослідник з Молдови, простежив чіткі риси подібності черняхівської культури Пруто-Дністровського регіону з карпато-дакійськими пам'ятками. Це дало йому можливість відстоювати думку про входження північних фракійців у склад компонентів черняхівської культури.

⁵⁰ Артамонов М. И. Славяне и Русь. Научная сессия ЛГУ 1955—1956 гг. // Тезисы докладов.— Л., 1956.

⁵¹ Баран В. Д. Черняховская культура в междуречье верхнего Днестра и Западного Буга в свете новейших исследований // КСИА.— М., 1970.— Вып. 121.

⁵² Винокур И. С. Волино-подольское пограничье — один из районов формирования черняховской культуры // КСИА.— М., 1970.— Вып. 121.

⁵³ Кухаренко Ю. В. Волынская группа полей погребения и проблема так называемой готогопидской культуры // КСИА.— М., 1970.— Вып. 121.

⁵⁴ Тиханова М. А. Еще раз к вопросу о происхождении черняховской культуры // КСИА.— М., 1970.— Вып. 121.

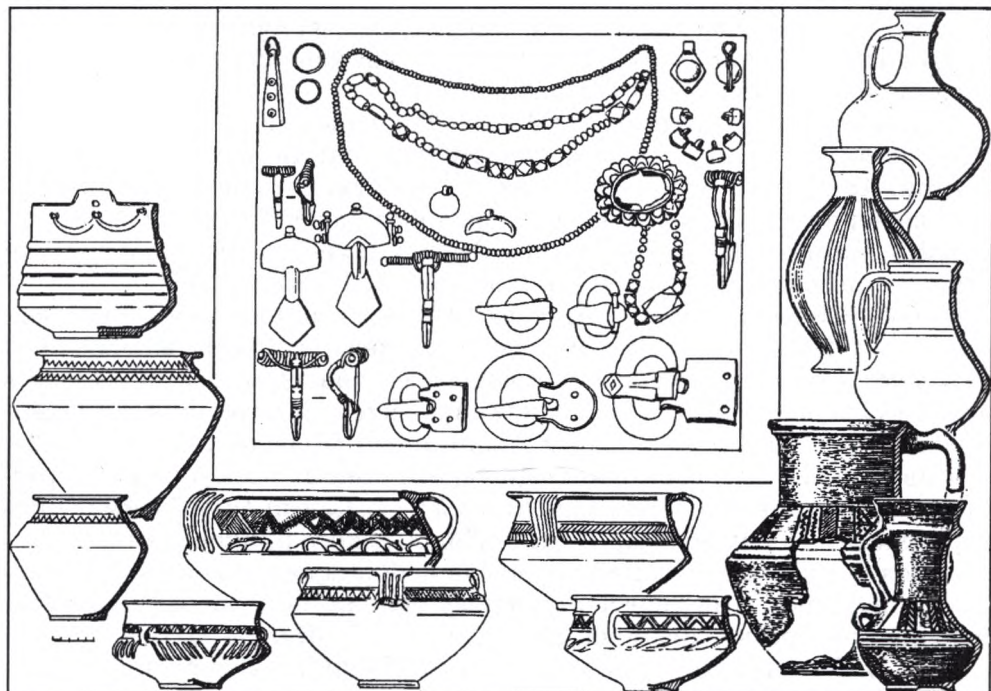

Рис. 57. Черняхівська культура (кружальна кераміка, прикраси, поясні пряжки).

На основі поглибленого вивчення черняхівських пам'яток у різних регіонах поступово викристалізувалася, а в останні десятиліття стала панівною думка про гетерогенність їх носіїв. Ця думка виникла ще на початку ХХ ст. Її серцевиною було положення про можливість формування черняхівських пам'яток у різноетнічному середовищі. Це були численні племена Подніпров'я, Подністров'я, Волині, Попруття і Подунав'я. Всі вони разом, а не якась одна етнічна група, сприйняли черняхівську культуру. І. І. Ляпушкін особливо наголошував на провінційно-римських рисах цієї культури, порівнявши їх із вуаллю, якою були накриті місцеві культури I—IV ст. н. е.

Ідея багатоетнічності черняхівської культури має багато форм. Так, Б. О. Рыбаков на початку 80-х років сформулював гіпотезу про те, що черняхівська культура, знівельована впливом римської культури, походить від зарубинецького та пізньоскіфського етнічних масивів. Вона ділиться степовою смугою на дві частини. У південній частині мешкали сармати, та інші землеробські племена, в тому числі і готи. Лісостепова частина була заселена слов'янами, які своїм корінням тут сягають глибини віків. Це був, на думку ученого, один з найбільш благодатних періодів в історії слов'янського люду («Троянові віки»), який надовго зберігся у їхній пам'яті⁵⁵.

⁵⁵ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— М., 1979.— С. 228.

Більш наукову, позбавлену романтизму гіпотезу висунув російський дослідник В. В. Седов⁵⁶. Він відзначив етнічну строкатість та складність взаємозв'язків племен на території України у першій чверті I тис. н. е. Звідси дослідник зробив висновок про багатоетнічність черняхівської єдності. Основну масу людей склали, на його думку, нащадки іраномовних племен і слов'яни. Останні були сконцентровані у Дніпро-Подільському регіоні. Пам'ятки цього періоду В. В. Седов виділив в окремий варіант черняхівської культури⁵⁷.

Близькою до думки В. В. Седова є гіпотеза П. М. Третякова⁵⁸. Він вважав, що у черняхівську спільність увійшли різноетнічні племена, яка під впливом провінційно-римської культури значною мірою втратила етнографічні особливості. П. М. Третяков заперечував зв'язок черняхівської культури з процесом етногенезу слов'ян. Інші етнічні групи, на його думку, виділити можна, зокрема пам'ятки дакійців та скіфо-сарматів.

В. Д. Баран у працях 80-х років зробив спробу узагальнити всі дані щодо етнічної належності черняхівців. Він висловив думку, що черняхівська культура виникла в результаті інтеграції всіх культур I—II ст. (липицької, пшеворської, зарубинецької, скіфо-сарматської) при участі вельбарських племен і під впливом провінційно-римської культури. На основі проявів субстратних елементів він виділяє ряд локальних груп: північно-причорноморську, прудо-дністровську та лісостепову. Остання, на його думку, виникла на основі пшеворської та зарубинецької культур і належить слов'янам⁵⁹. Виходячи із результатів останніх досліджень, важко погодитися з цією точкою зору. Так званий лісостеповий варіант пам'яток, на жаль, виділити не вдається.

Також слабкістю доказів відзначається гіпотеза В. В. Седова про наявність окремої Подільсько-Дніпровської групи пам'яток, які ідентифікуються ним із слов'янським етносом⁶⁰.

На сьогоднішній день в черняхівському ареалі чітко виділяються пам'ятки, розміщені на території Північно-Західного Причорномор'я. Для них характерне кам'яне житлобудівництво на поселеннях, наявність великої кількості трупопокладень з підбоями і заплічками на могильниках, перевага серед ліпних посудин форм скіфо-сарматського населення. Все це може свідчити про переважну більшість у цьому регіоні іраномовних племен і племінних груп. Достатньо підстав також для виділення в окрему групу пам'яток черняхівського часу у Верхньому та Середньому Подністров'ї (типу Черепин-Теремці).

Їх особливістю є наявність, здебільшого заглиблених будівель —

⁵⁶ Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян... — С. 78-98.

⁵⁷ Там же. — С. 78—98; Седов В. В. Славянские древности. — М., 1994. — С. 270—274.

⁵⁸ Третяков П. Н. По следам древних славянских племен. — Л., 1982. — С. 13—17.

⁵⁹ Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами верхнього Дністра та Західного Бугу. — К., 1981. — С. 130—177.

⁶⁰ Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян... — С. 95.

півземлянок та землянок, а також значної кількості ліпної кераміки, яка продовжує традиції місцевого слав'янського населення зубрицької культури.

Поселення типу Черепин—Теремці чітко відрізняються від поселень Середнього Подністров'я типу Оселівка, Сухостав, на яких виявлені наземні житла, а керамічний комплекс складається в основному з кружальної кераміки та амфорного матеріалу. Ця група поселень, на думку В. Д. Барана, аналогічна черняхівським пам'яткам Молдови⁶¹, де переважало дако-сарматське населення.

На наш погляд, готи, які зайняли у кінці II ст. Волинь і Поділля, клином «розсунули» венедеїв на дві сторони — у Подністров'я і Подесення. Близька до римських провінцій дністровська група венедеїв, поєднана з ними хорошими транспортними артеріями (Дністер, Прут, Дунай), протягом першої половини III ст. входить в район черняхівської культури, хоча зберігає ряд виразних етнографічних рис, притаманних групі типу Черепин—Теремці.

Слов'яни Подесення та Верхнього Подніпров'я, віддалені територіально від античних центрів, сприймають провінційно-римські надбання лише з середовища черняхівської культури, основний ареал якої між Дністром і Дніпром, належав, очевидно, германським племенам та сарматам, що не виключає існування тут окремих острівців слов'янського етносу.

Формування черняхівської культури було обумовлене специфічною історичною ситуацією в Європі у II ст. н. е. На основі складних інтеграційних процесів у той же час витворюються стабільні культурні утворення: зубрицька на Дністрі і Волині та пізньозарубинецька у Подніпров'ї. Ці генетично пов'язані між собою пам'ятки синтезували в собі, як згадувалося вище, елементи багатьох попередніх культур: пшеворської, зарубинецької, липицької, культур балтського кола, якоюсь мірою сармат та германців. Зникла характерна для пізньолатенської епохи родова та племінна замкнутість, це відкрило дорогу новим культурним, етнічним та економічним зв'язкам. Встановлюються жваві контакти з античними центрами Північного Причорномор'я, Наддунайськими провінціями. Посередниками в цих зв'язках були сармати та населення пізньоскіфських городищ Нижнього Дніпра, які розселилися по північному побережжю Чорного моря, а також дакійські племена з Пруто-Дністровського межиріччя. Просування цих варварських племен уздовж кордонів Римської імперії, набіги на римські володіння приводили до знайомства з досягненнями античної цивілізації, впровадження цих досягнень в господарство та побут. Швидке поширення нових знарядь землеробства (застосування залізного наральника, ротаційних жорен), прогресивних прийомів металообробки, гончарного ремесла серед населення України кінця II—III ст. н. е., свідчить про достатньо високий рівень їх економіки, здатної освоїти ці

⁶¹ Баран В. Д. Черняхівська культура...

нововведення. В обмін на хліб, м'ясо, інші продукти сільського господарства різко збільшується ввіз з античних центрів традиційних товарів: вина, прикрас, побутових предметів.

В цих умовах формується єдина культура — черняхівська, яка поєднала в собі виробничо-технічні досягнення провінційно-римської культури і традиції створивших її різноетнічних племен, у тому числі і слов'ян.

Отже «Черняхів», відзначаючись єдністю культурних елементів, включає в себе різні етнічні групи, в тому числі і слов'янські. На відміну від ранньоримського часу, слов'яни в ареалі черняхівської спільності не мали чітко визначеного культурно-етнічного комплексу. Вони сприйняли, як і інші етно-культурні утворення Південно-Східної та Центральної Європи, модель, створену під впливом провінційно-римської культури, хоча зберегли при цьому всьому протягом усього розвитку деякі етнографічні риси, зокрема ліпний посуд та специфічні житлові споруди, характерні для Подністрів'я та Подесення.

Важливу роль у створенні черняхівської культури відіграли готи, які з'явилися в Лісостепі в період її формування. Встановивши політичний контроль над місцевим населенням, в першу чергу скіфо-сарматами і дакійцями, ведучи війни з Римською імперією та слов'янами, вони сприяли консолідації автохтонних племен, утворенню великих племінних союзів. Ця обставина значною мірою прискорювала поширення нових рис культури.

На думку більшості вчених, готи переселилися із Скандинавії на материк в районі Польського Помор'я на початку I ст. н. е. Уже в II ст. вони зайняли Східне Помор'я, Куявію, а наприкінці цього століття проникли на землі Мазовії, Підлясся, Волині і Поділля. У III ст. письмові джерела фіксують готів вже у Приазов'ї та на Дунаї. Шляхи розселення і напрям руху готів в Україні досить надійно простежуються за писемними даними, але насамперед за археологічними матеріалами вельбарської культури. Час появи германців в Україні, за останніми даними, співпадає з повідомленнями Йордана про рух готів у країну «Ойум» і на Балкани. Це остання чверть II — початок III ст. н. е. Причому пам'ятки готів цього часу розташовані лише в межах Волині і Поділля⁶². В інших районах, зокрема Подніпров'ї, Північному Причорномор'ї, вельбарські старожитності або їхні елементи відносяться до середини — другої половини III ст. н. е. З цього виходить, що готські племена осіли на землях Волині та Поділля на 50—70 років раніше, витіснивши місцеве слов'янське населення. Ця теза підтверджується археологічними джерелами, зокрема, припиненням існування саме в той період часу всіх пам'яток зубрицької та пізньозарубинецької культур у цих регіонах, які належали венедам. Вони змінюються поселеннями вельбарської культури готів. Ніяких контактів між двома народами не спостерігається. На нашу думку, саме тут на початку III ст. готи, перед походом на південь, розділилися на дві великі групи, а не

⁶² Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині.— К., 1991.— С. 70—107.

у Північному Причорномор'ї, як вважається⁶³. Основу остроготів скла-
ло плем'я грейтунгів на чолі з королівським родом Амалів, а ядро
візіготів — плем'я тервінгів, яке очолював королівський рід Балтів.
Королем амалів в цей час був Фелімер. Очевидно між двома родами
була досягнута домовленість про шляхи подальшого напрямку до кор-
донів Римської імперії. Візіготи рушили в напрямку на південь через
землі Поділля, перетнувши Дністер у його середній течії, до Молдови і
через Попруття досягли території Дакії. Вони опинилися на Балканах
уже в перших десятиліттях III ст.⁶⁴ Остроготи пішли на схід і півден-
ний схід у Подніпров'я в напрямі, як свідчить Йордан, «крайньої час-
тини Скіфії», яка межувала з Понтом, і вийшли на побережжя Азов-
ського моря. Звідси вздовж Північного Причорномор'я вони проникли
на Балкани і вийшли до кордонів Римської імперії⁶⁵. Описуючи де-
тально рух готських військ (народу) в цьому напрямку, Йордан заува-
жує, що «ця частина готів, яка була при Філімері (остроготи), пере-
йшовши ріку (очевидно Дніпро.— *Д. Козак*) опинилася, як кажуть,
переміщеною в область «Ойум» і заволоділа бажаною землею. Відразу
ж без затримки вони, розпочавши битву (мабуть, з сарматами.— *Д. Ко-
зак*), здобувають перемогу. Звідси, вже як переможці, рухаються вони
в крайню частину Скіфії, що межує з Понтійським морем»⁶⁶.

Уточнюючи місце перебування остроготів у Надчорномор'ї і їх
дальше переміщення, Йордан пише, що «коли вищеназвані племена
жили на початковому місці свого розселення у Скіфії біля Меотіди, то
мали, як відомо, королем Філімера. Їх перше розселення було на Скіф-
ській землі біля Меотідського болота, друге — в Мізії, Фракії і Дакії,
третє — на Понтійському морі — знову у Скіфії»⁶⁷.

Разом з готами у Північне Причорномор'я проникли й інші герман-
ські племена з півночі та заходу Європи, зокрема борани, герули, бур-
гунди. Швидко проходить процес формування різноетнічного військо-
вого союзу під егідою готів, в який включаються і покорені місцеві
племена. Ці угруповання були неоднорідними за своїм складом: еллі-
ни, вихідці з римських провінцій, тісно пов'язані з греко-римським
світом, нащадки скіфів та сармати. Останні склали основну частину
населення регіону. На думку дослідників (В. П. Буданова, Д. Н. Козак)
просування готів у Причорномор'ї не мало характеру завоювання. Гер-
манці вливалися у місцеві общини і ставали їх складовою частиною,
швидко сприйнявши елементи культури. На відміну від степових ре-
гіонів (Волинь, Поділля, Подніпров'я) культура готів не репрезентова-

⁶³ Буданова В. П. Готы в эпоху великого переселения народов.— М., 1980.

⁶⁴ Козак Д. Н. До проблеми співіснування слов'ян і германців в Україні у другій чверті I тис. н.е. // Старожитності Русі-України.— К., 1994.— С. 31—37.

⁶⁵ Буданова В. П. Вказ. праця.

⁶⁶ Йордан. Вказ. праця. — С. 72

⁶⁷ Йордан. Вказ. праця. — С. 72

на у Причорномор'ї у «чистому» вигляді, а має сарматські та дакійські компоненти⁶⁸.

Освоївши територію Надчорномор'я, готи рушили у Крим. Згідно з писемними джерелами, основний шлях їх просування на цю територію проходив вздовж Азовського моря. Частина їх перейшла, на думку Т. М. Висотської, через Перекопський перешийок. Можливий також, на її думку, шлях від гирла Дніпра до північно-західних берегів Криму. Саме на цьому шляху готи могли зруйнувати нижньодніпровські городища і Ольвію. Ці ж загони завдали удару по державі Мала Скіфія у Криму⁶⁹. Потрапивши на європейський Боспор, готи руйнуючи зустрічні міста, вийшли на південний берег Криму. Частина їх осіла там, змішавшись з місцевим населенням, а частина, в союзі з аланами, рушила на територію Римської імперії. Археологічні дослідження в Криму останніх десятиліть дали змогу отримати численні підтвердження руйнівних дій готів при освоєнні цих земель, матеріальні сліди їх подальшого проживання тут, оцінити культурну спадщину⁷⁰. Дослідники пов'язують з готським об'єднанням у Криму так звану «Країну Дорі». Більшість вчених дотримується думки, що країна Дорі простягалася по всій території південно-західного гірського Криму. До середини III ст. н. е. готи добилися політичного панування над усіма племенами, які проживали у Лісостеповій частині України, у Причорномор'ї, Приазов'ї, Криму. Був створений готський союз, який своєю могутністю досяг при владі короля Германаріха — одного з найбільш талановитих та удачливих готських вождів. У зв'язку з його іменем виникло поняття «держава Германаріха». Воно відображає реальне існування політичного союзу, в основі якого лежала, очевидно, різна ступінь підпорядкованості місцевого землеробського і кочового населення організованому і воєнізованому суспільству германців з метою встановлення данинних відносин й постачання військових дружин для походів. З 239 по 269 рр. цей союз здійснює ряд ніщивних походів на Чорноморське побережжя, східне узбережжя Понту, Італію, Іллірію. Наслідком цих походів став розгром багатьох античних центрів на морському узбережжі, повна руйнація пізньоскіфського царства у Криму і пізньоскіфських нижньодніпровських городищ, покороення Ольвії та Тіри.

Наприкінці IV ст. під тиском гунів та слов'ян готи покинули землі Лісостепової України та Причорномор'я і відійшли на Балкани й далі у Південно-Західну і Західну Європу. Готське населення залишилося лише у Криму. Саме тоді припиняє своє існування вельбарська культура на Волині і Поділлі, як і черняхівська культура, створена готами в південних регіонах України.

У найбільш чистому вигляді матеріальна культура готів репрезен-

⁶⁸ Магомедов Б. В. Черняховские племена Северо-Западного Причерноморья.— К., 1984.

⁶⁹ Висотская Г. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму.— К., 1972.

⁷⁰ Пиоро И. С. Крымская Готия.— К., 1990.

тована поселеннями, могильниками і скарбами на території Волині, від Західного Бугу до Горині і Случі, в межах Волинської, Рівненської, північної частини Хмельницької областей. Ці пам'ятки з'явилися тут у сформованому вигляді. До найбільш вивчених і відомих належать вельбарські могильники у Дитиничах, Любомлі, Баєві, поселення у Лепесівці, Боратині, Загаях II, Линеві, Пражеві⁷¹.

Вже згадувалося, що найраніші пам'ятки вельбарської культури датуються в Україні останньою чвертю II ст. н. е., а найпізніші — кінцем IV ст. н. е. Весь цей час культура проіснувала у незмінному вигляді лише на Волині. Новим елементом, що з'явився у другій половині III ст., була гончарна кераміка черняхівської культури. На території Південної Волині і Поділля, у Подніпров'ї, в зонах найбільш активних зв'язків з провінційно-римськими центрами, готи мали змішану вельбарсько-черняхівську або ж черняхівську культуру. На території Середнього Подністров'я, Північного Причорномор'я, в Криму, вельбарські пам'ятки часто розташовані серед черняхівських, що належали слов'янам, скіфо-сарматам, дакійцям, або ж входили в них як один з компонентів. Всі вони датуються від середини III ст. Це свідчить про особливу сприйнятливість германцями елементів культури місцевого населення.

Готи рухалися на території України не суцільною масою, а повільно, освоюючи і спорадично заселяючи землі, по яких проходили. Про це свідчать пам'ятки вельбарської культури, розкидані окремими острівцями або масивами на більшій частині території сучасної України. Писемні дані також підтверджують, що готи у III—IV ст. н. е. були розсіяні на значних просторах окремими родовими, сімейно-родовими або сусідськими общинами. Як уже зазначалося, готи підкорили племена, котрі проживали між Дністром і Дніпром. Але, виходячи з системи поселенської структури суспільств того часу, що характеризується значною розрідженістю і скритністю поселень, повного підпорядкування бути не могло. Готи, оволодівши Північним Причорномор'ям, відрізали дакійцям, скіфо-сарматам і слов'янам самостійний шлях до моря, взяли під свій контроль усі інші торгові шляхи. Володіючи налагодженою військовою організацією, вони при зіткненнях мали перевагу, розоряючи селища, спалюючи і витоптуючи збіжжя, забираючи полонених. Але й самі готи, проживаючи у середовищі корінного населення в стані постійної конфронтації, не могли почувати себе спокійно. Тому безперервний конфліктний стан не був вигідний ні одній із сторін. Очевидно, на цій основі був досягнуто якогось компромісу у відносинах, що базувався на признанні місцевим населенням певної форми (васально-данинної) залежності при гарантії зі сторони готів безпечного існування і вільної торгівлі з античними містами та іншими племенами регіону. Зауважимо, що така система відносин могла нівелюватися складним переплетінням етнічних, сімейних, соціальних зв'язків.

⁷¹ Козак Д. Н. Поселение у С. Великая Слободка...

Вона викристалізувалася поступово, з оформленням вже згаданої «держави Германаріха». Вірогідно, функції політики-адміністративного контролю здійснювали готські общини, котрі проживали на вельбарських поселеннях серед місцевої людності. Ймовірно, існував добре відпрацьований зв'язок між такими дрібними групами германців, які, у разі необхідності, спільно створювали військову силу, здатну не лише утримувати в покорі оточуючі племена, й формувати у потрібний час потужні військові загони для далеких походів. Йордан у «Готиці» описує численні походи готів до кордонів імперії, особливо морські, та військові зіткнення з різними племенами у Подунав'ї. При цьому військо готських вождів нараховує десятки, сотні тисяч воїнів. Зрозуміло, воно складалося не лише з германців. Узявши до уваги запропонований механізм організації війська з готських общин, які проживали серед підкорених народів, можна пояснити, звідкіля готські вожді черпали такі значні сили для походів. На нашу думку, цим можна також пояснити невідповідність між великою кількістю писемних даних про перебування готів у Причорномор'ї і маловиразними матеріальними слідами германців у цьому регіоні. Основною територією проживання готів були Лісостепові регіони України. У Північному Причорномор'ї готи, очевидно, концентрували сили для військових походів, мали торгові та якісь інші опорні пункти. Також, треба визнати, що готи склали військово-адміністративну касту у суспільствах народів, які населяли України у III—IV ст.

Щодо взаємовідносин готів з оточуючими племенами, слід зазначити, що в археологічних матеріалах України III—IV ст. поки що не зафіксовано змішання готських (вельбарських) і слов'янських матеріалів. Водночас є достатньо випадків спільних гото-фракійських, готосарматських та готопізньюскіфських елементів. Це може попередньо свідчити про те, що між германцями і венедами весь час зберігалася відчуженість, ймовірно, ворожість, що підтверджується також і писемними джерелами, зокрема повідомленнями Йордана. Він пише, що серед покорених готами народів були і венеда, між якими існували досить напружені відносини. Через часті погрози застосувати зброю слов'яни вимушені були покорятися і терпіти готів. Але після смерті Германаріха і вторгнення гунів конфлікт між венедами і готами все-таки виник. Він переріс у війну, відгомін якої знаходимо у Йордана. Ця війна закінчилася відходом готів у Подунав'я.

Більш самотньою була культура предків історичних слов'ян, яка займала у другій чверті I тис. н. е. північну частину Середнього та південну — Верхнього Подніпров'я і суміжні території Білорусі, відома в науці як київська. На півдні і заході ці пам'ятки межували з черняхівською і черняхівсько-вельбарською культурою, на півночі — з балтськими племенами культури штрихованої кераміки, дніпро-двінською та мошинською. Пам'ятки київської культури утворюють в основному три великі територіальні групи: середньодніпровську, верхньодніпровську і деснянську.

В. М. Даниленко, визначаючи місце київської культури в історії

Рис. 58. Київська культура (реконструкція поселення Гочеве I у Подесенні).

слов'янського етногенезу, вважав її прямим продовженням розвитку зарубинецьких старожитностей і попередником ранньосередньовічних слов'ян. Дослідник відкидав участь у слов'янському етногенезі черняхівського населення, вважаючи головною «зарубинецьку» лінію розвитку. При цьому київська культура стала, на його думку, основою для формування пам'яток типу Колочина IV—V ст. н. е., а остання — підосновою пенківських пам'яток⁷².

П. М. Третьяков запропонував відмінну концепцію етнічного роз-

⁷² Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія.— 1976.— № 19.

витку у Подніпров'ї. На його думку, нащадки зарубинецьких племен покинули у I ст. землі Подніпров'я і переселились у північніші райони. У IV—V ст. частина з них повернулася на давню батьківщину і сформувала пенківську культуру. У цей же час населення, що залишилося у Верхньому Подніпров'ї, сформувало пам'ятки колочинської культури. Отже, пам'ятки київської культури були, як вважав дослідник, прямими попередниками цих ранньосередньовічних слов'янських культур⁷³.

Протилежної точки зору дотримується В. В. Седов. Він розглядає носіїв всіх культур Дніпро-Деснянського регіону, в тому числі зарубинецьку, пізньозарубинецьку, колочинську, як балтів. Слов'яни, на думку В. В. Седова, були засновниками черняхівської культурної спільності. Черняхівська ж культура стала спадкоємцем пшеворсько-зарубинецьких культурних традицій. Їх носіями було слов'янське населення, яке асимілювало лісостепове і прилягаючі до нього степові скіфо-сарматські групи населення⁷⁴.

В. В. Седова підтримала І. П. Русанова. Піддавши аналізу керамічний комплекс культур Подніпров'я, Подесення та прилягаючих областей Білорусії, дослідниця зробила висновок про їх помітну балтську належність і суттєву відмінність від кераміки слов'янських культур, зокрема празької⁷⁵.

Детальний аналіз усього комплексу київської культури засвідчив, що вона існувала протягом кінця II — половини V ст. н. е.⁷⁶

У розвитку культури, спостерігаються три етапи залежно від характеру контактів з оточуючим середовищем. На першому етапі III ст. н. е. спостерігаються поглиблені контакти київських племен з балтським культурним ареалом лісової зони. Під їхнім впливом київські племена виробили свій специфічний костюм, до складу якого входило багато прикрас з виїмчатою емаллю.

Для середнього (друга половина III — IV ст.) найбільшого етапу розвитку культури характерні широкі торгові зв'язки з ареалом черняхівської культури. Ці контакти відігравали важливу роль в соціально-економічному поступі київського суспільства.

На пізньому етапі, що співпадає із заключною фазою розвитку черняхівської культури (друга половина IV — перша половина V ст.), черняхівські впливи охоплюють всі регіони київської культури, вони стали глибшими і всестороннішими.

На цьому етапі функціонування київської культури в ній починають проявлятися риси, що стали панівними в наступному ранньосередньовічному циклі слов'янських культур, зокрема колочинській та пенківській.

⁷³ *Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности.*— Л., 1970; *Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен.*— Л., 1982.

⁷⁴ *Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян...*

⁷⁵ *Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв.*— М., 1976.

⁷⁶ *Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III—V вв.*— К., 1984.

Недостатня вивченість пам'яток київської культури не дає можливості повною мірою висвітлити питання її генези. Це ж стосується і пам'яток попереднього часу, які, очевидно, склали підґрунття київських старожитностей. Вище ми відзначали, що, незважаючи на багатоконпонентність, рівнозначну багатоетнічності, серед матеріалів усіх груп пізньозарубинецьких пам'яток спостерігаються виразні зарубинецькі елементи. Ці ж елементи (риси житлобудівництва, структура поселень, форми посуду) простежуються, на думку Р. В. Терпиловського, і у київській культурі⁷⁷. Проте аналіз київських матеріалів показав, що тут присутній ще один компонент, пов'язаний із слов'янською культурою західного регіону України — Волиню і Подністров'ям. Під їх впливом у київській культурі з'явився ряд форм керамічного посуду, здебільшого столового, а, головне — важливі риси поховальної обрядності. Найсуттєвішою серед них є наявність у похованнях уламків повторно перепаленої кераміки. Проникнення цього елемента духовної культури західноукраїнської слов'янської людності, пов'язаної з пшеворським ареалом, у таку консервативну субстанцію, як поховальний обряд, свідчить про її вагомий роль у етнічному складі київських племен.

Поява рис зубрицької культури на київських пам'ятках (кінець II — початок III ст. н.е) збігається з часом вторгнення на Волинь і Поділля германських племен під егідою готів і витіснення з цих земель венедів⁷⁸.

Одним із регіонів переселення слов'ян (окрім Подністров'я, регіону Буджакського степу) стало, очевидно, Подніпров'я. Відзначимо також співпадіння часу появи у Подніпр'ї венедів з початком формування тут київської культури. На нашу думку, найвагомим був внесок венедів зубрицької культури у формування середньодніпровського варіанту київських старожитностей.

Дослідник київської культури Р. В. Терпиловський вважає, що суттєву роль у її становленні відіграли також північні зарубинецькі племена, які залишили на кордонах з балтською культурою штрихованої кераміки пам'ятки типу Кистені—Чечерськ, що дуже слабо досліджені⁷⁹.

Очевидно, з цими балтизованими групами племен, котрі з'явилися у Подніпр'ї у II ст. і залишили пам'ятки типу Гринів, можна пов'язати у київській культурі деякі форми кераміки, орнаментацию поверхні посуду розчісами. Балтські компоненти особливо помітні на київських пам'ятках Верхнього Подніпров'я та Подесення.

√ Таким чином, при формуванні київської культури основними ком-

⁷⁷ Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья...; Максимов Е. В., Терпиловский Р. В. Киевская культура // Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э.— первой половине I тыс. н. э.— М., 1993.— С. 121.

⁷⁸ Козак Д. Н. До проблеми співіснування слов'ян...

⁷⁹ Максимов Е. В., Терпиловский Р. В. Киевская культура...— С. 121; Обломский А. М. Позднезарубинецкие памятники...— С. 15—18.

понентами у різних регіонах стали субстратні групи населення. Археологічні матеріали засвідчують наявність процесу повільної перебудови, очевидно, під впливом зовнішніх чинників (зубрицької і черняхівської культур) традицій різних груп пізньозарубинецької людності. Про це свідчить, зокрема, можливість виділення локальних варіантів київської культури (середньодніпровського, деснянського, верхньодніпровського). Очевидно, процес інтеграції, зважаючи на різноетнічність складових, проходив важко і був довготривалим, що пояснюється відірваністю від основних культурних центрів Європи, примітивністю економіки. Культурна і етнічна інтеграція слов'янських груп Подніпров'я завершилася, очевидно, у ранньому середньовіччі. Проявом цього є виникнення колочинської культури. Її генетичний зв'язок із київськими старожитностями цілком достовірний і доведений багатьма дослідниками (В. М. Даниленко, П. Н. Третяков, Є. А. Горюнов, Р. В. Терпиловський). Це підтверджується повним співпадінням ареалів, подібністю матеріальної культури, особливостей господарського комплексу. У Верхньому Подніпров'ї, а також Подесенні є низка перехідних пам'яток, що ілюструють плавну трансформацію однієї культури в іншу. Загалом, на думку дослідників, колочинська культура є ще примітивнішою за київську, що пояснюється посиленням контактів із лісовими областями у післяготську епоху⁸⁰.

Пам'ятки київської культури стали також одним із субстратів пеньківської культури античності. Особливо помітним є вклад київських племен у пеньківську культуру Дніпровського Лівобережжя. Про це свідчить майже повне співпадання керамічних комплексів двох культур (біконічність посуду), близькість прийомів житлобудівництва і форм жител (наявність центрального опорного стовпа і вогнища), основних елементів поховальної обрядності. Це дає вагомий підстави дослідникам говорити про переселення частини київських племен у Подесення, у більш південні райони і їх поштовх для створення пеньківської культури⁸¹. Відомо, що у складі цієї культури значне місце займали й інші елементи, пов'язані з черняхівською культурою, а також кочовими племенами на території України.

Етнос носіїв київської культури однозначно невизначений. Це пояснюється не лише браком писемних джерел про ці віддалені від античних центрів етнічні масиви, а й недостатньою вивченістю всього блоку культур Подніпров'я першої половини I тис. н. е. Тому застосування ретроспективного методу для визначення етнічних питань цих культур не дає надійних результатів. Можна лише констатувати присутність елементів київської культури у пеньківських старожитностях, які більшістю дослідників пов'язуються з антським племінним союзом слов'ян. Але теза про слов'янську належність пеньківських пам'яток, особливо ранньої фази, є спірною. Ще більш хитке твердження про

⁸⁰ Максимов Е. В., Терпиловский Р. В. Киевская культура... — С. 122.

⁸¹ Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья...

етнічний зміст колочинських пам'яток, які пов'язані з київською культурою. Ці пам'ятки є складовою частиною більш-менш одноманітної культурної області, котра охоплює корінні землі балтського етнічного масиву — Верхнє Подніпров'я, Подесення та Подвиння⁸².

Тому більш аргументованою на даному етапі досліджень буде, на наш погляд, думка про поліетнічність у київській культурі. Це б означало, що київські племена являли собою змішану балто-слов'янську людність. В одних регіонах, ближче до слов'янського масиву (Середнє Подніпров'я) переважав слов'янський компонент, в інших, які стикаються з балтським світом (Верхнє Подніпров'я) — балтський.

Загалом, ця культура, як і більш ранні та більш пізні культури цього регіону, відображає процес асиміляції слов'янами південно-західної частини балтських племен. Колонізація слов'янами північно-східних і східних земель продовжувалася і в наступні століття, охопивши також землі з угро-фінським населенням.

Південно-західний регіон України у III — на початку IV ст. н. е. був зайнятий людністю, яка створила пам'ятки культури карпатських курганів. Вони займають передгірські області Східних Карпат по верхній течії річок Дністр, Серет, Тиса.

Виникнення культури карпатських курганів, як і черняхівської культури, тісно пов'язане, на думку дослідників, з результатами Маркоманських війн, активним проникненням провінційно-римської культури в середовище варварів і припадає на рубіж II—III ст. н. е.

Період її розквіту — друга половина III — IV ст. н. е., час політичної стабілізації у Римській імперії, а її розпад — це рубіж IV—V ст. н. е., пов'язаний, насамперед, із занепадом імперії.

Першим етнічну атрибуцію носіїв культури карпатських курганів дав М. Ю. Смішко. Вчений висловив припущення, що це були карпи — одне з дакійських племен, яке локалізується за писемними даними в районі Карпат. Пізніше, на його думку, цей народ асимілювався слов'янами і став предками літописних хорватів⁸³.

В. В. Котигорошко, який досліджує карпатські пам'ятки у Потиссі, вважає, що вони відображають черговий етап розвитку північно-фракійського населення⁸⁴.

Свій погляд на етнічну атрибуцію носіїв культури карпатських курганів висловив також румунський дослідник В. Міхайлеску-Бурліба. На його думку, її виникнення є результатом змішування однієї з груп дакійського населення (людності липицької культури) та прийдешніх германських племен астингів, носіїв пшеворських пам'яток⁸⁵.

⁸² Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья.— Л., 1981.— С. 92—94; Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 29; Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья...

⁸³ Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тис. н.е.— Л., 1960.— С. 148—152.

⁸⁴ Котигорошко В. Г. Древняя история Верхнего Потисья.— 1991.— С. 10—17.

⁸⁵ Michalescu-Burliba V. Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie les foilles de Bratiste-Nemfisor // Dacia.— Bucuresti, 1980.— N. S.— T. 24.— P. 205—207.

Розглянувши культурні спільності, які передували пам'яткам культури карпатських курганів Л. В. Вакуленко дійшла висновку, що останні не є прямим продовженням жодної з них. Але на найраніших могильниках та поселеннях можна простежити риси пшеворської культури (Братово), культури дакійців, кельтів. Щодо специфічного поховального обряду карпатських племен, то він має аналогії на території Семиграддя (Румунського Прикарпаття), серед іллірійського населення.

Слід зауважити, що культура карпатських курганів, як і черняхівська, виникли начебто відразу. Їх етнос визначити на археологічних даних важко. Нівелюючий вплив провінційно-римського середовища значно зрівняв матеріальні прояви різних етнічних груп.

Але, виходячи з подібності ряду елементів (жител, ліпного керамічного комплексу, певних, головним чином основних рис поховального обряду) матеріальної культури карпатських племен у її пізніх проявах з культурою ранньосередньовічних слов'ян празького типу, Л. В. Вакуленко зробила висновок про наявність серед них слов'янської людності.

На наш погляд, комплекс культур карпатських курганів ілюструє процес остаточної слов'янізації дакійського елементу в карпатському регіоні. Його початок сягає рубежу ер і пов'язаний з експансією венедів з території Волині і Північного Прикарпаття у дакійське середовище Середнього Подністров'я та Попруття.

Значною віхою в історії України і всієї Європи першої половини I тис. н. е. стало вторгнення кочових племен — гунів.

Гуни, з'явившись у степах України наприкінці IV ст. н. е., покінчили з багатовіковим перебуванням тут іранських народів (кіммерійців, скіфів, сарматів, германців) і відкрили довготривалий, майже тисячолітній період історії тюркомовних кочівників, їхніх безчисленних рухів зі сходу на захід. Гуни дали поштовх великому переселенню народів, яке докорінно змінило політичну карту Європи. Вони значною мірою, причетні до краху Римської імперії, а разом з нею до повного розпаду рабовласницької формації в Європі. Незвичність вигляду гунів, їхніх звичаїв, жорстокість та стрімке просування на захід вразило європейців, передусім цивілізований Рим. Тому історія цього кочового народу широко відображена у письмових роботах античних істориків, письменників та поетів.

У 370 р. гуни вперше зіткнулися з сарматами, аланами і роксоланами. Знищивши сармат, гуни увійшли у володіння готів. Про це пише Амміан Марцеллін у своїй «Історії»: «Гуни, пройшовши через землі аланів, які межують з грейтунгами, ... зробили у них страшне винищення і спустошення, а з уцілілими заключили союз і приєднали їх до себе. При їх сприянні вони сміливо прорвалися раптовим нападом в обширні і родючі землі Ерманаріха (короля остроготів)»⁸⁶.

⁸⁶ Кулаковский Ю. А. Аммиан Марцеллин. История.— К., 1908 — Вып. 3.— С. 243—245.

У Північне Причорномор'я гуни проникли двома шляхами. Одна їх група йшла на захід степовими просторами, а друга — через Керченську затоку⁸⁷.

Увійшовши на Тамань, гуни захопили Азіатську частину Боспорського царства і за короткий час зруйнували всю північну частину півострова. Були знищені визначні центри античної цивілізації — міста Фанагорія, Гермонас, Тірітака. Вони зруйнували також столицю Боспорського царства — Пантикапей. Проїшовши Керченський півострів, племена гунів потрапили у Крим, де жили готи і скіфи-алани. Їх також спіткала доля Боспорського царства. Перебування гунів у Криму підтверджується писемними та археологічними даними. Так, Прокопій Кесарійський говорить: «Якщо йти з міста Боспора у місто Херсон, який лежить у Приморській області..., то всю область між ними займають варвари з племені гунів»⁸⁸.

Археологічним підтвердженням присутності готів у Криму є окремі поховання IV—VI ст. з інкрустованими діадемами поблизу Керчі, а також ряд впускних поховань з прикрасами поліхромного стилю з останками коня. В цілому, як відзначають дослідники, гунська навала, що мала катастрофічні наслідки для значної частини населення Європи, не позначилася на історії Криму і не вплинула на етнічний склад його населення.

Проїшовши Крим, гуни вийшли у степи Причорномор'я, де з'єдналися з тією частиною племен, яка пройшла степами. Тут вони зіткнулися з остроготами — кістяком «держави Германаріха». Так почалася війна готів з гунами, одна з найтриваліших війн середньовіччя. Павло Орозій в «Історії проти язичників» пише: «Плем'я гунів, довгий час відрізане неприступними горами, збуджене раптовим поривом, рушило проти готів і, привівши їх до збентеження, вигнало з давніх місць проживання». Прокопій Кесарійський у книзі «Війна з готами» так передає початок цієї війни: «...гуни, раптово напавши на проживаючих на цих рівнинах готів, багатьох перебили, останніх примусили до втечі. Ті, які могли тікати від них, знявшись із своїх місць разом з дітьми та жінками, покинули батьківські краї»⁸⁹.

В результаті кількох битв гуни повністю перемогли готів. Король готського міжплемінного союзу, в який входила, практично, більшість населення південної та центральної смуги України, Германаріх закінчив життя самогубством. Після чергових поразок був убитий спадкоємець Германаріха Вітімир. Значна частина готів відступила за Дністер, де з'єдналася з племенами візіготів. Поразками готів, їх послабленням і скористалися венеди, які почали війну, використовуючи союзниками гунів.

⁸⁷ Засецкая И. Р. Культура кочевников южнорусских степей в гунскую эпоху.— СПб., 1994.

⁸⁸ Прокопий из Кесарии. Война с готами.— М., 1950.— С. 143—144.

⁸⁹ Там же. — С. 386.

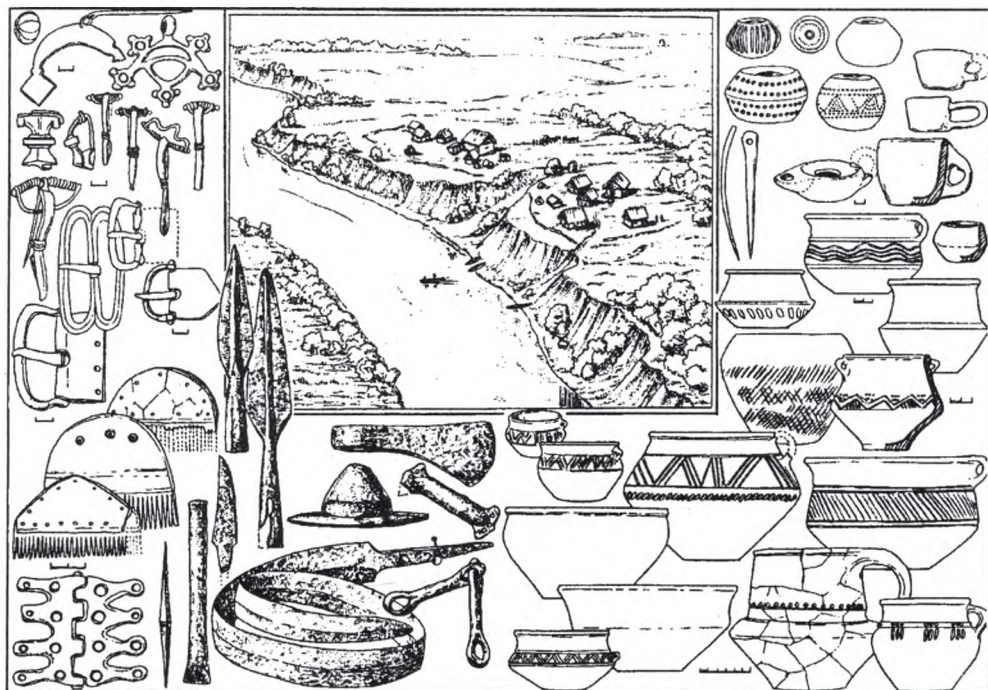

Рис. 59. Вельбарська культура (матеріальний комплекс, реконструкція поселення біля с. Боратин на Волині).

Ця війна, як відомо з писемних джерел (Йордан), проходила з перемінним успіхом. Спочатку слов'яни добилися декількох перемог. Потім король готів, які залишилися в Україні, обманом захопив у полон усю верхівку слов'янського венедекського об'єднання на чолі з Божем і розп'яв їх. За перемогу над венедами він отримав прізвище «Вінтарій» (переможець венедеків). Проте гуни, вбачаючи в перемозі готів над слов'янами небезпеку для себе, вирішили виправити становище. Вони використали суперечки між готськими вождями, зокрема Вінтарієм і внуком Германаріха Геземундом. Разом з останнім гуни завдали поразки війську Вінтарія, а самого вождя вбили. Після цього готи потрапили у повну залежність від гунів. Як повідомляє Йордан, готи 40 років після Вінтарія не мали свого короля. Навіть «царка воєного» вони могли вибирати тільки з дозволу гунів. Через деякий час залишки готів, разом з аланськими племенами, покинули територію України, переселившись, з дозволу римського імператора Валента, за Дунай. Гуни стали повноправними господарями у Північному Причорномор'ї, створивши потужне політичне об'єднання з включенням уцілілих племен. Очевидно, до цього союзу увійшла і частина слов'янських племен, у всякому разі та, яка брала участь у війні з готами. У Північному Причорномор'ї, а також Лісостеповій частині України запанував відносний спокій. Це сприяло відродженню античних центрів, розвитку сільського життя. Особливе значення мав цей період для

слов'ян, які звільнившись від панування готів, швидко почали засвоювати корінні й багаті землі Поділля, Волині. Саме тоді тут міцніє перше слов'янське протодержавне об'єднання на чолі з племенем дулібів, що виникло у процесі війни з готами⁹⁰. На думку дослідників, дуліби об'єднали навколо себе протягом V—VI ст. основну частину слов'янських племен межиріччя Вісли і Дніпра⁹¹. Припускаємо, що саме в цих умовах почалося швидке піднесення слов'янського люду, що привело до демографічного вибуху і, як результат, потужної міграції на Балкани й у Західну Європу.

Гуни, як і попередні номади, підтримували відродження життя на завойованих землях, оскільки гостро потребували продуктів землеробства, ремесел. Закріпившись у Північному Причорномор'ї, гуни на початку V ст. рушили на захід. Викликана цією подією паніка серед варварських племен призвела до масової ліквідації римських кордонів, переміщення величезної кількості людей. Імперія втратила контроль над більшістю Європейських провінцій. Гуни підпорядкували своїй владі величезну кількість племен від Рейну до степів України і створили під керівництвом Аттіли велетенський політичний союз з центром у Панонії. Гуни стали «бичом божим» Європи, а особливо Імперії. Завоювання Аттіли були, як висловилася І. П. Засецька, тріумфом панування гунів у Європі. Створивши небачену для цього часу за кількістю армію, він здійснював переможні й руйнівні походи у глибинні регіони Західної Європи. Були розгромлені навіть франки, тюрінги, бургунди. Про вплив Аттіли на Римську імперію свідчить факт домагання за допомогу від імператора Валентиніана руки його сестри Гонорії і половини імперії.

Як відомо, переможна хода гунів завершилася битвою у Шампанії на Каталунських полях. Повністю вони були розгромлені германськими племенами готів і гепідів у битві при Недао у Панонії, і протягом другої половини V ст. розчинилися серед нових тюркомовних номадів — сарагурів, оногурів, урогів. Так завершилося відносно коротке, але наповнене бурхливими подіями перебування гунів у Європі, що круто змінило її історію, в тому числі історію слов'янства.

Римський історик Амміан Марцеллін, який перебував (служив) у східноримській армії і добре вивчив життя гунів, писав⁹², що вони «паскудні» і подібні до скопців, безбороді. Гуни одягаються у полотняні сорочки або шкіру, годуються сирим м'ясом і корінням. «Вони, — відзначає Марцеллін, — не мають постійного місця проживання і домашнього вогнища, не мають законів, кочують різними місцями, як вічні утікачі з кибитками, де проходить їхнє життя. Тут жінки шують

⁹⁰ Козак Д. Н. Дуліби (до проблеми генези) // Галич і Галицька земля.— Київ—Галич, 1998.— С. 69—74.

⁹¹ Седов В. В. Восточные славяне...— С. 90—94; Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.— К., 1972.— С. 130—137; Козак Д. Н. Дуліби (до проблеми генези)...

⁹² Кулаковський Ю.А. Указ. соч.— С. 243—245.

їм злидений одяг, сплять з чоловіками, народжують дітей і кормлять їх до зрілості. Ніхто не може відповісти на питання, де його батьківщина: зачатий в одному місці, народжений в іншому, далеко звідсіля, а викормлений ще далше...». «Знайшовши місце, густо покрите травою, вони розміщають свої кибитки колом і кормляться по-звіриному; знищивши весь корм для тварин, вони знову рухаються. Гонять перед собою запряжених тварин і стадо, пасуть їх». Найретельніше, за словами Марцелліна, вони пильнують коней.

«Все, що за віком і статтю не пригоже для військової справи, тримається кибиток і займається мирними справами. Молодь з дитинства, прикипівши до коней, вважає негідним ходити пішки». Гуни знищували все на своєму шляху. Воювали вони виключно на конях, здалеку закидуючи ворога стрілами, уникаючи рукопашного бою.

«Вони стають до битви, шикуючись у вигляді лева з відчайдушним криком» — пише історик, — «дуже легко зриваються з місця і деколи раптово і нарочито розсипаються у різні боки, несучи смерть на широких просторах».

Метою військових походів було не лише захоплення території, а й, головним чином, збір данини. Цим визначалися відносини гунів з покореними племенами. Інколи, очевидно при опорі, гуни вдавалися до поголовного винищення ворога, як у випадку з остроготами. В основному ж відносини будувалися на союзницьких засадах і організації спільних походів, особливо з осілим населенням Східної Європи.

Гуни потребували продуктів землеробства, ремісничих виробів. Тому встановлювалися економічні зв'язки, можливо заключалися шлюби між представниками знаті.

Грабіжницькі війни, величезні контрибуції давали можливість гунам акумулювати величезні багатства, свідченнями чого є скарби золотих римських монет і золотих прикрас, розкидані по Європі. Так, скарб, знайдений у Петроссі в Румунії, містив 18,8 кг золотого посуду і жіночих прикрас, а скарб з Ходнезевашархея (Угорщина) мав 1440 золотих монет вагою більше 6 кг⁹³.

Це говорить про розміри багатства гунської знаті. У її середовищі і виникла своєрідна мода, що стала найбільш відомою рисою гунської культури. Ця мода вимагала покривати всі речі золотою тисненою фольгою і інкрустувати їх дорогоцінним кольоровим камінням. Робота виконувалася у поліхромному стилі, названому «гунським» Золотом і кольоровим камінням, розкиданим розсипом, щедро прикрашалася зброя, головні убори, пояси, взуття, сідла, упряж, створюючи враження особливої пишноти і багатства. Ефект створює блиск золота і багаточисельних каменів.

Разом з гунами ця яскрава поліхромія розпоширилася по всій Європі, стала модною в античних містах Причорномор'я і Середземномор'я.

⁹³ Амброз А. К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V — первой половины VIII вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 22.

На думку дослідників, знайдені багаті могили воїнів (а такими є практично всі відомі поховання) належали не знаті, а рядовим воякам. Речі з цих могил порівняно недорогі: під тонким листом золота заховані бронза або срібло. Цільнолитих речей у відомих могилах мало і вони дрібні. Очевидно, вони були всього лише доступним простим воїнам наслідуванням гунської вищій знаті⁹⁴. Могили ж знаті археологам ще треба відшукати.

4. Східні слов'яни та авари у ранньому середньовіччі

У середині I тис. н. е. знову наступають глобальні зміни в історії Східної Європи. Вони пов'язані, насамперед, з розвалом, під натиском варварських племен, могутнього ще недавно колоса — Римської імперії. Втрачаються добре налагоджені зв'язки між племенами України, ними і римськими провінціями Подунав'я. Починається період раннього середньовіччя, який характеризується політичною нестабільністю, руйнацією усталених економічних систем варварських племен. На арену політичного життя Європи поступово виходять дві нові могутні сили — Візантійська імперія і слов'яни. Саме територія України була місцем, де від кінця IV ст. накопичували потугу численні слов'янські громади, які прорвалися могутнім струменем на початку IV ст. у південно-західному та західному напрямках, захопивши значну частину Європейського континенту.

Про слов'ян з'являються численні повідомлення у творах візантійських істориків, географів, політиків. Серед найголовніших треба відмітити історика VI ст. Йордана. Він пише: «Починаючи від міста народження Вістули (Вісли) на безмірних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венетів. Хоч їх найменування тепер змінюється відповідно до різних родів і місцевостей, усе ж переважно вони називаються склавінами (латенізована назва слов'ян — *Д. К.*) і антами...». Ще в одному місці він пише: «Ці венети... походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома іменами: венетів, антів, склавівів. Хоч зараз, через гріхи наші, вони бушують повсюдно, але тоді всі вони підпорядковувалися владі Германаріха»⁹⁵.

Уточнюючи місце проживання слов'ян, Йордан зазначає, що «склавіни живуть від міста Новієнтуна й озера, що зветься Мурсіанським, до Данастра, а на північ Віокли... Анти, сильніші за них, поширюються від Данастра до Данапра, там, де Понтійське море утворює вигін»⁹⁶.

Цікаві відомості про розташування слов'ян у VI ст. містяться у

⁹⁴ Там же. — С. 22.

⁹⁵ Йордан. Указ. соч. — С. 71—72, 90.

⁹⁶ Там же.— С. 72.

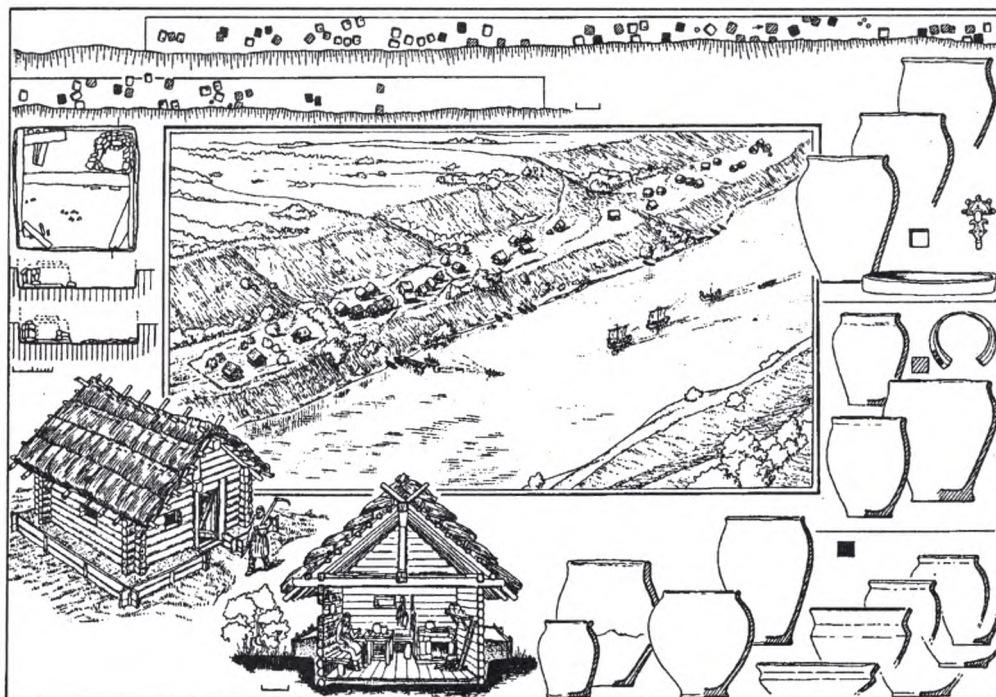

Рис. 60. Празько-корчакська культура (матеріальний комплекс, реконструкція поселення біля с. Рашків на Поділлі).

праці Прокопія Кесарійського «Війна з готами»⁹⁷. Описуючи шлях гунів, переможених лангобардами з Подунав'я у північні землі (до варнів, які жили у Прибалтиці), він говорить: «а ... очолені багатьма вождями царської крові, вони перш за все пройшли підряд через усі слов'янські племена, а потім через велику пустельну область досягли країни так званих варнів». З цього дослідники роблять висновок, що територія між Подунав'ям і Прибалтикою у VI ст. була зайнята слов'янами.

Згідно з писемними даними, на цих землях слід локалізувати склавів. Анти ж займали територію на південний схід від склавів та на північ від степових болгарських племен утігурів, між Дністром і Дніпром. Це відмічає Прокопій Кесарійський: «...Далі на північ від них (герулів) займають землі незліченні племена антів»⁹⁸.

Інші автори: Менандр Протектор, Феофілакт Сімоката, Маврікій Стратег також відводять слов'янам, яких знають під іменем венедів, антів та склавенів, вагоме місце у своїх працях як численному народові, що бере активну участь у поділі південної та південно-східної Європи, впливає на її історію. В цих працях ми знаходимо не лише

⁹⁷ Прокопій из Кесарии. Указ. соч.— С. 297, 298.

⁹⁸ Там же.

відомості про розселення, але й організацію соціально-політичної структури слов'янського суспільства, військову організацію, взаємовідносини з іншими народами.

Сьогодні визначено і достатньою мірою вивчено в Україні три слов'янські культури VI—VII ст.: празьку, пеньківську та колочинську, які пов'язуються із слов'янськими племенами венедів, антів та склавівнів. У межах північної та середньої Польщі розміщена дзедзіцька група старожитностей.

Встановлено, що слов'янські культури в ранньосередньовічний період характеризуються єдністю. Спільні елементи спостерігаються у топографії поселень, у житловому будівництві, поховальному обряді. Певна одноманітність панує у керамічному комплексі. Лише на Дністрі, Пруті та Подунав'ї можна натрапити на невелику кількість гончарного посуду, виготовленого за традиціями провінційно-римської культури. Набір посуду сталий і бідний — горщик та сковорідка. Приблизно однакові знаряддя праці, прикраси. Це є важливим доказом спільності їхнього походження.

Водночас, кожна з культур має чітко виражене етнографічне забарвлення, що проявляється в розбіжностях форм кераміки, їх процентному співвідношенні, елементах одягу, наявності певної кількості нетрадиційних елементів з житлобудівництва.

Найбільшою та самобутнішою з них є празька або празько-корчакська культура, яка належала склавінам (слов'янам).

Вона займає територію від Дніпра до західних рубежів України і далі на до Дунаю і Ельби, на сході обмежена пам'ятками слов'ян колочинського типу, а на півдні — пам'ятками антів (пеньківська культура). На заході слов'яни межували з германцями, а на півночі — з балтським етнічним масивом.

Слов'яни розташовували свої селища близько від водних артерій і на родючих ґрунтах, переважно у низинних місцевостях. Відомо кілька укріплень-городищ, з яких найвідоміше поблизу с. Зимне на Волині.

Житла слов'ян празької культури на всій території їх проживання одноманітні. Це була квадратної форми півземлянка, із зрубною, рідше стовпвою конструкцією стін.

У середині містилася піч, викладена з каменю (Поділля, Прикарпаття), вирізана у материковій глині, або побудована з глиняних валиків (Волинь).

Поховальний обряд слов'ян дуже простий. Це трупоспалення у спеціально відведених місцях. Здебільшого рештки спалення склалися в урну і закопувалися у невеликі ями на цвинтарях, розміщених поряд з поселеннями.

Систематичні дослідження великої кількості поселень, а особливо зимнівського городища, відкриття ювелірної майстерні у Бакоті⁹⁹ засвідчили, що слов'яни володіли довершеним, як для цього часу набо-

⁹⁹ *Винокур І. С.* Зазн. праця.

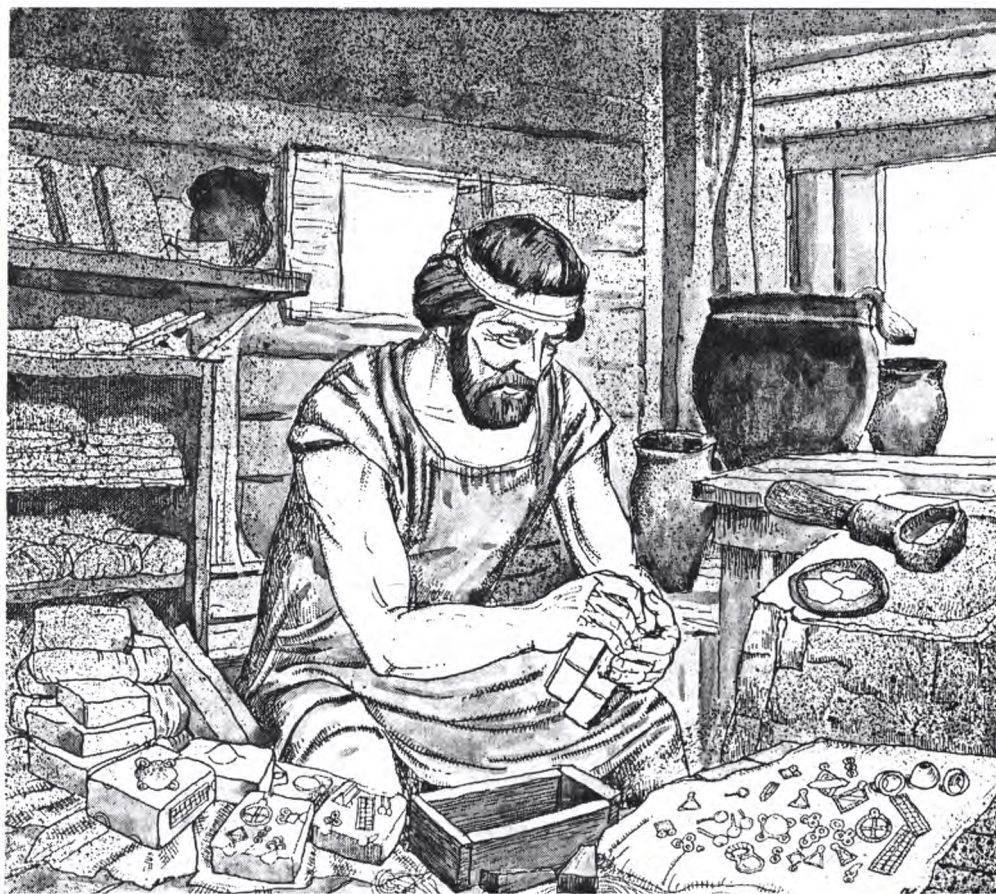

Рис. 61. Вигляд майстерні ливарника-ювеліра початку VI ст. у Подністров'ї (реконструкція Й. І. Винокура та П. Л. Корнієнка).

ром знарядь для різних ремесел, обробки землі, ювелірними прикрасами, прикрасами одягу, побутовими речами. Празька культура слов'ян сформувалася в V — на початку VI ст. й проіснувала до VII ст., трансформувавшись у культуру літописних слов'янських племінних об'єднань VIII—IX ст. типу Луки-Райковецької.

Пам'ятки антів, відомі в науці як пеньківська культура, відкрито у Середньому Подніпров'ї¹⁰⁰, Південному Побужжі¹⁰¹ на територіях лісостепового Дніпровського Лівобережжя¹⁰² та у Пруто-Дністровському межиріччі. Пеньківські старожитності відомі також на території Румунії.

¹⁰⁰ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середньовічного Подніпров'я VI — IX ст. н. е.— К., 1980.

¹⁰¹ Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности.— Л., 1974.— С. 181—215.

¹⁰² Горюнов Е. А. Указ. соч.

На північ від верхів'їв Пруту до правобережного Подніпров'я пеньківськ і пам'ятки межують з празькою культурою склавів, а на лівобережжі Дніпра — з колочинською.

Крім поселень, відомі укріплені городища (Пастирське на Черкащині, Будешти, Селіще в Молдавії). Знаменитим є Гайворонський металургійний центр на Поділлі, де досліджено 21 сиродутний горн і 4 агломераційні печі.

Час існування пеньківської культури визначається V—VII ст. н. е. Її своєрідність визначається рядом елементів, запозичених у сусідніх народів, зокрема, кочовиків.

Тут, до кінця існування культури, люди жили не у квадратних, а у прямокутних будівлях. Замість печі-кам'янки або глинобитної печі, яка будувалася у житлі всім слов'янським світом того часу на Лівобережжі Дніпра, пеньківці-анти користувалися відкритими вогнищами. У Надпоріжжі і в Поореллі зафіксовано юртоподібні житла, що є прямим запозиченням від кочівників. Серед поховань — не властиві слов'янському світу трупопокладення. Можна згадати і про ряд керамічних форм на пеньківських пам'ятках, характерних для сусідів — кочовиків, склавів, балтів.

Це дало підстави окремим дослідникам розглядати пеньківську культуру як різнорідний етнокультурний конгломерат (І. Русанова), або як старожитності балгар-кутригурів (М. Артамонов). І. П. Русанова вважає, що анти-пеньківці стали «слов'янами» лише в результаті їх асиміляції празько-корчакської культури.

Подальша доля пеньківської культури не зовсім вияснена. О. М. Приходнюк вважає, що на землях, західніше Дніпра, вона стала складовою частиною культури східних слов'ян періоду літописних племен VIII—X ст. н. е., відомої під назвою Луки-Райковецької.

На Лівобережжі анти були асимільовані пришельцями — носіями культури типу Волинцево, які належали, як вважають дослідники, ірано-слов'янському населенню¹⁰³.

Ще одну групу ранньосередньовічних слов'янських пам'яток складає колочинська культура, виділена в 70-х роках. Вона локалізується у південній частині Верхнього Подніпров'я, в басейнах Десни, Сейму, верхів'ях Сули і Псла, займаючи північно-східну частину Лівобережної України та суміжні регіони Російської Федерації¹⁰⁴.

Досліджена ще недостатньо. В Україні виявлено два десятки поселень і кілька могильників. Поселення за розміщенням не виділяються серед інших слов'янських культур. Житлами були однокамерні, квадратні у плані півземлянки із зрубними або каркасними стінами. Характерною особливістю жител слов'ян колочинської культури є наявність центрального опорного стовпа даху і невеликого вогнища, розташованого поруч.

¹⁰³ *Этнокультурная карта...*— С. 124.

¹⁰⁴ *Славяне Юго-Восточной Европы...*— С. 202—246.

Своїх покійників носії колочинської культури хоронили так, як і інші групи слов'ян — через обряд трупоспалення з послідувачим захороненням останків у невеликих ямках або в урні на цвинтарях. Крім кальцинованих кісток, у похованнях інколи трапляються особисті речі покійника, спеціально розбитий посуд.

Колочинська група слов'ян існувала з другої половини V ст. до другої половини VII ст. н. е. На рубежі VII—VIII ст. н. е. на території цієї культури виникає нове культурне явище — пам'ятки типу Волинцево. На думку дослідників, Волинцево сформувалося значною мірою на колочинському і пенківському субстраті¹⁰⁵.

Досить складним і багатогранним є питання походження ранньосередньовічних слов'янських культур. Воно є опорним для розгляду слов'янського етногенезу в цілому, оскільки знаменує рух від відомого, тобто від безсумнівно слов'янських культур раннього середньовіччя, до невідомих, або ж мало невідомих в етнічному плані культурних об'єднань римського часу, а від них — до більш глибоких пластів нашої історії.

Сьогодні, незважаючи на явне зближення думок, існує кілька основних напрямів у пошуках джерел ранньосередньовічної слов'янської культури. Представники одного напрямку — К. Годловський, М. Парчевський (Польща), Й. Вернер (Німеччина), М. Щукін (Росія), взявши за основу порівняльного розгляду соціально-економічну модель слов'янського суспільства середньовіччя, вбачають її коріння на території Верхнього Подніпров'я, Білорусі, в областях поширення пам'яток київської культури III—V ст. н. е.¹⁰⁶ Й. Вернер навіть дотримується думки, що після виходу готів з України наприкінці IV ст. тут панувала пустка, тобто хіатус, до VI ст., коли сюди прийшли з північного сходу слов'яни.

Інша група дослідників (В. Седов, І. Русанова (Росія)), виходячи з морфологічних ознак самої матеріальної культури, головним чином з подібності ліпної кераміки, елементів поховального обряду, висунули гіпотезу, що коріння слов'ян міститься у межиріччі Одри і Вісли, в областях поширення пам'яток пшеворської культури¹⁰⁷. В останніх працях В. Седов допускає участь у формуванні праязських і пенківських старожитностей частини населення черняхівської культури, яке «залишилося на обжитих місцях в епоху великого переселення народів»¹⁰⁸.

Не вдаючись до детального розбору цих концепцій, вкажемо лише, що вони поряд з окремими позитивними сторонами, мають деякі вади,

¹⁰⁵ *Этнокультурная карта...* — С. 97.

¹⁰⁶ *Godlowski K. Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim.* — 1985; *Вернер И. К происхождению и роаспространению антов и склавинов // СА.* — 1972. — № 4. — С. 102—115.

¹⁰⁷ *Русанова И. П. Указ. соч.; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян...*

¹⁰⁸ *Седов В. В. Славянские древности...* — С. 14.

викликані недостатньою вивченністю тих чи інших пам'яток, абсолютизацією певних культур чи явищ. Обидві гіпотези виходять з позицій міграціонізму, який, як і автохтонізм у чистому вигляді, вже неодноразово доводив свою бесперспективність у висвітленні історичного процесу в первісну епоху.

Більш привабливою є точка зору відомих європейських славістів Й. Германа, З. Вані, В. Гензеля, які вважають, що процес формування ранньосередньовічних слов'янських етнічних груп проходив між Віслою і Дніпром в ареалах київської, черняхівської та пшеворської культур. Тут склалася праязька культура склавів. Асиміляція ними антів дала пенківську культуру, а балтів — калочинську. В. Гензель розширює регіон формування слов'янського етносу на землі між Віслою і Одрою, одночасно вказує на присутність у пшеворській культурі германського елемента, а у черняхівській — фракійського і іранського (пізньоскіфського та сарматського).

Велике значення для вирішення проблеми слов'янського етногенезу мало відкриття слов'янських поселень IV—V ст. (Черепин, Сокіл, Бакота, Кодин, Кавеччина, Пархомівка). Цими поселеннями заповнена хронологічна лакуна, яка існувала між римським часом і раннім середньовіччям. Тепер стало можливим на науковій основі шляхом ретроспективного аналізу археологічних комплексів обох періодів визначити шляхи формування слов'янської культури VI—VII ст. н. е.¹⁰⁹

За характером матеріалу пам'ятки кінця IV—V ст. діляться на дві культурні групи. Перша сконцентрована у середній Подніпровщині і верхів'ях Південного Бугу, друга — в Подністрянщині і верхів'ях Пруту. Для першої групи найбільш характерні житла-півземлянки, за формою близькі до квадратної, з вогнищем і подекуди стовпом у центрі долівки. Кераміка виключно ліпна, переважають горщики біконічної та циліндроконічної форми, що нагадують посуд київської культури. Для Пруто-Дністровської території характерні житла-півземлянки квадратної форми з пічкою-кам'янкою. Ліпні горщики мають конічну форму та високі округлі плечики і інші форми, що нагадують ліпну кераміку з черняхівських пам'яток Подністров'я.

Слов'янська культура в різних її варіантах за моделлю соціально-економічного розвитку не наслідує модель суспільств римського часу, вона більш примітивніша і близька до моделі київської культури. Але це не означає, що сама ця культура стала взірцем соціально-економічного та культурного розвитку слов'янства V—VII ст. н. е. Примітивізація життя була викликана ймовірно розривом зв'язків племен Лісостепу з римськими провінціями, який стався після розвалу черняхівської культури внаслідок нашествия гунів, численних міграцій різних груп людей, загального порушення внаслідок цього стабільності життя. Багато ознак, притаманних черняхівській та пшеворській культурам, було втрачено. В поховальному обряді зникають трупопокладен-

¹⁰⁹ *Славяне Юго-Восточной Европы...* — С. 335—367.

ня, які були невід'ємною частиною черняхівських могильників. У похованнях слов'ян повністю відсутня зброя, що було ознакою пшеворських могильників. Поховання бідніють: у них поміщені лише кальциновані кістки, інколи прикриті горщиком чи черепком або поміщені в урну. Елементи такого обряду можна знайти у ряді культур римського часу, але ніде він не був пануючим. Це означає, що поховальний обряд слов'ян V—VII ст. не є продовженням обряду якоїсь однієї культури попереднього часу, а синтезує в собі елементи різних культур. Це ж стосується і системи вибору місця для поселення, їх планування, елементів житлобудівництва. У ранньосередньовічний час не будуються наземні глинобитні житлові споруди, дуже рідко трапляються

Рис. 62. Вигляд жіночого та чоловічого вбрання за матеріалами Мартинівського скарбу (реконструкція О. М. Приходнюка, художник П. Л. Корнієнко).

прямокутні житла з відкритим вогнищем — основними є квадратні півземлянки з пічкою-кам'янкою. Житла такої форми мають коріння в зарубинецькій культурі, продовжують існувати як один з типів у зубрицькій та пізньозарубинецькій культурах і черняхівських пам'ятках Лісостепу. Піч-кам'янка виникла, на думку В. Д. Барана, в IV—V ст. у Подністрянщині, багатій на камінь.

Отже, ранньосередньовічна слов'янська культура має свої коріння в місцевих культурах римського часу і не є продовженням якоїсь однієї культури (київської за К. Годловським, пшеворської за В. В. Седовим і І. П. Русановою). Так, колочинська група виросла на основі київської культури, пенківська — київської та частини черняхівської, праська — частини черняхівської. В. Д. Баран вважає, що слов'яни, які були у складі цих об'єднань, не створили в римський час

своєї окремої культури, а були включені, як і етнічні групи Південно-Східної та Центральної Європи, до загальної культурної моделі, створеної під впливом провінціально-римської культури. Слов'яни у складі черняхівської культури були, крім того, на його думку, і в політичній залежності від створеного готами військово-політичного союзу в Північному Причорномор'ї. Після розгору готів слов'яни, як ми вже згадували, вступили в боротьбу за самостійність. Дослідники вважають, що цю боротьбу вели племена венедів, які займали простори між Дніпром та Дністром в один з періодів, керованих Божем¹¹⁰.

Саме після перемоги над готами, на рубежі IV—V ст., почала розвиватися самобутня слов'янська ранньосередньовічна культура. Територія, на якій проходив цей процес, охоплює, таким чином, не лише межі південної Білорусі, як вважали деякі дослідники, визнаючи пріоритет київських племен у створенні культури слов'ян VI—VII ст., а й лісостепові простори між Дніпром та Віслою. Починаючи з VI ст. і пізніше ми маємо справу вже з досить одноманітною археологічною культурою, яка, очевидно, є відображенням існування цілком сформованого самобутнього етносу. І справді, писемні джерела відмічають провідне становище слов'янських племен в європейській історії VI—VII ст. Слов'яни об'єднуються в могутні військові союзи, які чинять напади на Візантію, проникають далеко на південний захід Балканського півострова і сягають Рейну. Слов'янські народи вступили в період військової демократії. На їхніх землях виникають невеликі укріплені поселення — городища, які були економічними і політичними центрами союзів племен, місцем збору слов'янських дружин. Одне з таких городищ існувало на Старокиївській горі в Києві, три відкрито на Волині (біля сіл Бабка, Зимне та Лежниця). Кілька таких же городищ відомо на території Білорусі (Хотомель) та східної Польщі (Шелігі)¹¹¹.

Соціальний розвиток слов'янського суспільства в окремих регіонах досяг рівня, за якого почали виникати перші протодержавні утворення. Одне з таких утворень пов'язане з дулібами — народом, який дав назву найранішому достовірно слов'янському союзу племен на території України

Дулібам присвячено чимало літератури. Практично кожний дослідник слов'янської історії, починаючи від Л. Нідерле, тією чи іншою мірою торкався цього питання.

Вперше етнонім «дуліби» знаходимо у «Літописі Руському» у зв'язку з нападом аварів. Відомо, що імператор Іраклій правив між 610 — 640 рр. М. Грушевський вважав, що це датування зроблене на основі візантійського оповідання 610 р.¹¹². У «Літопису Руському»

¹¹⁰ Козак Д. Н. Взаємовідносини слов'ян і германців на території України в першій половині I тис. н. е. // Археологія. — 1993. — № 2. — С. 24—36.

¹¹¹ Славяне Юго-Восточной Европы... — С. 357—362.

¹¹² Грушевський М. Історія України-Русі. — 1991. — Т.1. — С. 207—210.

точно локалізується і територія дулібів : «... Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни»¹¹³.

М. Грушевський не надавав їм особливого значення в історії слов'ян, відводячи основне місце антам, яких він вважав безпосередніми предками українського народу¹¹⁴. Повідомлення про них у Літописі М. Грушевський розглядав крізь призму історії антів. Він вважав, що цей епізод є відображенням спогаду народу про аварську агресію, переказану Менандром, яка відбувалася у середині VI ст.¹¹⁵.

Проте думка вченого не збігається з висновками ряду відомих дослідників-славістів (Л. Нідерле, В. Ключевський, Б. Греков, В. Мавродін, Г. Ломов'янський, А. Шахматов, Г. Лябуда та ін.).

Опираючись на писемні джерела, вони одноставно дійшли висновку про існування у VI ст. на території Волині та Прикарпаття міжплемінного союзу східнослов'янських племен, об'єднаних навколо дулібів¹¹⁶. В. Ключевський писав, що у Прикарпатті в VI ст. ми застаємо великий військовий союз під керівництвом князя, що і є фактом, який можна поставити на самому початку нашої історії. Вона почалася у VI ст. на самому краю, у південно-західному куті нашої рівнини, на північно-східних схилах і предгір'ях Карпат¹¹⁷. Він вважав, що саме дуліби тоді панували над усіма східними слов'янами.

В. Мавродін, Б. Греков вважали дулібське об'єднання початковим етапом державності східних слов'ян¹¹⁸.

Найновіші відомості на користь існування дулібського союзу племен, у тому числі топонімічні, археологічні, наводять В. В. Ауліх, В. Д. Баран. В. Ауліх виділив аварські матеріали на дослідженому ним ранньосередньовічному слов'янському городищі біля с. Зимне¹¹⁹. Цей матеріал є незаперечним свідченням аваро-дулібської війни і повністю підтверджує дані, поміщені у «Літопису Руському». В. Баран склав карту сучасних населених пунктів з назвою «дуліби» і окреслив територію цього союзу племен, а також визначив шляхи розселення слов'янських племен Прикарпаття у Європі¹²⁰.

Таким чином, можна констатувати, що у VI—III ст. н. е. на території Волині і Прикарпаття існував союз племен під політичною егідою дулібів.

В. В. Сєдов допускає, що дуліби були і пізніше. Лише протягом

113 *Літопис Руський*. Переклад Л. Махновця. — К., 1989. — С. 8.

114 *Грушевський М.* Зазн. праця. — С. 180—181.

115 *Там же.* — С. 189.

116 *Греков Б. Д.* Киевская Русь. — М., 1953. — С. 441—443.

117 *Ключевский В.* Курс русской истории. — Т. 1. — М., 1952. — С. 103 — 104.

118 *Мавродин В. В.* Очерки по истории феодальной Руси. — М., 1949.

119 *Ауліх В. В.* Зимнівське городище. — К., 1972. — 124 с.

120 *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром... — С. 130—137.

IX ст. цю назву витіснила інша — волиняни¹²¹. Яка ж початкова дата дулібської історії ?

Цілком зрозуміло, що функціонуючи в VI ст. вже у сталій формі цей союз племен повинен був пройти період формування. Де, в яких умовах проходив такий процес ?

Наші дослідження довели, що починаючи з останньої чверті II ст. н. е. територія Волині була заселена готами — носіями вельбарської культури. Найпізніші пам'ятки цієї культури репрезентовані поселеннями, могильниками, а також скарбами типу Борочиці-Ласки, що були зариті протягом рубежу і першої чверті V ст. н. е.¹²².

Найраніші слов'янські поселення на території Волині датуються в межах VI ст.¹²³. Тому малоімовірно, щоб такий потужний союз племен міг сформуватися короткий термін на новозаселених землях, та ще й на периферії слов'янської ейкумени.

Крім того, через брак даних важко сказати, що діялось на Волині в проміжку між V і VI ст. Ми не схильні вважати, що такий багатий природними ресурсами край був незаселеним довгий проміжок часу. Проте відсутність виразних пам'яток цього періоду все ж дає змогу припустити, що ця заселеність мала принаймні спорадичний характер. Отже, Волинь не могла бути територіальним ядром, навколо якого формувався дулібський союз племен. Найімовірніше, що таким регіоном були сусідні землі Прикарпаття, а точніше — басейн верхів'їв Західного Бугу, Верхнього та Середнього Подністров'я. Тому варто підкреслити думку В. В. Седова, який, розглядаючи проблему дулібів, зауважив, що етнонім «дуліб» має західнонімецьку основу і склався ще в римський час десь по сусідству слов'ян із західнонімецьким населенням¹²⁴.

Територія Прикарпаття, як згадувалося вище, в римський період була зайнята компактною групою поселень, виділених і вивчених В. Д. Бараном, Й. І. Вінокуром (Черепин, Ріпнів-II, Бовшів, Бакота і тощо)¹²⁵. Поселення мають значні розміри і потужний культурний шар, що свідчить про їхнє тривале існування.

Етнічна належність носіїв пам'яток Подністров'я III—V ст. типу Черепин-Ріпнів не викликає сумніву. Вони сформувалися на основі старожитностей зубрицької культури попереднього часу, творцями яких, ймовірно, була певна частина венедів, описана Тацітом¹²⁶. В свою чергу, близькість основних елементів матеріальної культури

121 Седов В. В. Восточные славяне... — С. 92—93.

122 Козак Д. Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV—V ст. // Археологія.— 1995.— № 4.— С. 50—66.

123 Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром...

124 Седов В. В. Восточные славяне... — С. 92.

125 Баран В. Д. Черняхівська культура...

126 Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині.— К., 1991.

пам'яток «черняхівського» типу Подністров'я і ранньосередньовічних слов'янських старожитностей є доказом етнічної спорідненості людності цього регіону, починаючи від I ст. н. е.

З кінця II ст. північними, східними і, очевидно, південними сусідами слов'янських племен Прикарпаття стали східногерманські племена готів та гепідів. Вони витіснили слов'янське населення з Волині і з Південного Побужжя у Подністров'я, а також у східні та південні регіони України (Середнє Подніпров'я, Буджацький степ).

У матеріальній культурі слов'ян Подністров'я відсутні будь-які елементи вельбарської культури — культури готів, і навпаки, на вельбарських пам'ятках поки-що немає слідів слов'янської культури. При такому близькому сусідстві і довготривалому часу співіснування це явище вимагає пояснення. На наш погляд, у Подністров'ї вже в III ст. сформувалося, очевидно, досить потужне слов'янське об'єднання, яке не тільки не пустило готів через свою територію, а й зуміло надійно організувати захист своєї території. Можна припустити, що мали місце певні договірні засади, які давали можливість слов'янам, судячи з археологічних даних, співіснувати по сусідству з воєвничими готськими общинами. Безперечно, це були відносини, які виключали підпорядкованість готам.

Єдність матеріальної культури людності Подністров'я, її своєрідність та стабільність протягом всього римського часу свідчить про відповідну ступінь етнічної консолідації суспільства. Відсутність у матеріальній культурі германських елементів, на відміну від інших ареалів, є доказом несприйняття, а можливо, й антагонізму до германського світу. Проте, живучи в оточенні германців, які мали в цей період особливо експансіоністську потестарність, слов'яни Подністров'я повинні були мати сильну військову організацію і добре організоване суспільство. Загальновідомо, що в умовах наростання військової загрози зростає роль надобщинних військово-політичних органів влади та управління, відбувається концентрація влади в руках лідерів. Вивчення процесу утворення держави Само у Моравії показує, що функції оборони проти зовнішньої небезпеки відігравали тут вирішальну роль і залишалися домінуючими протягом довгого часу. Політична влада мала у державі Само військовий характер, а захист кордонів був її основною функцією¹²⁷.

Чи відповідав рівень економічного розвитку венедрів Подністров'я можливому утворенню протодержавного об'єднання?

Починаючи з II ст. н. е. у Подністров'ї, завдяки близькості до кордонів Римської імперії, тісним контактам з дакійцями — носіями провінціально-римських впливів, спостерігається значний прогрес в землеробстві. У господарстві застосовуються орні знаряддя плужного типу, удосконалюються знаряддя збору врожаю та його переробки. У господарському житті входять у вжиток ротаційні жорна, які заміню-

¹²⁷ Poulic J. Slovane na Morave.— Brno, 1948.— S. 83.

ють малоефективні зернотерки. З'являються спеціалізовані споруди — млини, які обслуговують, очевидно, кілька общин (Пасіки-Зубрицькі). Ріст продуктивності землеробства органічно пов'язаний з розвитком тваринництва.

Велику роль у розвитку економіки слов'ян відіграли встановлення та активний процес торгових відносин з римськими провінціями чи Римською імперією. Поглинаючи велику кількість зерна та продуктів тваринництва, Рим стимулював їх виробництво у слов'ян.

Соціальну основу слов'янського суспільства складали окремі домогосподарства, сім'ї, об'єднані, як підтверджують археологічні матеріали, у сусідську общину. Створений додатковий продукт обмінювався на ремісничі товари, предмети розкоші, вино, монети. Таким способом стимулювався розвиток гончарного, ювелірного ремесла, залізодобувної справи, які працювали на ринок.

На думку дослідників, населення України у III—IV ст. н. е. повністю забезпечувало себе необхідними сільськогосподарськими продуктами та ремісничими товарами.

Ряд провідних вчених вважає, що суспільство цього часу відповідало рівню ранньофеодального утворення з відповідними політичними атрибутами (М. Ю. Брайчевський, Б. О. Рибаків).

Як свідчать археологічні джерела, рівень розвитку слов'янських общин Подністров'я III—V ст. не відрізнявся від рівня розвитку общин черняхівської культури. Кістяком черняхівського суспільства була готська політична структура, а її тілом — економіка, спрямована на торгівлю з Римом через посередництво готів, грабіжницькі війни.

Тому, розглядаючи рівень суспільно-політичного розвитку людності Подністров'я, можна сміливо відійти від структури готського суспільства, що займали землі, які безпосередньо межували з слов'янськими селищами Подністров'я.

Амміан Марцеллін пише, що у готів тоді існувала спадкоємна «королівська» влада, родова аристократія, яка чітко відмежувалася від рядового населення, постійна військова дружина, раби, вільновідпущеники. Основну ж масу населення складали вільні общинники¹²⁸.

Підтвердженням такого рівня суспільно-політичного розвитку слов'ян може бути приклад Боза (Божа) — голови слов'янського об'єднання IV ст., якого Йордан називає «рексом», як і володарів остготів, вестготів, гунів¹²⁹. Це слово Йордан вживав для позначення носіїв спадкоємної монархічної влади. Боз мав, судячи з опису історика, значну кількість племінної знаті. Він пише про 70 старійшин, які супроводжували Боза і були розіп'яті разом з ним Вінітарієм.

Економічний розвиток слов'ян, який давав змогу виробляти додатковий продукт, цілком міг забезпечити існування військових вождів, їх дружини для оборони кордонів і відсічі ворогу. Отже, впевнено мож-

¹²⁸ Кулаковский Ю. А. Указ. соч.— 3, 5.

¹²⁹ Йордан. Указ. соч.— С. 247.

на говорити, що соціально-економічний розвиток слов'янських племен Подністров'я у III—IV ст. досяг такого рівня, при якому їх політична організація переросла рамки племінних об'єднань. Очевидно, в боротьбі з готами, які оточували слов'ян, а також з вандалами, котрі проникали іноді в їхнє середовище, в умовах високої соціальної мобільності, постійного військового напруження у Подністров'ї почав складатися союз слов'янських племен — дулібське протодержавне утворення.

Він став політичною фіксацією етнічної та культурної спорідненості населення Прикарпаття та Південної Волині, результатом економічного розвитку й соціальної стратиграфії венедекського суспільства I—IV ст. н. е. Каталізатором процесу об'єднання стало військово-протистояння германцям — готам, вандалам. Додатковий продукт, який вироблявся слов'янською людністю для торгівлі з Римом, в умовах розриву зв'язків з імперією у IV ст. міг повністю використовуватися для утримання князів, воєначальників та їхньої дружини, до якої при необхідності вливалася більша чи менша частина чоловічого населення.

Нам уже доводилося висловлювати думку, що організатором боротьби венедеків з готами у IV ст. н. е. було політичне об'єднання слов'ян Подністров'я¹³⁰. Йдеться про епізод з праці Йордана, де говориться, що після смерті готського короля Германаріха (близько 375 р.) Вінитарій вступив у війну з слов'янами. То ж з ким вював Вінитарій? Йордан пише, що то були анти. Але слід мати на увазі, що Йордан путав або ж ототожнював венедеків і антив. Незрозуміло, наприклад, чому переможець антив Вінитарій носить титул Wini-arga (потрошитель венедеків)¹³¹.

Цілком можливо, що Йордан, пишучи у VI ст. про події IV ст., переносив у той час сучасні йому етнічні визначення слов'янських племен. Підтвердженням цієї думки може бути його загальновідоме повідомлення, що слов'яни, знані тоді (тобто у VI ст.) під назвами «анти», «венеди» і «склавени», походять від одного кореня і у давнину називалися спільним іменем «венеди»¹³².

Для підтвердження нашої тези звернемося до археологічних матеріалів.

У IV ст., як показали археологічні дослідження, на території, де, згідно з писемними джерелами, розміщалися анти (між Дунаєм та Дніпром над Північним Причорномор'ям), існувала добре розвинута черняхівська культура, репрезентована чисельними поселеннями та могильниками¹³³. Аналіз пам'яток цієї культури показав, що її скла-

¹³⁰ Козак Д. Н. Культурно-історична інтерпретація...

¹³¹ Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян . — М., 1991.

¹³² Йордан. Указ. соч.. — С. 34, 35, 119.

¹³³ Баран В. Д. Черняхівська культура...; Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987. — 112 с.; Славяне Юго-Восточной Европы. — С. 18—172.

довими в даному регіоні є скіфо-сарматські, готські та фракійські елементи. Тих рис матеріальної культури, які б продовжилися у ранньосередньовічних слов'янських пам'ятках, тут не виявлено. Отже, виходячи з археологічних джерел, стійких груп, чи об'єднань слов'янського населення у IV ст. на землях, де локалізуються анти, не було. В усякому разі, за археологічними матеріалами слов'янський етнос не виділяється. Пенківська культура, творцями якої, на думку дослідників, були слов'яни-анти, викристалізувалася лише у V—VI ст. Однією з складових частин цієї культури були пам'ятки київського типу, розміщені в III—IV ст. у Подесенні¹³⁴. Генетичний зв'язок київської і пенківської культур дав підстави Р. В. Терпиловському висловити припущення, що саме слов'яни Подесення, носії київських пам'яток, брали участь в боротьбі з готами, описаній Йорданом¹³⁵.

Безперечно, пам'ятки київської культури, як і пам'ятки III—V ст. Подністров'я, мають пряме відношення до історії слов'янського етногенезу. Всі аргументи, які наводить Р. В. Терпиловський на користь своєї гіпотези, можна також застосувати і до дністровських слов'ян (племена київської культури відповідають слов'янам-венедам; розташування київських пам'яток на периферії готського ареалу; гото-слов'янські сутички тощо). Проте ці аргументи не враховують більш суттєвого — стану соціально-економічного розвитку суспільств обох регіонів. Археологічні дослідження київської культури показали, що для неї характерні невеликі, короткочасні поселення, які нараховують кілька жител, і велику кількість ям-погребів, розташованих компактно поза житлами. Це означає, що поселення займала одна патріархальна сім'я із спільною власністю на засоби виробництва та результати праці¹³⁶. Асортимент знахідок, зібраних у процесі розкопок київських пам'яток, вузький. Це, в основному, уламки ліпної кераміки, глиняні прясла, кістяні вироби. Трапляються поодинокі знаряддя праці із заліза. Імпортом із черняхівського середовища була кружална кераміка.

Основою господарської діяльності були землеробство (переліг і підсіка) та присадибне тваринництво. Лише у IV — на початку V ст. у деснинських племен з'явилися наральник, ротаційні жорна — високоефективні типи сільськогосподарських знарядь, якими дністровські слов'яни користувалися з II ст. н. е. Ремесла (керамічне, залізобробне) не вийшли за межі общинної стадії¹³⁷.

Соціальний розвиток київських племен, на думку Р. В. Терпиловського, був віддаленим від розвинутих суспільств того часу¹³⁸. Лише на

¹³⁴ Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья...

¹³⁵ Терпиловський Р. В. Слов'яни Подніпров'я в першій половині I тис. н.е. // Матеріали до української етнології. — К., 1995.

¹³⁶ Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья... С. 8—16.

¹³⁷ Там же. — С. 67.

¹³⁸ Там же. — С. 71.

останньому етапі існування київської культури спостерігається процес трансформації родових відносин до первісної сусідської общини¹³⁹.

Таким чином, порівняно слабка і нерозвинута економіка київських племен не була спроможною на виготовлення додаткового продукту. Рівень суспільного розвитку київських племен виключає наявність достатньої соціальної диференціації.

Тому, на наш погляд, соціально-економічний потенціал київських племен не міг забезпечити, а тим більше організувати, систематичну війну з готськими «Рексами». Основним способом захисту від готів для слов'ян Подесення, як свідчать археологічні дослідження, було переселення у більш північні лісові зони Подністров'я. Слід також додати, що племена київської культури були далекими і від етнічної єдності. Про це свідчить значна кількість балтських елементів в їх матеріальній культурі.

Криза Римської імперії наприкінці IV ст., навала гунів, розгром ними готів призвели до занепаду черняхівської культури. Проте це мало торкнулося слов'янського населення Подністров'я. Продовжують існувати поселення (Теремці, Бакота, Сокіл, Підберізіці), які відрізняються від поселень більш раннього часу дещо меншою кількістю кружальної кераміки, упрощенням ліпного посуду, появою печей-кам'янок, а водночас і прямокутних жител. Лише протягом V ст. відбулася повна трансформація цих старожитностей у пам'ятки пражської культури¹⁴⁰.

Землі Верхнього Подністров'я не зазнали руйнації від гунських наїздів. Джерела свідчать, що гуни були союзниками слов'ян-венедів у боротьбі з готами. Це дало змогу слов'янам зберегти людський потенціал, стабільність системи господарства.

Саме тому, ймовірно, на тлі повного занепаду черняхівської культурної спільності, до якого входили і слов'янські племена, саме венеди Подністров'я змогли виступити організаторами об'єднання навколо себе інших етнічно споріднених племен Лісостепу України. Можна припустити, що саме тоді остаточно оформилося міжплемінне об'єднання, яке отримало назву одного з подністровських племен — дулібського.

Протягом VI ст. слов'янські групи, які входили в це об'єднання, освоїли землі Волині, частково мігруючи на інші землі (північно-східні регіони України, Закарпаття, Словаччину, Чехію, Польщу). Про це свідчить поширення етноніму «дуліб» у Європі, а також археологічних пам'яток, аналогічних дністровським.

Картина етнічної історії України періоду раннього середньовіччя була б неповною без характеристики явищ, що відбувалися у степах Північного Причорномор'я та Криму.

Історія цього регіону, після гунського панування, важка для від-

¹³⁹ Там же. — С. 72.

¹⁴⁰ Славяне Юго-Восточной Европы... — С. 191—202, 339.

творення. За свідченням Йордана, гуни, які повернулися з Європи, зустріли тут споріднені племена акацирів. Пізніше (з V — початку VI ст.), за Йорданом, зі сходу, у Причорноморські степи, просунулися нові тюркомовні номади: кутрігури, онагури, угрігури. Це були, як вважають дослідники, протоболгарські племена.

У 60-70-х роках вони поступаються місцем ордам тюркітів, які входили до складу Тюркського каганату і звалися аварами.

За версією, що ґрунтується на повідомленнях Феофілакта Сімокатти, авари (варгунтіди), до середини VI ст. заселяли східну частину Туркестану поблизу Согдіани. Натиск турків змусив їх у 558 р. покинути свої землі й рушити у північно-західному напрямку. Відомо, що у 557/8 рр. у Константинополі вперше з'явилося аварське посольство, яке своїм виглядом (носіння чоловіками кіс) викликало сенсацію. З цього часу авари стали активно втручатися у життя племен Європи і Візантії, викликаючи конфлікти і беручи в них участь. Заручившись підтримкою аланів, авари, як вважають дослідники, підкорили болгарські племена утігурів, кутрігурів, котрі займали степові простори від Волги до гирла Дунаю і посіли панівне становище в цих регіонах¹⁴¹. В цей же час авари повинні були зіткнутися з слов'янськими племенами антів, склавів, які заселяли величезні простори у Лісовій та Лісостеповій зонах України, Польщі, Румунії, Словаччини, і вступили з ними у війну, про що йтиметься далі.

Постійний страх перед турками, а скоріше прагнення до грабежу, схилив аварів до нових походів і місць проживання у західному напрямку. У 562 р. аварський кагаг Баян, як повідомляють писемні джерела, вимагав від Візантії місце для свого народу. З цієї метою авари здійснили два невдалі походи з Північного Причорномор'я у Центральну Європу проти франків¹⁴².

Успіх аварам принесли не воєнні дії, а дипломатичні відносини з лангобардами, які проживали на території Панонії. Останні попросили допомоги аварів проти своїх споконвічних ворогів — гепідів, котрі заселяли Потисся на території Великої Угорської низовини. Як винагороду, лангобарди пообіцяли аварам десятину своєї худоби, половину награвованого на території гепідів. Через рік лангобарди через вдячність за перемогу над гепідами, віддали аварам свої місця проживання, переселившись до північної Італії. Авари, здобувши відносно безпечні для проживання землі, вступили у смугу розквіту. Основне вістря устрімлень аварів було направлене на Візантію. Вони здійснювали численні військові походи на візантійські провінції з метою грабунку, вимогою великих контрибуцій. При цьому авари вмело використовували зростаючий натиск слов'янських племен на Балкани, запрошуючи їх, в одних випадках, до спільних дій, або, в іншому разі, відбираючи на-

¹⁴¹ *Етнокультурная карта...*— С. 105

¹⁴² *Полескі Яцек. Кочівники у Середній Європі у V—X століття // Кочівники України.— Катовіце, 1996.— С. 139—159.*

грабоване у Візантії багатство. Для прикладу згадаємо дворазову облогу слов'янами і аварами м. Салоніки, яка, проте, скінчилась щасливо для городян, завдяки, як свідчать писемні джерела, заступництву вищих сил — святих чудотворців, спустошення у першій чверті VII ст. іллірійської префектури. Остання так і залишилась у руках слов'ян¹⁴³.

Історія більш як двохсотрічного існування аварського каганату наповнена збройними конфліктами з Візантією, складними взаємовідносинами з оточуючими народами, особливо слов'янами, лангобардами, болгарськими племенами. Останні, під проводом князя Аспаруха, зайнявши територію Фракії і, підкоривши проживаючих там слов'ян, утворили 681 р. самостійну державу — Болгарське царство, що стало вірним союзником Візантії проти аварів, значною мірою нейтралізувавши їх військову потугу.

У VIII ст. ще досить міцний аварський каганат розв'язав велику війну з франками та Баварією, що проходила з перемінним успіхом. Нарешті, скориставшись вибухом громадянської війни в каганаті, Карл Великий у 752—759 р. р. здобув основну аварську територію, захопивши також столицю аварського каганату. Населення стало васалом короля франків і прийняло християнство. До повного розгрому військової міці аварів долучилися також слов'янські об'єднання Подунав'я. Останній раз назву аварів знаходимо у писемних джерелах 812 р. На думку дослідників, цей народ був асимільований в основному слов'янським середовищем.

Етнічний склад Аварського каганату був неоднорідним. Крім самих аварів, яких, за підрахунками вчених, було не більше 100 тисяч, до його складу входив ряд інших племен, котрі приєдналися до орди в процесі їх перебування у степах Північного Причорномор'я та під час руху до Подунав'я.

Це, звичайно, підкорені аварами степові болгарські племена кутрігурів і оногурів. Очевидним є приєднання до орди слов'янських груп населення, особливо антів та громад, які були їхніми сусідами в Угорській котловині. Там же до складу аварської держави були приєднані рештки германських племен гепідів. Це підтверджується антропологічними даними з могильників Подунав'я. Крім значної частини похованих з типовими монголоїдними рисами, в них присутній великий процент особин із змішаними або типово європейськими особливостями¹⁴⁴.

Авари залишили після себе у степах Причорномор'я нечислені поховальні пам'ятки, досліджені, переважно, в останнє десятиліття.

На відміну від римського часу, коли гуни, зайнявши північно-причорноморські степи, швидко добились перемоги над готським політичним об'єднанням, авари зустріли тут більш нову і могутню силу — слов'ян. На час появи аварів слов'яни вже займали величезні простори

¹⁴³ Szymanski W., Dabrowska E. *Awary, Wegrzy.*— 1979.— С.131—250.

¹⁴⁴ *Полескі Яцек.* Вказ. праця.— С. 153.

Східної Європи, Польщі, Румунії, Словаччини, здійснювали зухвали грабіжницькі походи за Дунай.

Судячи з писемних даних, авари, зустрівшись з слов'янськими племенами, насамперед антами, стали здійснювати військові акції проти них. Прокопій Кесарійський пише, що авари, підкоривши кутригурів, напали на антів, яких стали грабувати і нищити¹⁴⁵. Цей же факт підтверджує інший автор — Менандр Протектор, підкреслюючи, що авари почали розоряти антів, не перестаючи грабувати і поневолювати жителів, забираючи їх у полон¹⁴⁶.

Цей автор подає цікавий епізод слов'яно-аварських стосунків: «Володарі антські були доведені до відчаю і втратили свої надії. Авари грабували і спустошували їхні землі. Пригнічені набігами супротивників, анти відправили послом до аварів Мезамира, сина Ідарізієва, брата Калагастова, і просили допустити їх викупити бранців із свого роду». Далше йдеться про те, що Мезамир нібито говорив з аварами гоноровито, тобто з недостойною повагою, і вони, спровоковані ще й наговорами одного болгарина (кутрігура), ухилившись від належної до особи посланника поваги, знехтували правилами і вбили Мезамира. З того часу авари ще більше стали розоряти землі антів, не перестаючи грабувати її і поневолювати жителів¹⁴⁷. На думку дослідників, ці події могли відбутися у середині VI ст.

Писемні джерела згадують також про зимівлю аварів у слов'янських хатах, захоплення слов'янок за жінок тощо.

Ворожі відносини аварів з іншим слов'янським об'єднанням, дулібами, описані у «Літописі Руському»: «У ті самі часи існували й обри, що воювали проти цесаря Іраклія і мало його не схопили. Ці ж обри воювали проти слов'ян і дулібів, що (теж) були слов'янами і насильство вони чинили жінкам дулібським, якщо поїхати (треба) було обринові, (то) не давав він запрягати ні коня, ні вола, а волів упрягти три, або чотири, або п'ять жінок у телігу і повезти обрина — і так мучили вони дулібів. Були ж обри тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог і померли вони всі і не зостався ні один обрин. І єсть приказка на Русі й до сьогодні: «Погинули вони як обри» — бо нема їхнього ні племені, ні потомства»¹⁴⁸. Події, описані у літописі, відносяться до початку VII ст.

Сліди війни дулібів з аварами відкрито при дослідженні давньослов'янського городища поблизу с. Зимне на Волині. В процесі розкопок тут простежено залишки руйнації, трупи захисників, трилопатевої, типово аварської наконечники стріл. На думку В. В. Ауліха, автора розкопок, городище загинуло у середині VII ст.¹⁴⁹.

145 Прокопий из Кесарии. Указ. соч.— С. 387.

146 Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 247.

147 Там же. — С. 247.

148 Літопис Руський...— С. 7.

149 Ауліх В. В. Зазн. праця.— С. 108—110.

Покорені слов'яни змушені були, очевидно, як і при пануванні готів і гунів, постачати аварам продовольчі товари, загопи воїнів, виконувати інші данинні повинності.

Виходячи з невеликої кількості аварських знахідок на корінних слов'янських землях, дослідники (Г. Ловмянський, В. Ауліх) справедливо припускають, що кочовики не проживали постійно на слов'яно-антських землях, а використовували цю територію у якості шляхів сполучень між східним і західним (Панонським) каганатами. Г. Ловмянський вважає, що дуліби, наприклад, були забов'язані забезпечувати проїжджі групи аварів транспортом і їжею¹⁵⁰. Що ж до антів, то Візантія всіляко підбурювала цей народ проти аварів. Так, Прокопій Кесарійський¹⁵¹ пише, що імператор Юстиніан у 545 р. пообіцяв антам м. Турріс з областю, а також багато грошей за те, щоб вони дали клятву у майбутньому дотримуватися миру і завжди виступати проти гунів, коли вони будуть мати намір здійснити набіг на імперію. О. М. Приходнюк, який спеціально досліджував гото-аварські стосунки, вважає, що саме дотримання союзу з імперією спричинилося до розгрому антського політичного союзу¹⁵². Так, Феофілакт Сімокатта пише, що у кінці правління імператора Маврікія (582-602) каган, одержавши звістку про набіги римлян, направив сюди Апсіха з військом і наказом винищити плем'я антів, які були союзниками римлян¹⁵³. О. М. Приходнюк наводить також дані Феофана стосовно антів. У його «Хронографії» у перекладі І. С. Чигурова під 602 р. пишеться, що каган послав Апсіха з військом знищити плем'я антів, як союзників ромеїв. Після того, як це сталося, частина аварів перейшла до ромеїв.

На думку О. М. Приходнюка до Візантії перейшла вціліла частина антського війська. Вона, очевидно, несла службу по охороні північних кордонів імперії. Антський союз слов'ян перестав існувати¹⁵⁴.

Слов'яно-аварські стосунки зафіксовані у ряді археологічних комплексів при розкопках пам'яток пеньківської культури. Так, на поселеннях Осипівка, Стецівка і ряді інших¹⁵⁵ виявлено по одному юрто-подібному житлу овальної або круглої у плані форми. Особливістю цих типово кочівницьких споруд є заглиблення у землю. Це риса житлового будівництва, властива вже осілому населенню. На думку визначного дослідника кочових суспільств С. О. Плетньової, населення, яке жило в таких житлах, вже засвоїло основні принципи будівництва постійних житлових будівель, а з юратми їх зближує лише округла

¹⁵⁰ Lowmianski H. *Poczatki Polski z dziejow slowian w I t. n. e.*— W., 1963.— Т. 1.— S. 363—365.

¹⁵¹ Прокопій из Кесарии. Указ. соч.— С. 298.

¹⁵² Приходнюк О. М. Анти та авари // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян.— К., 1997.— С. 146.

¹⁵³ Феофилакт Симокатта. *История.*— М., 1957.— С. 180.

¹⁵⁴ Приходнюк О. М. *Зазн. праця.*— С. 146.

¹⁵⁵ *Славяне Юго-Восточной Европы...*— С. 328.

форма і розміщення вогнища у центрі помешкання¹⁵⁶. Ці дані дають право констатувати явище культурної етнічної адаптації кочівників у слов'янське середовище. Тільки результатом цього процесу можна пояснити появу поховань із змішаними кочівницькими і слов'янськими племенами, виявленими в зонах стику пеньківців і номадів.

Для прикладу можна навести матеріали могильника поблизу с. Алексеевка на Дніпропетровщині, могильнику Селіште у Молдові і ряду інших пам'яток. На першому могильнику виявлено кілька трупопокладень, здійснених за обрядом кочівників, які супроводжувалися речами, властивими слов'янам. У похованнях могильника Селіште трупопокладення супроводжувалися змішаним аварсько-пеньківським інвентарем (аварські прясла та пряжки і слов'янські пальчасті фібули).

Вплив аварів на слов'ян простежується і у керамічному матеріалі. На пам'ятках Поорелля, Дніпровського Надпоріжжя виявлено типово кочівницькі горщики з властивим їм орнаментом та складом керамічного тіста¹⁵⁷.

Під впливом аварів у антів набувають поширення глиняні фігури тварин, кістяні петлі для підвішування налучників, сагайдаки, кістяні обклашки лука, наконечники стріл трьохлопатевої та ромбічної форми.

Ці дані свідчать про певні контакти між антами та аварами, часткове взаємопроникнення культур. Це явище було масштабним у Подунав'ї, Словаччині, Моравії, інших землях, де широко відомі аварсько-слов'янські могильники, які ілюструють процес мирних взаємин аварів з автохтонним слов'янським людином. Простежено поступове осідання кочівників серед землеробів і їх асиміляцію, яка завершилася у VIII ст. н. е.

¹⁵⁶ Плетнева С. А. От кочевий к городам.— М., 1967.— С. 57.

¹⁵⁷ Славяне Юго-Восточной Европы...— С. 330

Розділ IV

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В ЧАСИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

В останній чверті I тис. н. е. в розглянутому регіоні Європи проходили історичні процеси, що призвели до появи першої східнослов'янської держави, ядром якої стали землі Середнього Подніпров'я з центром у Києві. У вітчизняних писемних джерелах це політичне утворення отримало назву «Руська земля» або «Русь», а в іноземних — «Рос» або «Русь». Вивчення давньоруської історії залишається актуальною темою досліджень уже протягом багатьох десятиліть. Але якщо в попередні часи основний акцент робився на доказ того, що суспільство Східної Європи в епоху Середньовіччя ні в чому не відрізнялось від суспільства Європи Західної, то сьогодні ця проблематика все частіше використовується при ствердженні виключного права того чи іншого сучасного східнослов'янського народу на тисячолітню спадщину.

У наукових виданнях в основному застосовуються терміни «Київська Русь», «Дав-

Рис. 63. Зображення давньоруських князів (монети Володимира та Ярослава).

ня Русь», «Русь — Україна», хоча слід зауважити, що це кабінетні терміни. Вони з'явилися під пером дослідників попередніх поколінь (московські книжники ХVІ ст., М. М. Карамзін, С. М. Соловйов, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський та багато інших).

Давньоруський період розвитку східних слов'ян поділяється дослідниками на два етапи: ранньофеодальний (ІХ — початок ХІІ ст.) та феодальної роздробленості (ХІІ—ХІІІ ст.). На першому з них основні імпульси у керуванні здійснювались зі столиці держави — Києва, а на другому ефективно розвивались центри удільних князівств, що було типовим і для інших європейських країн. Але Київська земля (з територією, що в основному знаходилась на Правобережжі Дніпра) так і не виділилась у спадкоємну вотчину однієї з гілок князівського роду Рюриковичів — аж до трагічних подій ХІІІ ст. (навали орд монголо-татар) вона вважалась власністю всього великокнязівського роду¹.

Конкретна суть давньоруського феодалізму полягала в державній приналежності земельних володінь, що роздавались великим князем київським чи володарем окремої літописної землі, але не просто як приватним володарем, а як носієм державних символів. Права володаря, як великого князя,

так і князів удільних земель, залежали від володіння відповідним столом. Тобто такий «державний» феодалізм характеризувався використанням землеволодіння безпосередньо із відносин панування. Походження визначило й суттєві моменти феодальних відносин, серед яких слід виділити такі:

1) домінування «вості» як форми землеволодіння близької до беніфіціальної й підпорядковане значення «вотчини», близької за своєю суттю до західноєвропейського аллоду;

2) панування централізовано-рентної системи експлуатації во-

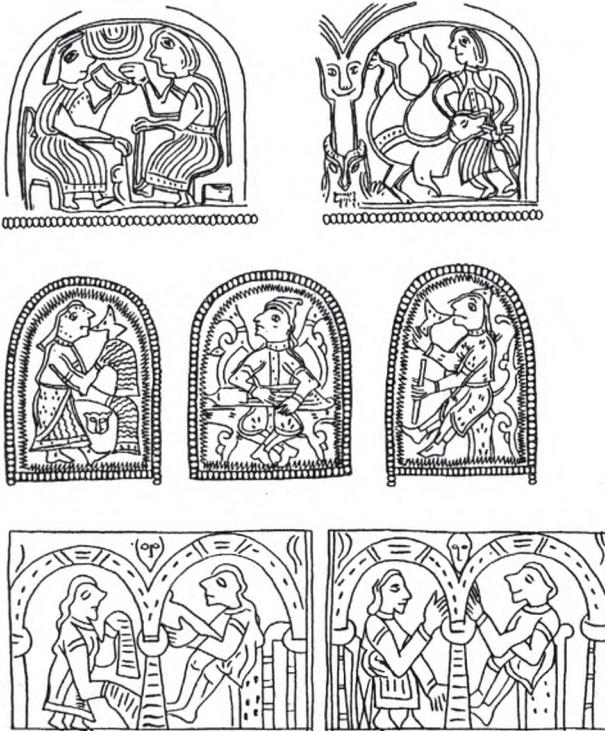

Рис. 64. Зображення русів на срібних браслетах-наручах.

¹ Толочко П. П. Київська Русь.— К., 1996.— С. 208.

лості» князем при наявності й «вотчинної» — в доменіальних володіннях.

На відміну від повної, вітчужуваної власності, що була характерною для феодальної Західної Європи, у Європі Східній на першому місці знаходилась власність умовна, тимчасова, невідчужувана. Головною у давньоруських поглядах на суть державної влади була переконаність в тому, що суб'єктом влади із тісно пов'язаною з нею земельною власністю був не один якийсь зверхник починаючи з великого князя київського, а весь князівський рід Рюриковичів, по відношенню до якого окремих його представників виступав у ролі тимчасового володаря території².

На специфічні риси Київської держави впливав і географічний фактор — її розташування в контактній зоні між середньовічними цивілізаціями Заходу та Сходу, на кордоні з кочівницьким Степом. Ця обставина теж значною мірою впливала на етнічні процеси, що відбувалися тут у розглянутий історичний відрізок часу.

Але всі названі особливості історичного розвитку почали визрівати дещо раніше — на завершальному етапі первіснообщинного ладу.

1. Історики про етнічний розвиток Русі

Об'єктивно проблема етнічного розвитку Русі не належить до надто складних. Наявність великого кола джерел (писемних і археологічних) дає змогу відтворити досить реалістичну картину етнічних процесів на Русі від часів формування держави і до її падіння в 40-і роки XIII ст. При цьому, звичайно, дослідник мусить керуватись лише пошуком істини і не мати жодного упередження до даної проблеми.

На жаль, вітчизняна історіографія не демонструє нам такої неупередженості. Свій деформуючий вплив на об'єктивне висвітлення етнічної історії східних слов'ян, час від часу, виявляла політична кон'юнктура. В діалектичній єдності переплітались тут офіційна великодержавна доктрина «старшого» брата і національний комплекс «меншого». Впродовж тривалого часу історики ведуть запальні дискусії з приводу права на киеворуську спадщину. Належить вона росіянам чи українцям? При цьому, нерідко, забувають, що є ще й білоруси, які також мають безпосередню причетність до цієї спадщини.

Перші спроби осмислення походження руського народу відносяться до другої половини XVII ст. і відбуваються на фоні зростання національної свідомості, викликаного національно-визвольною боротьбою українського народу. Практично ні в кого з авторів XVII ст. (Феодосій Софонович, Інокентій Гізель) не було сумнівів щодо історичної спорідненості східнослов'янських народів, які мають єдиний етнічний корінь.

² Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология.— К., 1992.— С. 77, 160, 174.

«Русский или паче Российский народы,— писав Інокентій Гізель,— тьижде суть Словяне. Единого бо ества ... и тогожде языка»³.

Вслід за літописцями та істориками ідея єдності східнослов'янських народів мала поширення і серед політичної еліти України. Фактично вона стала основною моральною підставою Переяславської угоди 1654 р. І пізніше, коли ілюзії щодо рівності, або хоч би широкої автономії України у складі Росії, щезли, українські гетьмани неодмінно підкреслювали етнічну спорідненість українців і росіян. Це визнавав навіть Іван Мазепа. У знаменитій прокламації до малоросійського народу, розісланій напередодні Полтавської битви 1709 р., він хоч і відзначав згубність царського деспотизму, все ж застерігав від війни з Великоросією «единоверной и единоплеменной».

Традиції історіографії XVII ст. мали своє продовження і в ґрунтовних історичних дослідженнях XVIII — початку XIX ст. Етнічну спорідненість усіх східних слов'ян стверджували В. Татіщев, П. Симоновський, О. Рігельман, Д. Бантиш-Каменський та інші історики. Дещо випадають з цього ряду О. Шафонський і Я. Маркович. Вони також не заперечували усталену концепцію єдності, але вносили до неї суттєве поточнення. Згідно з ними, старшим у східнослов'янській сім'ї є малоросійський народ, оскільки «колискою росів» була Київська земля.

Ще чіткіше ідея старшості малоросіян сформульована М. Маркевичем. На його думку, малоруський народ сформувався у незапам'ятні часи, тоді як великоруський виник значно пізніше з переселенців із території Південної Русі. З цим твердженням солідаризувався також російський історик Ю. Венелін, який, визнаючи спільність походження східнослов'янських народів, переважне право називатися Руссю віддавав українцям.

Приблизно з середини XIX ст. проблема киеворуської етнічної спадщини набуває принципової гостроти. Починаючи з М. П. Погодіна, російські вчені висвітлюють історію Давньої Русі як історію лише великоруського народу. Обґрунтовуючи великодержавні амбіції, М. П. Погодін відмовляється від традиційної для вітчизняної історіографії концепції спільності походження східнослов'янських народів. За ним, українці не мають жодного відношення до історії Київської Русі, оскільки переселились у Подніпров'я тільки після монголо-татарської навали з Підкарпаття і Волині. До того тут жили великороси, які, в свою чергу, під тиском завойовників переселились на північно-східні землі. Що стосується давньоруської мови, то вона, згідно з М. П. Погодіним, найближче споріднена з великоруською і в ній бракує будь-яких ознак малоросійської⁴.

Рішучу незгоду з цими поглядами висловив видатний український вчений-енциклопедист М. О. Максимович. У своїх полемічних філологічних листах він переконливо спростував твердження М. П. Пого-

³ Київський Синопис.— К., 1836.— С. 8.

⁴ Погодин М. П. Известия II отд. Академии наук.— 1856.— Т. V.— С. 70—92.

діна про виняткове право великоросів на києворуську спадщину. М. О. Максимович обстоював «найближчу спорідненість руських говірок, за якою малоросійська і великоросійська говірки, або говорячи повніше і точніше, південноруська і північноруська мови — рідні брати, сини однієї руської мови». Їх відособлення і виділення південноруської мови, як вважав М. О. Максимович, відбулося ще в дотатарський період, «коли Київська Русь була представницею руського світу, як після татар стала Русь Московська». У свою чергу південноруська мова також не була єдиною, а поділялась на дві говірки: «малоросійську, яка існувала здавна з обох сторін Дніпра — на Україні, Поділлі, Волині і в Сіверщині і червоноруську, що також існувала здавна по обох сторонах Дністра у Галіції і Карпатах»⁵.

Велику увагу проблемі етнічного розвитку часів Київської Русі приділяв М. І. Костомаров. Його погляди щодо цього викладені у працях «Мысли о федеративном начале древней Руси», «Две русские народности», «Черты народной южнорусской истории» тощо. Вони неоднозначні, нерідко суперечливі, але завжди оригінальні. На його думку, у першій половині нашої історії, періоді удільно-вічового укладу, народна загальноруська стихія виступає в сукупності шести основних народностей, а саме: південноруської, сіверської, великоруської, білоруської, псковської і новгородської. Їх етнічною підосною були літописні племена, які консолідувались у більші спільності.

Обширна і різноманітна південноруська народність, згідно з істориком, в удільний період відособилась системою частин, які утворювали одну землю. Вони відрізнялись одна від одної народними звичаями, говірками, способом життя, але їхня доля впродовж тривалого часу була нероздільна. Навіть Сіверія, яка за говіркою, способом життя і фізичною структурою посідала середнє місце між південнорусами, великоросами і білорусами, більше тягнулась до півдня, ніж до півночі⁶.

Певною етнографічною своєрідністю відрізнялось населення Києва і Руської землі у вузькому значенні цього слова. Постійне проживання тут варягів і греків, шведів і датчан, печенігів і поляків, представників інших слов'янських і неслов'янських народів, на думку М. І. Костомарова, призводило до того, що в Київській землі, менш ніж в інших регіонах, міг зберігатися чистий тип одної народності⁷.

Згідно зі спостереженнями М. І. Костомарова, близьким до Південної Русі було населення Новгородщини. Навіть у ХІХ ст. воно вживало такі слова, яких не знала великоруська мова, але вони мали поширення у малоросійській. Наприклад: «шукати», «хилить», «шкода»,

⁵ Максимович М. А. Собрание сочинений.— К., 1880.— Т. III.— С. 189—190, 275.

⁶ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования.— СПб., 1872.— Т. I.— С. 19—21.

⁷ Костомаров Н. И. Черты народной южнорусской истории // Исторические произведения.— К., 1989.— С. 23.

«що» замість «что», «жона» замість «жена»; «я» замість «а» — «дивиця», «травиця». На цій підставі М. І. Костомаров зробив висновок, що Новгород завжди був рідним братом Півдню.

Висновки М. І. Костомарова про розділення східних слов'ян домонгольського періоду на ряд народностей сприймаються, нерідко, надто спрощено, як незаперечна констатація існування в той час українців, росіян і білорусів у їх сучасній етнографічній структурі. Тим часом нічого подібного він не стверджував. «Розуміється, — писав історик, — було б легковажно уявляти, що образ, у якому південноруська народність з її ознаками була в давнину, той самий, у якому ми зустрічаємо її в пізніші часи. Історичні обставини не давали народу стояти на одному місці ... Якщо ми, відносно давнини, говоримо про південноруську народність, то розуміємо її у тому вигляді, який був прообразом сучасного». Аналогічним чином розумів він і великоруську народність, яка, по суті, була зерном майбутньої Великої Русі⁸.

Виділивши кілька давньоруських народностей, М. І. Костомаров не заперечував їх спорідненості. «Всі разом носили вони назву спільної Руської землі, належали до одного спільного складу і усвідомлювали цей зв'язок»⁹.

У своїх висновках щодо етнічного розвитку Київської Русі М. І. Костомаров значно ближче до історичної дійсності, ніж деякі його новочасні послідовники. Велике етнічне ціле (за термінологією історика — "народна загальноруська стихія") не виключало етнографічної своєрідності його окремих частин.

Помітне місце в дослідженні східнослов'янського етногенезу посідає В. Б. Антонович. Як і свого часу М. О. Максимович, він рішуче не погодився з висновками М. П. Погодіна і його послідовників про поголовну міграцію населення Південної Русі під тиском монголо-татар на північний схід і зайняття його місця переселенцями з Карпат. Одночасно В. Б. Антонович переконливо відвів також тезу польських істориків Грабовського, Шайнохи та інших, за якою Середнє Подніпров'я після монгольської навали колонізувалось польськими вихідцями з берегів Вісли¹⁰.

В. Б. Антоновича нерідко вважають основоположником концепції винятково української етнічної основи Київської Русі. Насправді нічого подібного він не висловлював. У жодній його історичній праці немає етнічного протиставлення Південної і Північно-Східної Русі. Київська земля XIII і більшої половини XIV ст., згідно з ним, «втратила значення першого, старшого княжіння і серед роздіблених руських областей займала місце другорядне, непомітне». «У XIV ст. у долі Русі трапився

⁸ Костомаров Н. И. Две русские народности. // Исторические монографии и исследования.— Т. I.— С. 58, 70, 76—78.

⁹ Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале древней Руси // Исторические монографии и исследования.— Т. I.— С. 21.

¹⁰ Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI в. (1362—1569) // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России.— К., 1885.— Т. I.— С. 224.

новий історичний поворот, який накреслив для Києва нову політичну роль на новому поприщі. У цей час роз'єднані й ослаблені руські землі починають знову об'єднуватись у більш крупні і міцно зв'язані політичні організми. Намагання це відбувається одночасно на двох за-країнах руського світу: між тим як на північному сході Русі ... виникає нова, сильна Руська держава, південно-західні руські землі знаходять точку опертя у Великому князівстві Литовському»¹¹.

Теза В. Б. Антоновича про різні шляхи історичного розвитку Південної і Північно-Східної Русі другої половини XIII—XIV ст. є цілком вірною і обгрунтованою, але вона не дає жодних підстав приписувати історичну аналогічність висновок і щодо часів Київської Русі. Що стосується етнічної термінології, то вона скрізь вжита зі словом «Русь»: «русська народність», «русське народонаселення», «русський світ».

У 80-х роках XIX ст. мала місце спроба реанімувати теорію М. Погодіна. З нею виступив відомий російський філолог О. Соболевський. У рефераті «Как говорили в Киеве в XIV— XV ст.» дослідник дійшов висновку, що в писемних документах цього часу ще немає українських фонетичних особливостей, а отже заселення Київщини новим населенням сталося не раніше XVI ст. Так теорія М. П. Погодіна була доведена до повного абсурду.

Філологічні аргументи О. Соболевського знайшли як противників (П. Житецький), так і прихильників (О. О. Шахматов). Щоправда, в процесі активної історико-філологічної дискусії О. О. Шахматов поступово відійшов від переконання щодо великоросійської етнічної основи усіх східнослов'янських племен. Засновуючись на даних мови, лінгвістичному аналізі руських говірок, вчений зробив висновок, що з часом на базі загальноруської єдності виникають три руські народності. Південноруська або малоруська увібрала в себе полян, древлян, сіверян, волинян, уличів і хорватів; білоруська, відповідно, дреговичів, радимичів, частину кривичів; великоруська - словен, східну частину кривичів, в'ятчів¹². Що стосується населення Києва, то його, згідно з О. О. Шахматовим хоч і немає причин не визнавати південноруським, все ж таки слід вважати достатньо змішаним, у складі якого були представники всіх руських племен.

Велику увагу проблемі етнічного розвитку східних слов'ян і Русі приділив М. С. Грушевський, але його етногенетична схема не позбавлена внутрішніх протиріч. Розглянувши у примітках історіографію питання, він дійшов висновку, що український народ на своїх історичних землях існує з IV ст. н. е. спершу під назвою антів, потім полян і згодом русів. У вступних замітках до першого тому «Історії України-Руси» М. С. Грушевський заявив, що «ця праця має подати образ історичного розвою життя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формується те, що ми мислимо тепер під назвою

¹¹ Там же.— С. 229.

¹² Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени.— Пг., 1919.— С. 64.

українського народу, інакше званого «малоруським», «південноруським», просто «руським» або «русинським»... Його старе історичне ім'я: Русь, русин, руський, в часи політичного і культурного упадку було присвоєне великоросійським народом, котрого політичне і культурне життя розвивалося на традиціях давньої Руської держави, і великоросійські політичні організації — як вел. кн. Володимирське, і потім вел. кн. Московське уважали себе спадкоємцями, наслідниками тої старої Руської (Київської) держави"¹³.

Із цитованого тексту випливає дві важливі засадничі тези. Перша зводиться до того, що М. С. Грушевський бачив український народ в далекій глибині століть, як певні «етнографічно-політичні групи», із яких формується те, що «ми мислимо тепер під назвою українського народу». Згідно з іншою тезою, великоруський народ, хоч і привласнив собі ім'я Русь, все ж «розвинувся на традиціях давньої Руської держави» і вважав себе її спадкоємцем.

У спеціальній статті, присвяченій періодизації української історії, М. С. Грушевський відзначив, що «Київська держава, право, культура була утвором одної народності — українсько-руської, Володимиро-Московська — другої, великоруської»¹⁴. Друга частина терміну — «руської», незважаючи на заперечення істориком існування «загальноруської» народності, навіть поза авторським бажанням, засвідчує спорідненість обох народностей.

Якщо говорити про рівень етногенетичного зв'язку з Київською Руссю, то М. С. Грушевський і його однодумці справді мали рацію, коли стверджували, що вищим він був в українців, які жили на корінних землях Русі і є її безпосередніми спадкоємцями. З часом погляди М. С. Грушевського еволюціонували в напрямі визнання за українським народом етнічної сформованості вже з антських часів.

О. Я. Єфименко етнічний розвиток часів Київської Русі уявлявся у складному діалектичному переплетінні процесів інтеграційних і диференційних. «Упродовж всього цього періоду, який закінчується монгольською навалою, історію нашу роблять групи східнослов'янських або руських племен, які відособились по областях, але начебто не виявляли того глибокого розпаду на два русла, який спостерігається пізніше... Коли туман, що охопив собою більш-менш усю руську землю, цілком розсіюється, ми спостерігаємо на нашій території два великих розгалуження руської народності, які неначе поглинули собою колишні племенні особливості, народності південноруську і північноруську»¹⁵.

Етнічні проблеми цікавили також видатного українського письменника і вченого І. Я. Франка, який гостро і зацікавлено відреагував

¹³ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1991.— Т. I.— С. 1—18.

¹⁴ Грушевський М. С. Звичайна схема «Руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства.— СПб., 1904.— С. 2.

¹⁵ Єфименко А. Я. История украинского народа.— СПб., 1906.— С. 77.

на вихід у світ першого тому «Історії України-Руси» М. С. Грушевського. Зібравши всі можливі згадки давніх авторів про антів, він дійшов висновку, що на їх підставі можна твердити лише про слов'янство цього народу, який був предком усієї давньоруської людності, у тому числі й північного племені в'ятичів¹⁶.

І. І. Огієнко вважав, що найстаріша назва нашого (українського, — *авт.*) народу була «руський», яка цілком залишилась у Галичині, де простий народ тільки й зве себе тим ім'ям; руським народом, спомінаючи свою давнину, зве себе і наш народ у межах Росії. До Москви, згідно з автором, назва «Русь» була занесена з берегів Дніпра після того, як політичний центр держави перемістився з Києва на північний схід¹⁷.

Практично всі традиції історичної думки дожовтневого періоду, так чи інакше, успадковані дослідниками нашого часу. Йдеться не лише про альтернативність висновків учених щодо проблеми етнічного розвитку Київської Русі, а й про систему аргументації. Здебільшого вона базується не стільки на твердих документальних фактах, скільки на емоційному сприйнятті явищ історії, апріорному переконанні в незмінності етнічної ситуації від середньовіччя до наших днів або й просто на політичних переконаннях. Характерним прикладом цього може бути ставлення до міжкнязівської боротьби на Русі. Ряд істориків, вітчизняних і зарубіжних, розглядають ці можновладні чвари через етнічну призму. «Українські» Київ і Південна Русь протиставляються «російським» Володимирі на Клязьмі і Північно-Східній Русі, або «білоруському» Полоцьку.

Характер етнічного розвитку Київської Русі на першому, ранньофеодальному етапі (до 30-х років XII ст.) загалом не викликає принципових розходжень, Переважна більшість дослідників сходяться на тому, що вже у IX — на початку XII ст. на основі півтора десятка східнослов'янських племенних об'єднань складалася відносно єдина давньоруська етнічна спільність, основною умовою консолідації якої була Київська Русь. Що стосується етнічного процесу другого етапу історії Русі (до 40-х років XIII ст.), думки дослідників дещо розійшлися.

Згідно з В. В. Мавродіним, котрий спеціально досліджував етнічну історію Русі, вже в XI — XII ст. процес злиття східного слов'янства в єдиний народ уповільнюється, потім і зовсім припиняється. Старі мовні і етнокультурні особливості, успадковані від племен і земель Русі та не ліквідовані спільністю київських часів, ускладнюються новими, що виникали в період феодальної роздробленості й обумовлювались економічною й політичною ізоляваністю давньоруських князівств¹⁸.

¹⁶ Франко І. Причинки до історії України-Руси. — Львів, 1912. — Ч. I. — С. 21, 59.

¹⁷ Огієнко І. Українська культура. — К., 1918. — С. 25.

¹⁸ Мавродин В. В. Основные этапы этнического развития русского народа // Вопросы истории. — 1950. — № 4. — С. 63.

Близькі висновки утримуються і в працях К. Г. Гуслистого. Він вважав, що в домонгольський час давньоруська народність не стала вповні стійкою етнічною спільністю. Феодальна роздробленість Русі XII—XIII ст. визначила процес розмежування окремих її частин і складання передумов для формування трьох східнослов'янських народностей¹⁹.

Про початки розкладу давньоруської народності ще в надрах Київської Русі писав також і Б. Д. Греков, щоправда, не пов'язуючи цей процес безпосередньо з феодальною роздробленістю. Згідно з ним, історія Київської Русі — це не історія України, Білорусі чи Росії, а період їхньої спільної історії, коли складались і великоруський, і український, і білоруський народи²⁰.

Ряд вчених, особливо археологів і етнографів, послідовно обстоювали ідею існування єдиної давньоруської народності аж до монголо-татарської навали і навіть пізніше. Аналіз писемних джерел дав можливість Б. О. Рибаківу зробити висновок, що і в епоху феодального дроблення Русі XII—XIII ст., незважаючи на існування кількох десятків князівств, єдність давньоруської народності добре усвідомлювалась і відображувалась в термінології — вся Руська земля протиставлялась відокремленим вотчинам князів. Аж до XIV ст. (до часу Куликовської битви), згідно з Б. О. Рибаківим, утримувалась єдність давньоруської народності, яка продовжувала усвідомлюватись як єдине ціле. Зроблений висновок підтверджується і аналізом археологічного матеріалу, який не дає можливості вловити ознаки розпаду давньоруської народності на три групи²¹.

Незважаючи на певну розбіжність думок істориків радянської доби щодо етнічного розвитку Русі IX—XIII ст., загалом усі вони обстоювали тезу спільності походження трьох східнослов'янських народів, що мали єдиного попередника.

У наш час, особливо в українській історіографії, цей висновок зазнає неабиякого випробування. Колись нас (українських дослідників) не задовольняло становище «молодшого» брата. Нам хотілося бути, коли не «старшим», що, з огляду успадкування саме українцями територіальної основи Київської Русі, відповідало б історичній правді, то, принаймі, «рівним» братом. Тепер же, ми, здається, незгодні бути не тільки «старшим», а й просто «братом». У багатьох працях останніх років концепція єдиної давньоруської народності, як «колиски трьох братніх східнослов'янських народів», оголошується витвором офіційної радянської історичної науки і, на цій підставі, відкидається. Крім «революційної доцільності» й образи за минулі «етнічні приниження», жодних інших аргументів щодо неспроможності концепції спільності

¹⁹ Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа.— К., 1963.— С. 106—107.

²⁰ Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1951.— С. 10.

²¹ Рыбаков Б. А. Древние русы. К вопросу об образовании ядра древнерусской народности.— М., 1951.— С. 21.

походження східнослов'янських народів не наводиться. Щоправда, здебільшого цією проблемою переймаються люди, котрі ніколи професійно її не досліджували, а отже, не володіють ні джерелознавчою базою, ні історіографічними набутками попередніх поколінь істориків.

Запропонований вище короткий історіографічний огляд, за відсутності упередження до етнічної проблеми, міг би й вичерпати її розгляд у даній праці. Але, оскільки нею сьогодні збуджена уява не лише науковців, а й широкого загалу, ми змушені продовжити дослідження і дати змогу читачеві самому зробити відповідні висновки.

2. Східні слов'яни напередодні утворення Київської держави

Основним джерелом з'ясування етнічної картини величезного східноєвропейського регіону напередодні утворення Київської Русі є літописи. І яким би не було наше критичне ставлення до їх свідчень, без них ми взагалі не мали б про що говорити. Можна дискутувати з приводу того, що розумів літописець під термінами «поляни», «древляни», «сіверяни» тощо, але те, що йдеться про певні етнографічні частини східнослов'янського етнічного масиву, заперечити неможливо. Сам Нестор-Літописець виводив слов'ян ще з біблійних часів:

«Тако же и ти Словѣне пришедше и сѣдоша по Днѣпру и нарекошася Поляне, а друзии Древляне зане сѣдоша в лѣсѣ, а друзии сѣдоша межю Припетью и Двиною и нарекошася Дреговичи... Словѣни же сѣдоша около озера Илмеря прозвашася своимъ именемъ... а друзии сѣдоша по Деснѣ, и по Сѣми, по Сулѣ и нарекоша Сѣверь. И тако разидеся Словѣнський языкъ тѣмже и грамота прозвася Словѣнская»²².

Взагалі з відомих з письмових джерел багатьох східнослов'янських літописних племен на території сучасної України проживали такі: волиняни чи бужани (землі Західної Волині), хорвати (прикарпатський та буковинський регіони), древляни (Східна Волинь), поляни (Середнє Подніпров'я), сіверяни (Дніпровське Лівобережжя), уличі (Нижнє Подніпров'я). Останні внаслідок тиску кочівників з причорноморських степів першими зійшли з історичної арени і влилися до складу нових етнічних утворень. Деяко пізніше аналогічна доля чекала і інших.

Говорячи про географію всіх східних слов'ян, які розселилися від Дунаю і Карпат до верхів'їв Оки і Волги, та від Чорного моря до озера Ільмень, слід мати на увазі, що йдеться не про невеликі племенні угруповання, а про союзи племен, а може й більш значні етнічні спільності. В історичній літературі вони отримали назву «народців», що є запозиченням визначення Ф. Енгельса щодо швабів, лангобардів, аквітан та інших племенних утворень у Західній Європі, які перебували на такому ж етапі етнополітичного розвитку, що й слов'яни.

²² ПСРЛ.— М., 1962.— Т. I.— Стлб. 6.

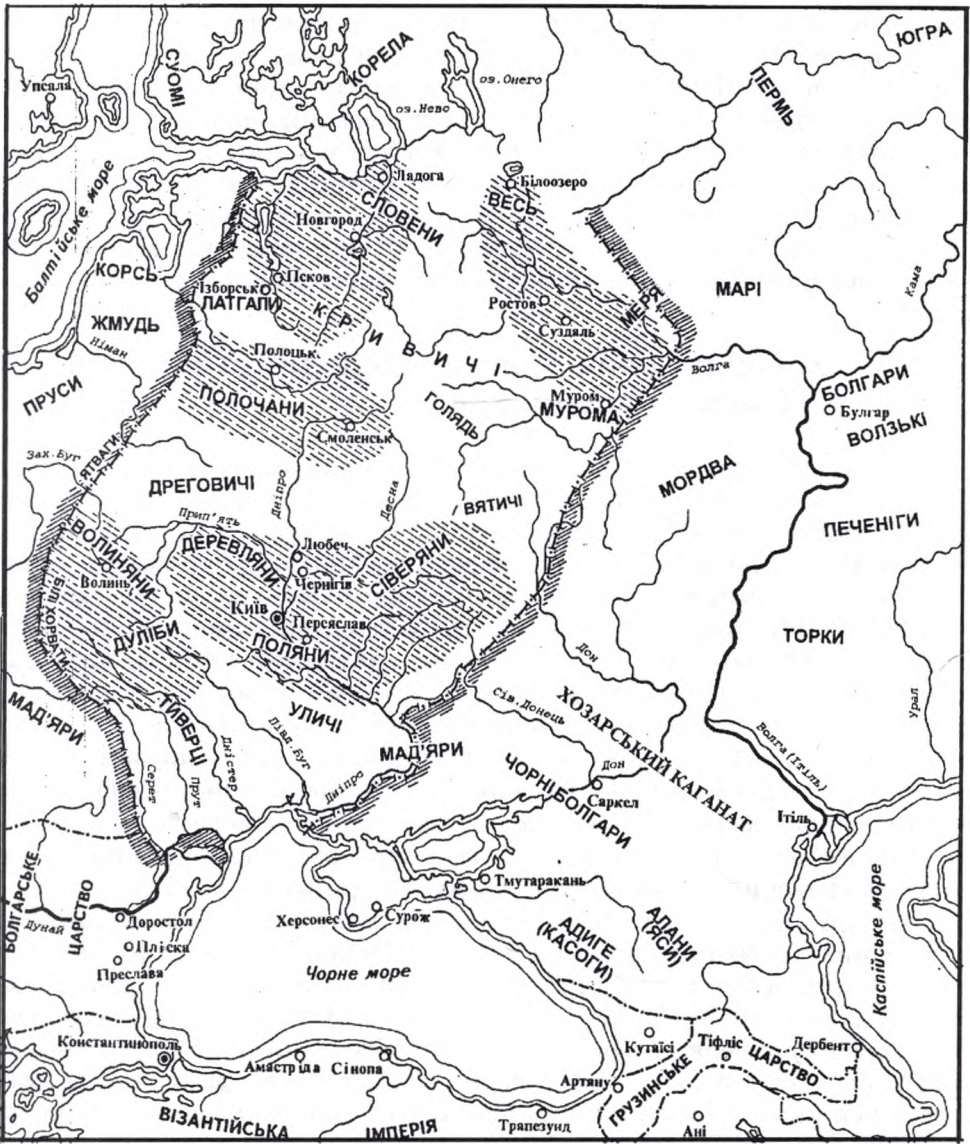

Рис. 65. Літописні племена та осередки східнослов'янської державності другої половини I тис. н. е.

Для з'ясування рівня етнічного розвитку східних слов'ян переддержавного періоду слід звернути увагу на цілий ряд літописних поточнень і зауважень.

Перше: окремі східнослов'янські групи одержали свої назви від місць розселення. «Прозвашася имены своими, где сѣдше, на которомъ мѣстѣ»²³.

²³ Там же.— Т. 2.— Стлб. 5.

Друге: всі вони мали внутрішнє усвідомлення етнічної спільності, насамперед, через єдину мову, яка і відрізняла їх від оточуючих народів. Завершивши розповідь про розселення слов'ян, літописець зауважує: «И тако разидеся Словенескъ языкъ», а переходячи до опису сусідів, підкреслює їхню мовну відмінність: «А се суть инии язицѣ»²⁴.

Третє: кожна група східних слов'ян у процесі свого проживання на певній території набула характерних, тільки їй притаманних особливостей. «Имѣхуть бо обычая своя, и законы отець своихъ и предания, каждо своя норовъ»²⁵. Розкриваючи цю сентенцію, літописець дає прихильну характеристику лише полянам, як найбільш цивілізованим, а інші племена (древлян, сіверян, радимичів, вятичів, кривичів) атестує як темних язичників. Не заперечуючи того, що дещо із розказаного літописцем про життя племен у вигляді реліктів могло мати місце ще й у його часи, в цілому ці характеристики стосуються їх переддержавного і дохристиянського буття.

Археологічні матеріали останньої чверті I тис. н. е. підтверджують поділ східнослов'янського етнічного масиву на кілька угруповань. Існують дві точки зору стосовно характеру вищезгаданих утворень, а також інших об'єднань в ці часи. Одні дослідники розглядають їх як союзи племен, інші — як племінні княжіння²⁶. Очевидно праві ті, хто вважає ці утворення племінними союзами, що пізніше трансформувалися у племінні княжіння. При цьому слід пам'ятати, що розвиток етнічних спільностей не ізольований від соціально-економічних та політичних чинників, а переплітається з ними, взаємоперехрещується і значною мірою залежить від них.

Говорячи ж про географічні межі розселення представників вищезгаданих літописних племен, слід відзначити, що вони певною мірою були розмиті. Іншими словами, між племена не було чітких кордонів. Адже лише починаючи з часів формування ранньодержавних соціальних організмів кожне суспільство переходить до жорсткої внутрішньої структури й прагне до розширення своєї території, кордони якої набувають певної округленості, внаслідок чого зникають вклинення на території сусідів²⁷. Пізніше, в процесі подальшої викристалізації державних кордонів і регіонів, уже всередині них починають формуватися й нові етноси або ж певною мірою реформуватись старі.

Звичайно, до появи кордонів між середньовічними країнами сусідні племена, зокрема представники західних та східних слов'ян, могли впереміж проживати на певних територіях. Тож якщо допускати,

²⁴ Там же.— Стлб. 5, 8.

²⁵ Там же.— Стлб. 10.

²⁶ Брайчевський М. Ю. Походження Русі.— К., 1968.— С. 110; Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников).— К., 1987.— С. 106.

²⁷ История первобытного общества. Эпоха классового образования.— М., 1988.— С. 326.

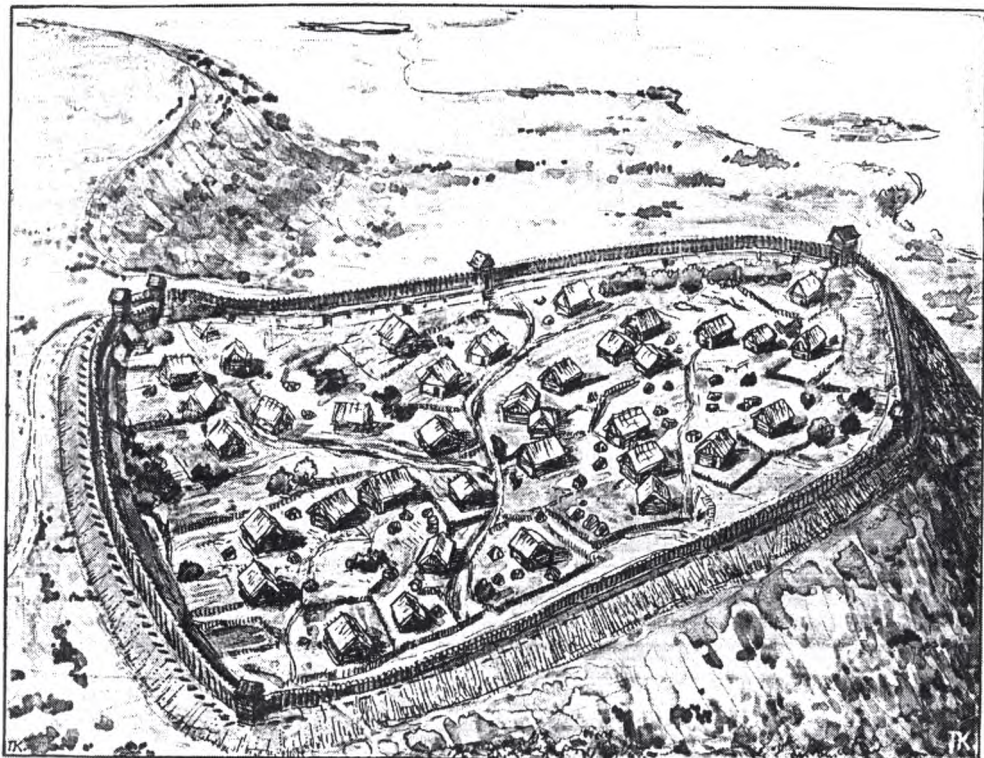

Рис. 66. Городище Монастир'юк на Середньому Дніпрі кінця I тис. н. е.

що групи лендзян з території сучасної Польщі могли мешкати в басейнах Сану, Західного Бугу або у верхів'ях Дністра²⁸, то слід і припускати проживання окремих східнослов'янських етнічних груп, зокрема волинян, значно західніше територій, на яких їх локалізують. Крім того, стосовно до вже згаданих західнослов'янських лендзян існує ще одна історична загадка: в середині X ст. вони, згідно з повідомленнями авторитетного автора — візантійського імператора Костянтина Багрянородного — були платниками данини Русі²⁹. Але ця інформація не є темою даного дослідження.

Такі ж взаємопроникнення вірогідно існували й серед вже згаданих східнослов'янських племен. Про це, зокрема, свідчать і деякі фольклорні дані. Так, в чернігівських легендах і переказах згадується про «примучення» жителів межиріччя Дніпра і Десни древлянами — мешканцями східноволинських земель.

Стосовно до середньодніпровської території в етнічному плані існує ще одна загадка. Йдеться про полян, котрих літописець виділяє посе-

²⁸ *Parczewski M.* Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach.— Krakow, 1991.— S. 74.

²⁹ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей.— М., 1991.— С. 44, 45.

ред інших племінних угруповань: «Имяху бо обичаи свои и закон отець свои и преданья каждо свои, нравъ. Поляне бе свои отець обичаи имуть кротокъ и тихъ... а Древяне живяху

Рис. 67. Сіверянські спіралевидні скроневі кільця з Зеленого Гаю на Сумщині.

звѣриньскимъ образомъ... и Радимичи и Вятичи и Сѣверъ один обичаи имяху живяху в лѣсѣ якоже всякии звѣрь...»³⁰.

Звичайно, слід враховувати суб'єктивну точку зору київського літописця, але факт залишається фактом — на східнослов'янському півдні якраз це плем'я було лідером, а це заслуговує пояснення, якого нема в писемних джерелах. Та й в археологічному відношенні ситуація в середньодніпровському регіоні досить складна. Як уже висвітлювалось у попередньому розділі, масовий матеріал (передусім ліпна кераміка) дає змогу для VI—VII ст. н. е. в Подніпров'ї локалізувати три групи пам'яток (корчакську, пеньківську та колочинську археологічні культури), що територіально стикаються в районі Києва та його околицях. Аналогічна ситуація прослідковується й для часів VIII—IX ст., коли на берегах Середнього Дніпра поруч знаходились поселення носіїв культури Луки Райковецької, а також волинцівської та роменської археологічних культур.

Проживання в одному регіоні одночасово носіїв різних культур, у котрих більшість дослідників вбачає представників різних племінних угруповань, дає можливість ще раз звернутись до специфічних особливостей полянського племенного союзу. Раніше вже висловлювались гіпотези з цього приводу: поляни — автохтонне плем'я, котре поступово, протягом другої половини I тис. н. е. набирало сил та могутності на берегах Дніпра і Росі; до складу полянської спільності входили літописні хорвати, дуліби, бужани, волиняни, уличі й тиверці³¹. Та вище-приведена реальна різноманітність археологічних матеріалів у київському регіоні, що прослідковується протягом кількох століть другої половини I тис. н. е., дає змогу висловити й припущення, що полянське об'єднання із самого початку своєї історії формувалось на різноплеменній основі³². Тобто до його складу ввійшли не один чи декілька племенних союзів, а лише окремі племена (чи їх представники), що й створили нове угруповання. До речі, основний полянський центр —

³⁰ ПСРЛ.— Т. 2.— Стлб. 13.

³¹ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 98, 99; Брайчевский М. Ю. Восточнославянские союзы племен в эпоху формирования Древнерусского государства // Древнерусское государство и славяне.— Минск, 1983.— С. 102.

³² Моця А. П. Указ. соч.— С. 108.

місто Київ — із самих ранніх часів свого існування носив міжплеменний характер³³.

Близьке територіальне розміщення контактній зоні різних племенних груп та їх поступове змішування сприяло більш швидкому, ніж у сусідів, що формувалися на одній племенній основі, соціальному прогресу, руйнуванню старих родових устоїв, еволюції в бік цивілізації. Саме ж питання про полянську територію викликало протилежні судження, зокрема при вивченні поховального обряду перших століть давньоруської історії в межиріччі Дніпра та Десни. Тому справедливим буде говорити не про поширення полянського етнографічного елементу на Дніпровське Лівобережжя, а про викристалізацію тут єдиного загальнодавньоруського стилю культури³⁴. Про це свідчать і інші категорії матеріальної культури на території Чернігівщини (кераміка, набір озброєння, побутові речі та ін.).

Інтенсивні міжплеменні процеси відбувалися й у вже згаданому басейні Західного Бугу, де, як і в Подніпров'ї, досить рано розпочалися інтеграційні процеси й виникло протодержавне утворення. Тож коли сюди з Дніпра прийшла влада київських зверхників, то застала тут досить розвинуту соціальну структуру, що об'єднувала населення значної території³⁵. Звичайно, це теж сприяло руйнуванню старих племенних об'єднань і зародженню нових етнічних утворень.

З приводу цього досить цікавим є спостереження про те, що різнотипні скроневі кільця (котрі для багатьох дослідників є етновизначальним індикатором) в основному з'являються після середини X ст. — тобто тоді, коли майже всі мікрорегіони південноруських земель стають об'єктами тотальної феодалізації³⁶. Але, мабуть, появу таких племенних прикрас слід пояснювати не лише підняттям престижу автохтонної аристократії. Використання й популярність цих прикрас серед різних прошарків тогочасного люду дозволяють вбачати в цьому явищі спробу й певний символ консолідації (щоправда, запізнілої) усіх прошарків консервативного автохтонного угруповання в протистоянні (в тому числі і в одязі та прикрасах) племенно-космополітичному великокнязівському оточенню.

Але поступово літописні племена сходили з історичної арени. Щодо цього слід зробити застереження проти штучного об'єднання різних (хоч і однокорінних) ономастичних сполучень — етнонімів та топонімів. Так у багатьох дослідженнях відмічається, що уличі востанне

33 Толочко П. П. Роль Киева в образовании древнерусского государства // Становление раннефеодальных славянских государств.— К., 1972.— С. 129.

34 Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории.— К., 1987.— С. 241.

35 Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства.— М., 1951.— С. 130.

36 Орлов Р. С. Школы художественной металлообработки «Русской земли» и племенные украшения (к социальной характеристике древнерусского ремесла) // Исследование социально-исторических проблем в археологии.— Киев, 1987.— С. 235.

згадуються в літописах під 885 р., дуліби — 907 р., поляни і тиверці — 944 р., древляни — 990 р., сіверяни — 1183 р. і т. д. З цього робиться висновок про тривале використання назв племен в давньоруський час. Але про древлянське плем'я літопис востаннє згадує не під 990 р., а під 945—946 рр. — при описі походу на них княгині Ольги. Пізніше, в 977 р., згадується деревлянин — тобто житель «Деревської» землі. Ще пізніше (як і в деяких більш ранніх випадках) використовується лише топонім, а не найменування племені — «Дерева», «Деревська земля». Ще один приклад: начебто остання звітка про сіверян була під 1183 р. Але це ж знову запис, що князь Володимир «іде на Сьверьские городы» — тобто використання терміну в географічному плані. Про сіверян (а точніше, про север) востаннє згадується за півтора століття до цього — у повідомленнях про завоювання Чернігова князем Мстиславом у 1024 р. Тобто власне етнічні назви — самоназви окремих етнічних чи діалектно-етнографічних груп — перестають згадуватися в писемних джерелах не пізніше кінця X — початку XI ст. В більш пізніх літописних повідомленнях вони використовуються в історично-територіальному або географічному плані³⁷.

3. Етнічний розвиток у IX — XI ст.

Переходячи до висвітлення етнічних процесів періоду раннього феодалізму слід мати на увазі, що саме територія Середнього Подніпров'я стала політичним центром молодого Київського держави. Це розумів ще князь Олег, який знищивши в 882 р. стару династію Києвичів об'єднав північні та південні східнослов'янські території, а Київ визнав як основне місто: «И рече Олегъ: се бути мати градомъ рускимъ. И бѣша оу него Варязи и Словѣни и прочи прозвашася Русью»³⁸.

Окрім цього літописного повідомлення чисельні згадки в письмових джерелах локалізують «Русь» на півдні східнослов'янської держави. Це стосується не лише текстів південних літописних зводів, а й новгородських, де Приладожжя та й загалом Новгородщина завжди називається «всья Новгородская область». Така ж стабільність у термінології прослідковується щодо до назви «Русь» в її середньодніпровському географічному визначенні: сюди з Новгорода Великого приходять єпископи, князі та посадники для вирішення своїх різноманітних питань та проблем, здобуття влади, координації дій і т. д. Прикладами на підтвердження цього можуть бути повідомлення про події, що відбувалися в різні роки: у 1132 р. «Въ се же лѣто ходи Всѣволодъ въ Русь Переяславлю»; в 1136 р. «Въ то же лѣто, на зиму, иде въ Русь архиепископъ Нифонтъ съ лучшими мужи и заста кияны съ черниговьци стояще противу собе, и множество вои»; в 1142 р. «Епископъ и купьце и

³⁷ Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет». — М., 1979. — С. 165—166.

³⁸ ПСРЛ. — Т. 1. — Стлб. 23.

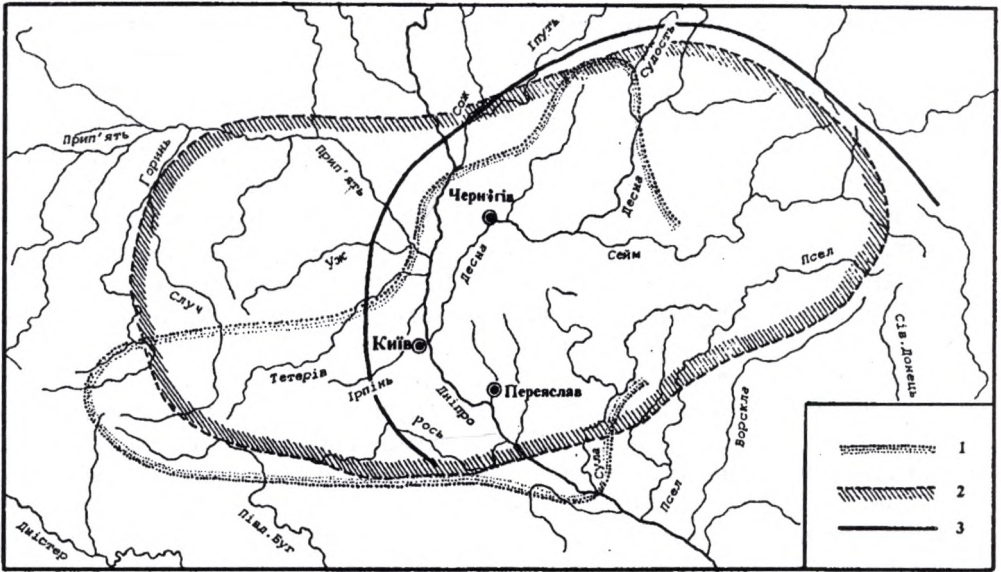

Рис. 68. «Руська земля» у вузькому значенні: 1 — за А. М. Насоновим, 2 — за П. П. Толочком, 3 — за Б. О. Рибаківим.

слы новгородския не пушаху из Руси»; в 1149 р. «Иде архиепископ новгородский Нифонтъ въ Русь»³⁹.

Як ядро держави визначає Київщину, Чернігівщину та Переяславщину і візантійський імператор Костянтин Багрянородний, який у X ст. вказував на північні райони східнослов'янської ойкумени як на «Зовнішню Русь», звідки кораблі йдуть до центру, тобто на південь — у Середнє Подніпров'я: «...із зовнішньої Росії в Константинополь монокліси являються одні із Немогарда (Новгорода.— О. М.), в котрому сидів Сфендослав (Святослав.— О. М.), син Інгора (Ігоря.— О. М.), архонта (правителя.— О. М.) Росії»⁴⁰.

До речі, пізніші назви «Мала» та «Велика» Росія безпосередньо відносяться до вищерозглянутої ситуації у територіальному визначенні регіонів східнослов'янського світу. Адже терміни «Μαίωρ» та «Μίπωρ» в середньовічних джерелах використовувались не для означення розмірів чи площ (великі й малі), а для розмежування політико-адміністративних частин тієї чи іншої країни. «Мала» частина — це метрополія, центр, а «велика» — то територія розселення певного народу⁴¹. Лише пізніше приведена вище семантика змінилась і терміни почали застосовуватись у протилежному значенні. Вказуючи ж на саму появу назви «Русь», то інформації з цього питання явно недостат-

³⁹ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.* — М.—Л., 1950.— С. 22, 24, 26, 28.

⁴⁰ *Константин Багрянородный.* Указ. соч.— С. 45.

⁴¹ *Агеева Р. А.* Страны и народы: происхождение названий.— М., 1990.— С. 141.

ньо, хоча більшість лінгвістів всеж схиляється до її північного походження⁴².

Після появи державних інститутів, в археологічному плані процес консолідації східнослов'янських племен на території Середнього Подніпров'я відбився у формуванні протягом IX—X ст. так званої дружинної культури, в багатьох елементах якої прослідковуються генетичні зв'язки з матеріальною культурою місцевого населення більш ранніх часів (житлобудування, знаряддя праці, поховальний обряд). Однією з найхарактерніших рис цієї інтегруючої дружинної культури була так звана манжетоподібна (курганного типу) гончарна кераміка. Дослідники змогли зафіксувати формування особливих рис цієї групи посуду ще в деяких типах ліпної кераміки VIII—IX ст.

Ще одним елементом нової культури стали так звані речі-гібриди. В цих металевих прикрасах дружинного вбрання, кінської зброї органічно переплелися традиції й сюжети не тільки місцевого походження, а й Скандинавії, Середньої Азії, Угорщини. Часто сюжети настільки переплітались, що лише металографічний аналіз знахідок дає змогу встановити місце виготовлення окремих речей. Річ у тім, що майстри різних ремісничих шкіл користувалися своїми оригінальними рецептами металевих сплавів для виготовлення вищезгаданих речей, тримаючи їх в секреті від конкурентів. Яскравим прикладом цього може бути знайдена на київському Подолі шиферна формочка з арабським написом, призначена для відливання в ній популярних у дружинників поясних металевих накладок.

Окрім ремісничих традицій, деякі вироби-гібриди несуть на собі відбиток взаємовпливів ідеологічних уявлень різних контактуючих між собою етносів. Це добре простежується, наприклад, у сюжетах зображень на срібному окутті турячих рогів для пиття з відомої чернігівської Чорної Могили: одні дослідники шукають прототипи цих сюжетів у духовному світі місцевого слов'янського населення, другі — у народів Північної Європи, треті — у звичаях хозар, котрі були південно-східними сусідами східних слов'ян наприкінці I тис. н. е.

На Русь, звісно, потрапляли не лише ідеї, а й їх носії — вихідці з інших земель Європи та Азії. Звертаючись до подій кінця I — початку II тис. н. е., зокрема до добре зафіксованих у літописах часів князювання Володимира Святославича, не можна не відмітити інтенсивність проходження міграційних процесів. Особливо значними вони були в панівних прошарках суспільства, що пов'язано зі встановленням верховної власності держави на племенні території та проникненням туди представників великокнязівського апарату.

Окрім того, про це свідчить і переселення за наказом великого князя київського на південь Русі для захисту від кочівників — причорноморських степняків: «...мужь лучшиѣ от словень, и от кривичь, и от чюди, и от вятичь...» — тобто жителів більш північних районів Східної

⁴² *Ономастика України першого тисячоліття нашої ери.*— К., 1992.— С. 37.

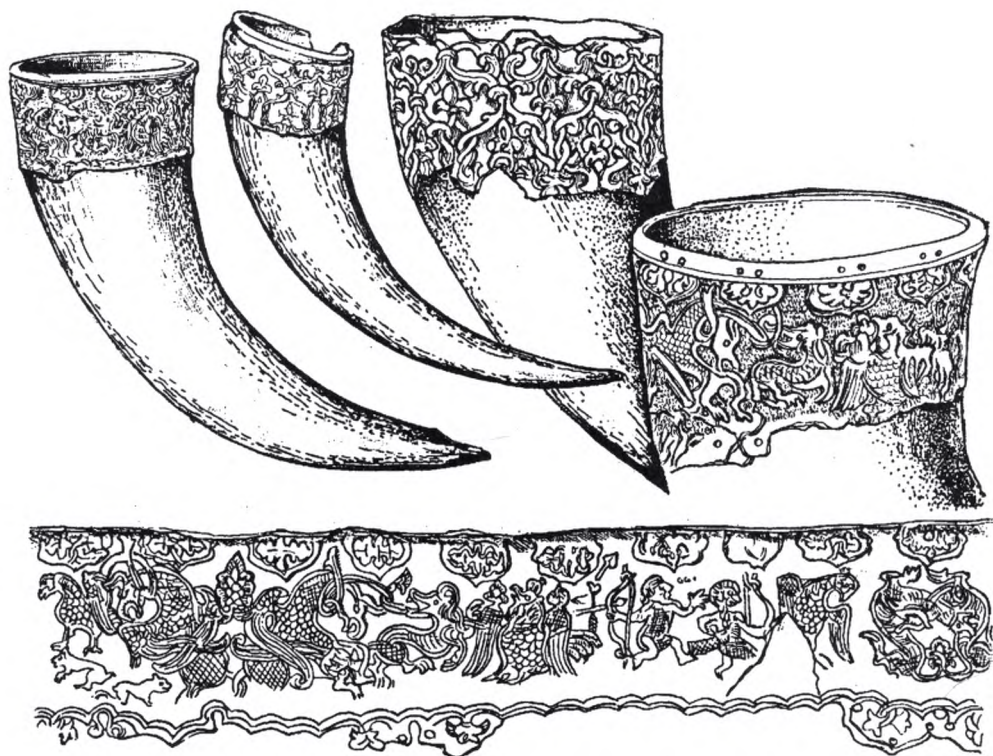

Рис. 69. Ритуальні ритони з кургану Чорна Могила в Чернігові.

Європи. Таке переселення племенної аристократії разом з її оточенням слід розглядати як процес, що ефективніше сприяв розвитку міжплеменних контактів. Та й «відкритість дверей» у великокнязівських військових формуваннях для представників різних етносів приводила до ліквідації відособленості, насамперед у верхніх соціальних прошарках тогочасного суспільства.

Звичайно, такі контакти серед більшості груп розселеного на значних територіях простого люду були нечисленими. Навряд чи можна говорити, що житель поліського села на Волині ясно і повною мірою усвідомлював свою єдність з нащадком сіверян Дніпровського Лівобережжя, не кажучи вже про селянина десь під Псковом чи Ладогою. Для цього в ранньофеодальну епоху не було достатніх об'єктивних чинників у суспільному розвитку. Натомість представники феодальної (на той час — прогресивної у історичному відношенні) верхівки таких причин та стимулів для консолідації мали достатньо. Тому їх якраз і слід розглядати як ініціаторів інтеграційних процесів. Тут є принципова відмінність від специфіки етнічних утворень більш пізніх часів (особливо при формуванні націй), коли між окремими територіями й групами населення встановлюються набагато тісніші взаємозв'язки, а це, в свою чергу, сприяло закріпленню нової самосвідомості у відне-

сенні конкретного індивідуума до певної історичної людської спільності.

Не можна не згадати і про те, що у феодальному суспільстві світосприймання було релігійним. Тому на верхньому рівні етнічної ієрархії в цей час за основу етнічного самоусвідомлення брався більш чітко виявлений конфесійний критерій. Людство розділилось на християн, мусульман, іудеїв... Цей критерій виявився досить стійким, він легко набував етно-конфесійного характеру. В конкретній ситуації Східної Європи запровадження панівною верхівкою християнства за православним обрядом у 988 р. також можна сприймати як ще одну ідеологічну ланку в етнічній консолідації східнослов'янського населення.

Матеріальним свідченням цього є архітектурні залишки або ж вцілілі архітектурні споруди у Києві (церква Богородиці — Десятинна, Софійський собор), Чернігові (Спаський собор), Переяславі (Михайлівська церква), а пізніше і в інших місцях. Звичайно, на перших етапах запровадження християнства, що часто супроводжувалось «пресом» з боку церковно-світського альянсу, не всі неофіти ставали щирими прихильниками нової віри. Але можна вважати, що з цього часу нові ідеологічні уявлення також починають активно сприяти процесу еволюції та зміцненню спільностей у рамках класотворчих процесів, зокрема на землях сучасної України.

З проблемою етнічного розвитку Русі IX—XI ст. нерозривно пов'язане питання самого етнічного складу населення країни, в тому числі і її південного регіону. З літописів відомо чимало фактів різноетнічного складу населення багатьох міст, князівського оточення, бояр, церковнослужителів. Яскравою ілюстрацією тому є опис убивства князів Бориса і Гліба — синів Володимира Святославича, згодом перших давньоруських святих. Так, на Бориса здійснили напад вишгородські мужі боярські (більшість з них, звичайно, були слов'янами за походженням), а добили пораненого князя варяги. Разом з ним загинув слуга Георгій, родом з Угорщини. А Борисового брата Гліба зарізав його кухар Торчин — напевно вихідець із кочівницького Степу.

Міжетнічним контактам та перебуванню іноземців на Русі сприяли й династичні шлюби на найвищих рівнях тогочасної соціальної ієрархії. Тому одного із найвизначніших діячів Київської Русі — Ярослава Мудрого — навіть іноді величали «тестем Європи». Для вирішення важливих дипломатичних питань великий князь київський використовував і цей «важіль родичання»: його сестра Марія-Доброгнева стала дружиною польського князя Казимира, а син Ізяслав узяв собі в жони сестру Казимира Гертруду-Олисану; одна донька, Анна, стала королевою Франції через шлюб з Генріхом I; друга, Анастасія — дружиною короля Угорщини Андрія; третя, Єлизавета — дружиною принца, а потім короля Норвегії Гарольда Грізного (пізніше вона одружилась зі шведським королем Свенном); син Ярослава Всеволод став чоловіком візантійської принцеси Марії.

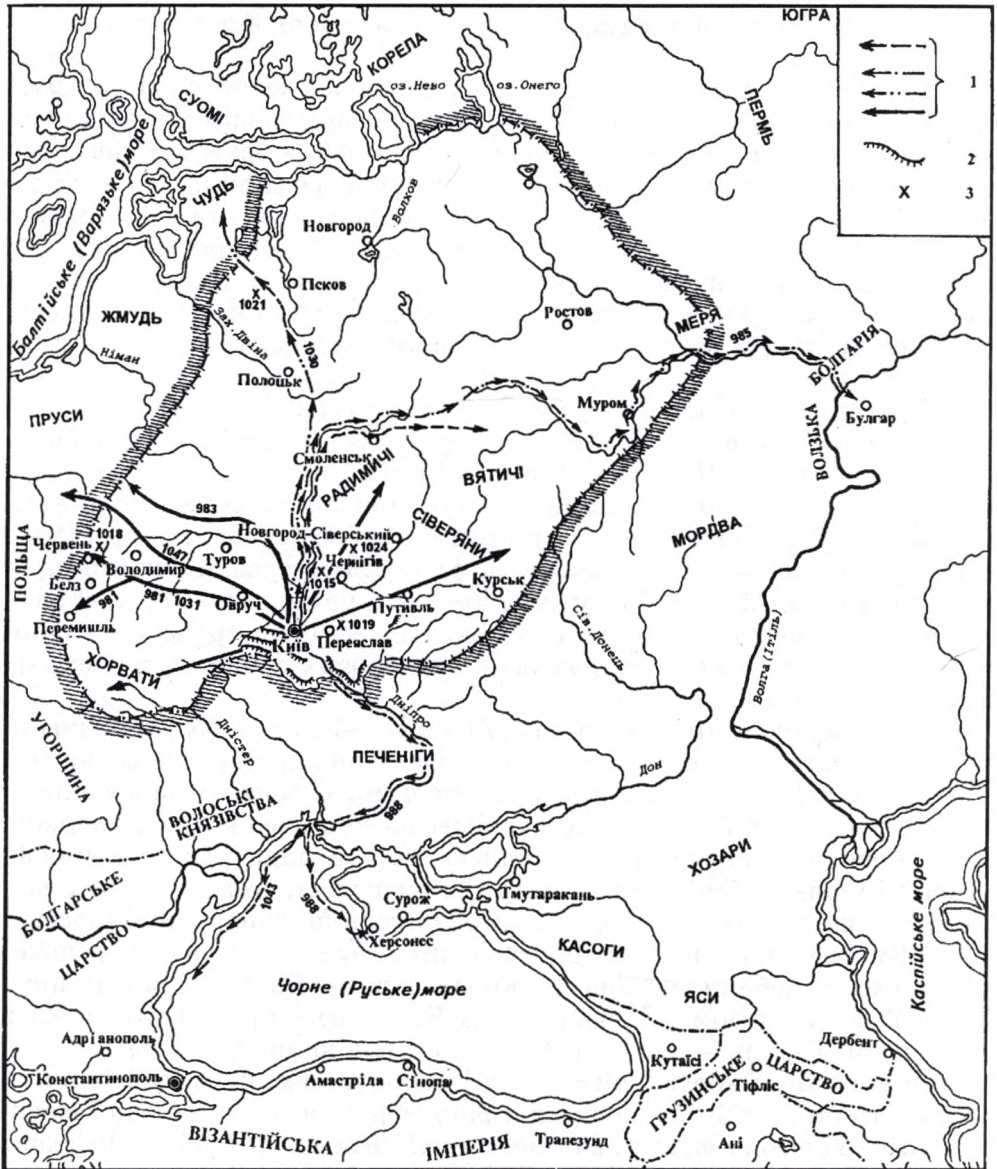

Рис. 70. Русь в часи Володимира та Ярослава: 1 — походи руських князів, 2 — Зміївні вали, 3 — місця битв.

Найбільш різноманітною за складом населення була столиця держави: «Київ і його околиці були місцем збору різноплеми́нних дружин: сюди попадали і полонені ляхи, і поселені князями словени, чудь і кривичі, і найняті варяги та торки («свої погані»), і датчани, і ірландські монахи, і арабські купці, і угорські вершники»⁴³. Місто, як один з

⁴³ Рыбаков Б. А. Поляне и северяне // Советская этнография. — 1947. — Т. 6/7. — С. 97.

найважливіших політичних і економічних центрів ранньосередньовічної Європи, привертало до себе вихідців з різних земель як Київської Русі, так і багатьох інших територій та країн. Аналогічна картина спостерігалась і в інших значних урбаністичних центрах.

Слід зазначити, що археологічні матеріали досить суттєво доповнюють інформацію про переселенців у автохтонне середовище і значною мірою конкретизують пункти та регіони розселення іноземців. Але необхідно застережити при використанні окремих знахідок іноземного походження: вони могли попадати в іншу частину (в тому числі і на Русь) не лише внаслідок переселення того чи іншого індивідуума, а й шляхом торгових операцій. Те ж саме слід сказати і про зброю, котра в період раннього феодалізму поступово втрачала свою етнічну приналежність у зв'язку з повсюдним поширенням військово-технічних досягнень. Набагато об'єктивнішим є використання матеріалів із закритих археологічних комплексів.

Найбільш цікаві і показові у цьому відношенні є поховальні пам'ятки, оскільки на специфіку ритуалу захоронення, окрім інших факторів, впливала й етнічна приналежність померлого та його оточення (людей, що власне й організовували похорони). Зокрема, нерівномірність розвитку соціальної структури різних племен наприкінці I тис. н. е. призвела до використання в одних випадках ще обряду кремації, а в інших — уже обряду інгумації. На некрополях, де були поховані вихідці з різних районів Русі (передусім на так званих дружинних кладовищах) спостерігаються й відмінності в деталях ритуалу. Так, на Табаївському могильнику поблизу літописного міста Оргощ кургани за обрядом кремації (представників місцевого населення) були значно більших розмірів порівняно з невеликими насипами, з похованнями за обрядом інгумації (тобто вихідців з інших земель). Тож можна зробити висновок, що у проведенні автохтонного для населення Чернігівщини X ст. обряді трупоспалення брало участь значно більше народу, насамперед пов'язаного давніми родовими відносинами (вони й насипали великі кургани), а в іншому випадку — менше. Частина обов'язкових за ритуалом дій (у тому числі й насипання кургану) була вже значною мірою суто символічною.

Ще одна деталь, що дає змогу відрізнити поховання місцевих від заможних, виявлена на могильнику поблизу с. Клонів недалеко від літописного міста Любеч, де кургани з останками похованих за обрядом інгумації взагалі містилися на певній відстані від основної частини некрополя і ближче до валів синхронного могильнику городища. Складається враження, що на цьому кладовищі «зайди» (мабуть представники київської князівської адміністрації) цілком свідомо ізольовано ховали своїх померлих на певній відстані від аборигенів, роблячи спробу в усьому віддалитись від місцевого люду. Отже, можна припускати, що процес стирання старих племенних відмінностей проходив не зовсім гладко.

Західніше розглянутого придніпровського регіону також непогано прослідковується змішання населення однієї колишньої племенної те-

Рис. 71. Ярослав Мудрий (реконструкція М. М. Герасимова).

північних і західніших районах сучасної України (Пересопниця під м. Рівне, Буки в Пороссі та ін.), вказує на певні мікроміграції окремих груп населення з південнозахідного регіону Русі. Можливо, вони це робили й проти своєї волі.

Переселенці з інших східнослов'янських земель були присутніми і в східних та північно-східних районах Південної Русі. Зокрема, на дитинці літописного Новгород-Сіверського виявлено житло, в одному з кутів якого розташовувалась піч-кам'янка. Тож сам факт наявності такої опалювальної споруди, типової в ці часи для північних районів давньоруської держави, говорить про проживання на Десні й переселенців зі слов'янської Півночі, які принесли деякі специфічні елементи в житлобудуванні. А серед матеріалів могильників поблизу Воронежа в околицях м. Шостка, а також недалеко від сіл Лепляво і Жовнино в Посуллі зафіксовано семипроменеві скроневі кільця, що свідчать про проживання в цих населених пунктах груп літописних радимичів. Ще в одному похованні того ж Жовнинського некрополя, як і в кургані

риторії з сусідами за матеріалами поховальних пам'яток також непогано прослідковується. Так, у басейнах Стира, Серета, Дністра і Прута, де переважав безкурганний обряд поховання, зафіксовано півтора десятки невеликих за чисельністю насипів курганних могильників. Можна погоджуватись з думкою тих дослідників, котрі говорять про переселення окремих груп жителів Волині, а можливо, й деяких східних, стосовно прикарпатських, земель (для яких характерними були якраз кургани), на Буковину та Галичину. Водночас, наявність підплитових ґрунтових поховань (тобто перекритих кам'яними брилами), що були характерними для Подністров'я, в більш

поблизу с. Броварки теж на Сулі, відмічені знахідки браслетовподібних скроневих кілець — характерних прикрас кривичських жінок. Слід також зазначити, що набір інвентаря багатьох поховань лівобережних дніпровських могильників свідчить про значні контакти жителів цього району Південної Русі з населенням Поволжя. Особливо це прослідковується в жіночих прикрасах.

Різноманітним у етнічному відношенні був склад населення Поросся. Говорячи про його слов'янський компонент, слід відмітити, що, окрім місцевого населення Правобережжя Дніпра (для якого були характерними поховання в підкурганних могильних ямах), в західній частині цього району (Ягнятин, Вчорайше) спостерігаються і трупопокладення на рівні давньої поверхні — звичай, прикметний для середньовічного населення Житомирщини. А на могильнику поблизу с. Буки досліджені трупопокладення, навколо яких (або навколо самих земляних насипів) викладені кам'яні кола-кромлехи. Такий обряд спорудження кіл з каміння неодноразово фіксувався в Новгородській землі. Але тут також проживали й вихідці з Подністров'я (вище вже згадувалось про підплитове захоронення XII — XIII ст.). Та й саме планування городища в Буках незвичне для цього регіону — тут нараховується шість земляних валів, що оточують його з напільного боку. Аналогії багаторядним конструкціям укріплень відомі на землях Великої Моравії та Польщі. А в прикарпатському регіоні дев'ять рядів укріплень мало літописне місто Пліснеськ на Львівщині.

Досить цікавою у плані розселення різноетнічних груп у вищезгаданому пороському районі південноруського порубіжжя є ситуація в розміщенні археологічних пам'яток поблизу с. Миколаївка, де по обох берегах Росі були досліджені: на лівому («давньоруському») березі — городище, селище і курганний могильник, а на правому — селище та ґрунтовий (безкурганний) могильник. Серед інвентаря кількох безкурганних поховань виявлені есоподібні скроневі кільця, що трапляються на східнослов'янській території, але особливо були популярними у західних слов'ян. На розташованому поруч селищі знайдено багато фрагментів кераміки, аналогії якій маємо на пам'ятках середньовічної Польщі. Тож слід погодитись з думкою, що на цьому правобережному відкритому поселенні Ярослав Мудрий після походу в 1031 р. посадив полонених ляхів⁴⁴. Слід зазначити: що руси поселились на безпечнішому від кочівників лівому березі річки, виставивши поперед себе і водночас контролюючи своїх полонених як перший порубіжний заслін на цьому відрізку державного кордону.

Але на території сучасної України наприкінці I — на початку II тис. н. е. перебували не лише вихідці з інших слов'янських земель. Найбільш значну групу серед них тоді становили скандинави.

Про роль варягів в історії Київської Русі суперечки ведуться вже багато століть, але слід зазначити, що: «Варязьке питання народилося

⁴⁴ Кучера М. П., Іванченко Л. І. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі // Археологія.— 1987.— Вип. 59.— С. 71.

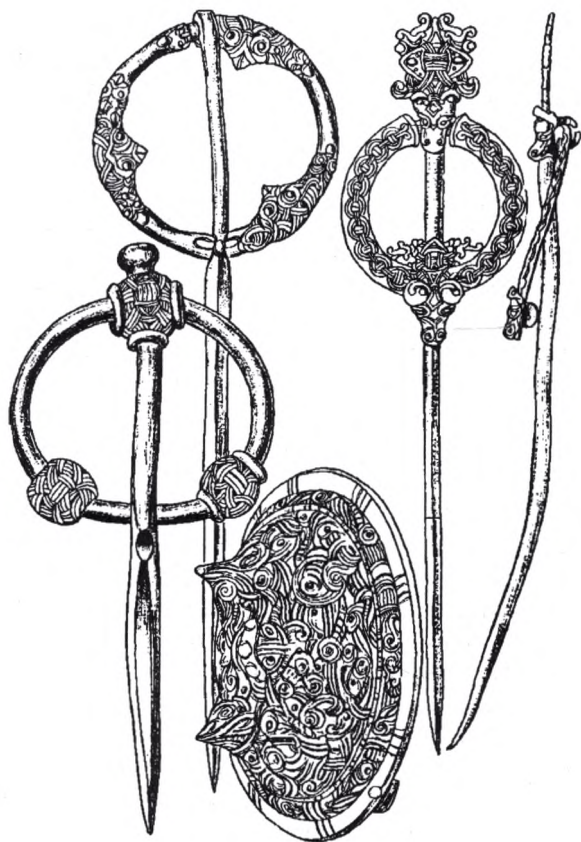

Рис. 72. Скандинавські фібули із середньодніпровських поховань.

настії Рюриковичів: Олег (скандинавське — Олаф) — Ігор (Інгвар) — Святослав (вже слов'янське ім'я). В чисельному відношенні воїни-варяги та їхні жінки-переселенки теж не виділялися: на ранньому київському могильнику їхні захоронення складають лише 3 — 3,5% від загальної кількості похованих, а на відомому Шестовицькому некрополі під Черніговом — до 9%⁴⁶. Переважна більшість могил скандинавів на території сучасної України містилась у межиріччі Дніпра і Десни, а окремих їх специфічних за системою забудови селищ чи військових таборів взагалі не відомо. Тобто в деяких місцевостях вони проживали компактними групами поруч з іншими жителями південноруських поселень різного соціального рангу.

⁴⁵ Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVII — первая половина XIX в.).— М., 1985.— С. 4.

⁴⁶ Толочко П. П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии).— К., 1990.— С. 117.

не в Києві в літописні часи, а в Петербурзі у XVIII ст. Воно виникло як антируське явище і виникло не в сфері науки, а в галузі політики»⁴⁵. Сьогодні принципове протистояння з цього приводу припинилось, а більшість дослідників, котрі ґрунтовно займаються даною проблемою, дійшли такого висновку: скандинави на Русі справді перебували, але вони здебільшого були виконавцями бажань та вимог місцевої автохтонної знаті в її ствердженні в умовах переходу до соціально стратифікованої стадії розвитку суспільства — тобто до епохи цивілізації. Асиміляція вихідців із Північної Європи відбувалася у східнослов'янському середовищі вже в другому-третьому поколіннях. Прикладом цього можуть бути навіть імена перших представників правлячої на Русі ди-

Складність русько-скандинавських зв'язків на межі двох тисячоліть відбивається хоча б в особливостях уже згаданої чернігівської Чорної Могили. Існує кілька думок з приводу етнічної приналежності похованих тут чоловіка, жінки та підлітка (автохтонна, скандинавська та східна теорії). Ототожнення виявленої в кургані бронзової фігурки зі скандинавським богом Тором, на думку прихильників північного походження вмерлих представників найвищих прошарків давньоруського суспільства, є ще одним вагомим аргументом на користь цієї гіпотези. Але фігурка була знайдена разом із знаменитими ритонами та частиною знятого з кострища військового обладунку на місці поминальної тризни. Як на ідолі, так і на ритонах відсутні сліди перебування у вогні. Тобто їх не було на кострищі серед речей, з якими душа померлого через полум'я і дим поховального вогнища переселялась в «інший» світ. Тому вищезгадані знахідки можна розглядати і як символи влади, і як дари (достойні соціального становища небіжчиків) від прибулих на похорони членів різноетнічної великокнязівської дружини, в складі якої були й скандинави (її окремі загони розміщувались десь поблизу).

Але якщо при визначенні етнічної приналежності окремим знахідкам надати функції абсолютних критеріїв, то можна отримати зовсім протилежні висновки. В одному випадку, східне походження обкладок згаданих ритонів, а також знайденої на самому кострищі шаблі (характерної зброї для країн Сходу наприкінці I тис. н. е.) у співставленні з твердженнями деяких дослідників, що обряд Чорної Могили типологічно надзвичайно точно збігається зі східноіранським обрядом захоронення, повинно визначити пошуки батьківщини померлих у другій половині X ст. в Чернігові на сході євразійського материка. У другому ж — знахідки фігурки Тора у поєднанні з наявністю в цьому комплексі характерних для поховального обряду скандинавів жертвоних котлів начебто дозволяє віднести чернігівських померлих до вихідців з Північної Європи. Але ж в цілому обряд розглянутого комплексу більшістю рис генетично пов'язаний з більш ранніми похованнями автохтонного населення, а багатство інвентаря і кількість затраченої на проведення похорон праці вказує на неординарний соціальний стан похованих тут людей.

Набагато слабше прослідковуються старожитності переселенців з балтської ойкумени (Прип'ятське Полісся та Буковина) і з фінно-угорського середовища півночі Східної Європи (Київ), хоча згадки про це збереглися на сторінках давньоруських літописів. Краще фіксуються зв'язки з південними сусідами, про яких мовитиметься трохи далі.

Загалом, як видно з усього вищенаведеного матеріалу, розвиток населення південноруських земель на першому етапі існування Київської Русі відбувався шляхом консолідації нащадків різних племінних союзів в єдину етнічну спільність. У цьому процесі брали участь і вихідці з інших земель та країн, котрі в своїй більшості були асимільовані автохтонами. Аналогічні процеси продовжувались і пізніше.

4. Давньоруська етнокультурна спільність у XI—XIII ст.

Літописні повідомлення про східнослов'янські «племена» X ст. засвідчують важливі етнічні зміни, що відбувалися у їхньому середовищі одночасно з процесами політичної консолідації. К. Маркс писав, що «нація» виникає тільки тоді, коли племена, об'єднані одним управлінням, зливаються в єдиний народ. Термін «нація» вжито тут у значенні «народності». Отже, йдеться, по суті, про утворення політичної народності.

Спостерігався безпосередній зв'язок еволюції вживання в писемних джерелах етнографічних назв з інтеграційними етнічними процесами. У літописних статтях до 60-х років IX ст. широко вживаними були: загальна назва «слов'яни» і регіональні — «поляни», «сіверяни», «древляни», «словени» тощо. Перша не заміняла других, а лише визначала їх етнічну спільність. Після 60-х років IX ст., а особливо в перші десятиліття X ст., поступово закріплюється нова назва для всіх східних слов'ян — «Русь». Вона рівнозначно відносилась і до країни, і до її народу. Літописні вислови «Русь», «Руська земля», «Руські гради», «ми від роду Руського», «Руські послы», «Руські люди», «Русин», які містяться в текстах договорів Київської Русі з Візантією і в інших статтях, незаперечно вказують на активний процес поширення найменування «Русь» із Києва на всі східнослов'янські землі. У статтях X ст. вживались і племенні назви, але їх питома вага в порівнянні із загальною назвою «Русь» була незначною. В XI — перших десятиліттях XII ст. етнотериторіальні назви практично зникають і замінюються похідними від назв міст: «кияни», «новгородці», «полочани», «ростовці», «смоляни» тощо. Назва «Русь» поширюється на всю територію східнослов'янського світу, підвладну Києву, і стає етновизначальною.

Одночасно з процесами етнічної консолідації східних слов'ян відбувалася стабілізація державних рубежів Русі. На півдні, заході і північному заході вони вже наприкінці X ст. збігалися з етнічними межами східнослов'янського народу. Менш стабільними були північні і північно-східні рубежі Русі, куди в XI—XII ст. спрямовувався основний колонізаційний потік, але й тут вони визначались, в цілому, межами розселення східних слов'ян.

Слід підкреслити, що збіг державних кордонів Київської Русі з рубежами східнослов'янського розселення став одним із феноменів, котрі забезпечили їй виключно швидкий прогрес.

Консолідація східних слов'ян в єдиний народ супроводжувалась і стимулювалася спільністю економічного розвитку Київської Русі, яка виявлялась у поглибленні процесів відокремлення ремесла від сільського господарства, розширенні мережі торгівельних шляхів, широкому обміні сільськогосподарською і ремісничою продукцією, зростанні товарного виробництва, розвитку міст.

Важлива роль у прискоренні цього процесу належала православній

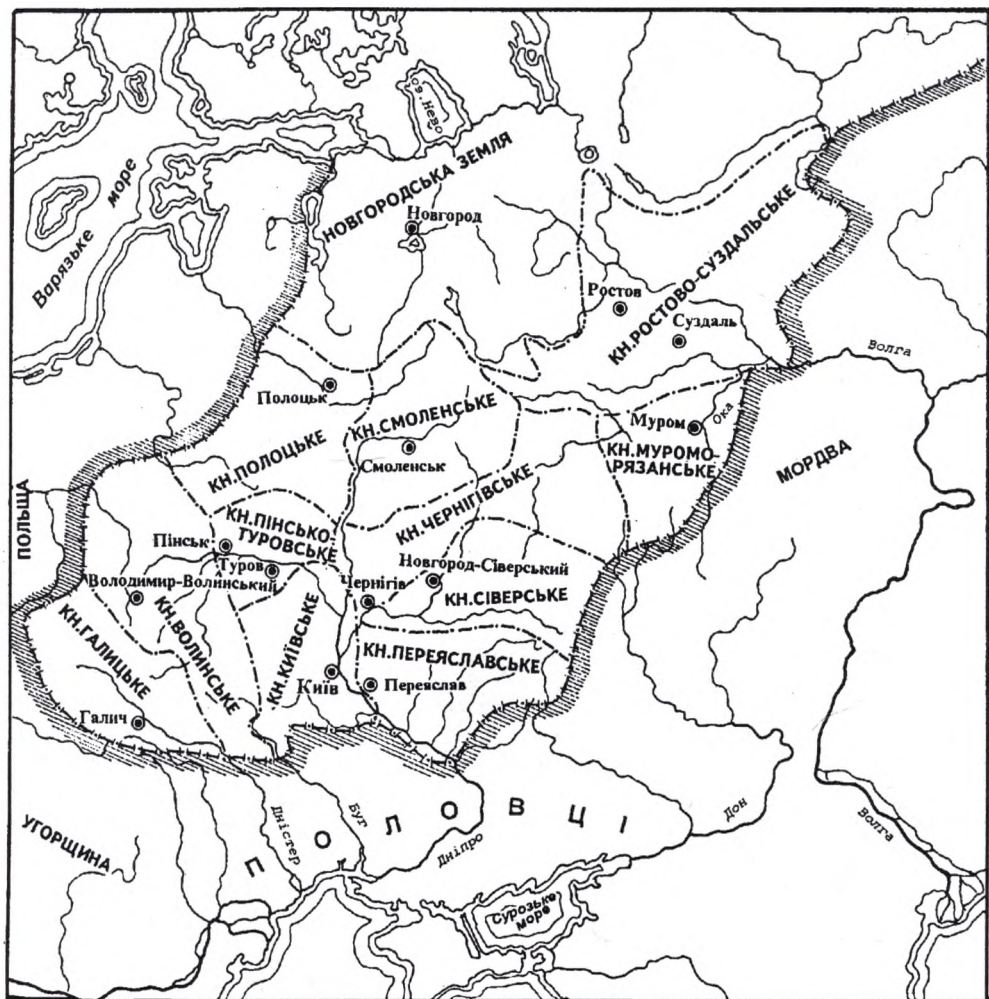

Рис. 73. Давньоруські землі-князівства в XII—XIII ст.

церкві. Як вважає відомий польський історик А. Поппе, ця суспільна сила вже в X — XI ст. мала вирішальне значення для утворення єдиної давньоруської народності (natio). Цей національно-інтегруючий її чинник прискорив також слов'янізацію неслов'янського населення, яке було включене до державної структури Київської Русі.

Централізація церковного управління, єдність східнослов'янського обряду, церковнослов'янська мова богослужіння, спільні для всієї Русі духовні святині, перші руські святі — все це сприяло етнічному самоусвідомленню руських людей. Недарма вже в X — на початку XI ст. поняття «руський» і «православний» для літописців стали фактично синонімами. Згодом це усвідомлення проникло і в народну гуцу. Одним з основних свідчень цього можуть бути такі пам'ятки історичної писемності і літератури, як «Слово про закон і благодать», «Повість

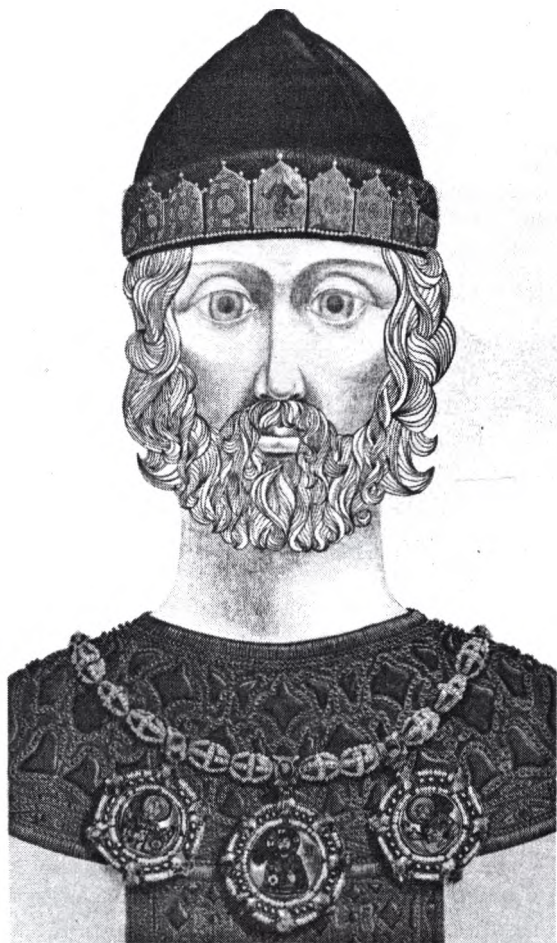

Рис. 74. Князь в парадному вбранні (реконструкція П. П. Толочка).

феодальному етапі розвитку Русі східні слов'яни консолідувалися у єдиний народ не лише політично, а й етнічно. Сказане не є запереченням етнографічних і мовно-діалектичних особливостей окремих регіонів, які безперечно мали місце, йдеться про основні тенденції етнополітичного і культурного розвитку даного періоду.

Як уже зазначалось, серед дослідників немає єдності щодо етнополітичного розвитку Русі періоду феодальної роздробленості. Їхні думки зводяться до трьох основних висновків: давньоруська народність X — початку XII ст. не становила собою стійкої етнічної спільності і її розклад визначився державним розпадом Русі; давньоруська народність була стійкою етнічною спільністю і значно пережила Київ-

временних літ», «Повчання Мономаха». Митрополит Іларіон, звертаючись до пам'яті «старих» давньоруських князів, з гордістю зауважує, що вони «не в худѣ бо и невѣдомѣ земли владычѣствовавша, нѣ въ Руськѣ, яже ведома и слышима всѣми четырьми концами земли»⁴⁷. У «Повісті временних літ» відтворено широке історичне полотно життя Русі — народу і держави, визначено її місце у світовому історичному процесі.

Для Іларіона, Нестора, Никона, інших давньоруських літописців Київська Русь була не простою сукупністю земель, а єдиним державно-територіальним і етнічним цілим. Тому їм однаково були близькі Київ і Новгород, Чернігів і Смоленськ, Галич і Суздаль, Переяслав і Рязань, Ростов і Полоцьк, уся Русь від новгородської півночі до київського півдня і від Карпат до Волги й Дону.

Є достатньо підстав стверджувати, що вже на ранньо-

⁴⁷ Розов Н. Н. Синодальный список сочинений Илариона — русского писателя XI в. // Slavia. Časopis pro Slovanskou filologii.— Roc. XXXII (1963), ses. 2.— С. 164.

ську Русь; давньоруська народність у XII—XIII ст. переживала час подальшої консолідації і була одним з основних елементів єдності давньоруських земель аж до монголо-татарської навали.

Щоб відповісти на питання, який з цих висновків найбільше відповідає історичним реаліям, коротко проаналізуємо основні складові давньоруської етнічної спільності.

Почнемо з мови, оскільки саме вона є одною з найважливіших етновизначальних ознак. Більшість мовознавців (О. О. Шахматов, Л. А. Булаховський, Ф. П. Філін, Р. І. Аванесов) вважали, що розпад єдиної давньоруської мови на російську, українську й білоруську остаточно визначився тільки в XIV—XV ст. Згідно з В. В. Німчуком, лише наприкінці XIII ст. склалися основні риси, якими характеризуються майбутні східнослов'янські мови, але говорити про три східнослов'янські мови до цього часу з погляду закономірностей глотогенезу неправомірно. Навала іноплеменників у 40-ві роки XIII ст. і події, що сталися після неї, як гадає В. В. Німчук, мали кардинальні результати для давньоруської мови.

Звичайно, мовна спільність на Русі не була абсолютною. Діалектні зони розмовної народної мови, які відбивались і на літературній, зберігалися впродовж усієї історії Давньоруської держави. В їх основі лежали мовні особливості слов'янських племен і міжплеменних об'єднань переддержавного періоду. Для такої величезної країни, якою була Київська Русь, з різними географічними умовами життя окремих земель, різним етнокультурним сусідством, діалекти і говірки уявляються справою звичайною. Мовознавці виділяють близько десятка таких діалектів: київський (або південноруський), новгородський, полоцько-вітебський, смоленський, ростово-суздальський, галицький тощо. Але їх наявність не суперечила існуванню єдиної давньоруської мови. Діалекти не були настільки відмінними один від одного, щоб утруднити або й виключити можливість безпосереднього спілкування киянина з новгородцем, жителя суздальсько-заліського краю з галичанином. Літописи наводять безліч прикладів, коли на вічових зборах Новгород, Смоленська, Пскова та інших міст Північної Русі виступали київські к'язі і послы, а до киян зверталися на таких же зібраннях представники Новгорода, Суздаля, Смоленська, Галича.

Щоб сказане не сприймалося як звичайна декларація, дозволимо проілюструвати його конкретними прикладами. Вважається, що в XI—XII ст. у південноруському діалекті набуває значного поширення морфологічна інновація — закінчення власних імен і назв живих істот у давальному відмінку *-ові*, *-єві*. У пізніші часи, як відомо, такі закінчення характерні для західнослов'янських мов і для української. Тим часом, у давньоруський період, аж до перших десятиліть XIII ст., закінчення *-ові*, *-єві* мали також поширення у новгородському і смоленському діалектах: «*послови*», «*мастерови*» (Смоленськ), «*конєви*», «*Гюргеви*», «*Иванкови*», «*Михайлови*» (Новгород), «*Василєви*», «*Лазарєви*», «*Федорови*» (Київ). При цьому і в Новгороді, і в Києві широко вживаються також закінчення на *-у*. «Господи, помози рабоу свое-

му *Тодороу*» (Новгород, Софія). «Господи, помози рабу своєму, *Ивану*» (Київ, Софія).

Як відомо, церковнослов'янське слово «*помози*» набуло в українській мові графеми «*помози*». Але виявляється, що і вона має давньоруське походження. Причому, зафіксована не лише в південноруському діалекті, але й у новгородському. «Господи, помози рабу своєму. Флокат» (Новгород, Софія). Поширене в південноруському діалекті слово «*соромъ*», яке потім так прижилося в українській мові, вживається також і на півночі Русі. «А соромъ ми, оже ми лихо мълвляше» (Новгород). Аналогічна ситуація із словом «*дѣжа*», яке багаторазово згадується в берестяних грамотах Новгорода як міра зерна. В українській мові це слово має графему «*діжа*» і означає дерев'яну діжку, у якій замішували тісто. Не виключено, що і в давньоруські часи «*дѣжа*» також використовувалась аналогічним чином.

Давньоруська словоформа «*єсть*» у південноруському діалекті іноді передавалась через «*е*» (без «*сть*»). Ця іновація пізніше стане характерною для української мови, але не може вважатися чисто південноруською, оскільки поширена була також і на півночі Русі. Те ж саме можна сказати і про сполучник «*та*», який зустрічається в «Повчанні» Мономаха. Він широко представлений у староукраїнських грамотах і сучасній українській мові, але в давньоруські часи вживався не лише у київському, а й у новгородському діалектах: «А вы раздравше та прочъ» (Новгородський I літопис, 1228 р.).

Аналізуючи фразу з берестяної грамоти («А ныне ка посьли къ томоу моужеви грамоту») А. А. Залізняк звернув увагу на частку «*ка*», яка, на його думку, мала відноситись тільки до прислівника «*ныне*» і читатись разом з ним як «*нынѣка*». Пряму відповідність це слово знаходить лише в українській мові «*ниніка*», «*нинька*» і староукраїнській «*ныньки*». У російських говірках набуло поширення слово «*нынѣче*», «*ноньче*».

Цікаві мовні особливості простежуються у фразах з словом «*поручитися*». Пам'ятки Південної Русі, Смоленська і Південно-Східної Русі дають переважно модель з «*по*»: «Кончакъ поручися по свата Игоря» (Іпатіївський літопис, 1185 р.), «порука по нь» (смоленські грамоти). Значно рідше зустрічається форма із «*за*». Натомість новгородські джерела дають переважно цю форму: «дала роуку за зятя», «то за Иванка поруцнь» (берестяні грамоти) і, як виняток, модель з «*по*».

Наведених прикладів, здається досить, щоб переконатися у надзвичайній близькості давньоруських діалектів між собою. Насамперед це стосується новгородського і київського. А. А. Залізняк вважає, що їхня близькість особливо помітна в XI—XII ст., а в наступні часи поступово зникає⁴⁸. Згідно з думкою відомого українського мовознавця Л. А. Булаховського, інтенсивні процеси формування діалектних особливостей давньоруської мови припадали на XII—XIII ст., але вони зовсім не співпадали із землями феодального дроблення. Такий збіг, в

⁴⁸ Янин В. Л., Залізняк А. А. Новгородские грамоты на бересте.— М., 1986.— С. 190.

умовах постійних війн і колонізаційних рухів, міг бути швидше винятком, ніж правилом⁴⁹. Пізніше аналогічну точку зору обстоював і Ф. П. Філін, за яким у XII—XIII ст. на Русі складається кілька діалектичних зон — південна, західна, північна, північно-східна, приоксько-верхньодонська і прикарпатська, а з XIV—XV ст. особливо поширюються інновації, властиві українській, російській та білоруській мовам.

У літературі часом можна натрапити на твердження, що давньоруські літописи, актові документи і літературні твори написані церковнослов'янською літературною мовою, яка відіграла на Русі таку саму роль, як латина у країнах Західної Європи чи арабська мова на Сході. Погодитись з цим твердженням категорично неможливо. Давньоруська літературна мова хоч і була піднята над народною, що є звичайним явищем для всіх мов світу (сучасна українська літературна мова також не тотожна розмовній народній), все ж стояла близько до народної. Остання відчутно вплинула на літературну мову і саме це дає змогу дослідникам виділяти діалектичні зони. У свою чергу побутові джерела (берестяні грамоти, графіті на стінах соборів і археологічних знахідках) засвідчують їхню залежність від норм літературної мови. Зроблені не лише книжниками, а й представниками широких верств населення, ці написи співзвучні літописним текстам, близькі до них усією мовною структурою. Грамоти новгородських чи київських купців і ремісників могли бути прочитані і зрозумілі в усіх землях Русі. Не випадково М. І. Костомаров саме у давньоруській мові вбачав основну інтегруючу силу східних слов'ян.

Своєрідним підтвердженням мовної єдності давньоруських земель може бути і такий історичний факт. Відомо, що у XII ст. відбулось

Рис. 75. Жінка князівсько-боярського кола в парадному вбранні (реконструкція П. П. Толочка).

⁴⁹ Булаховський Л. А. Питання походження української мови.— К., 1986.— С. 188—193.

активне заселення і господарче освоєння Суздальсько-Заліського краю. Особливо потужним був колонізаційний потік із Південної Русі. Якщо погодитись з дослідниками, які доводять, що вже в цей час тут сформувалась українська народність і її мова, то природно чекати у Суздальсько-Заліському краї тих же мовних ознак, які пізніше стали характерними для Українського Подніпров'я. Іншими словами, вихідці з Південної Русі, якщо вони були у XII—XIII ст. вже українцями, мусили принести з собою на північний схід не тільки гідронімічну і топонімічну номенклатуру (Либідь, Почайна, Ірпінь, Трубіж, Десна, Переяслав, Галич, Перемишль, Звенигород тощо), а й українську мову. Тим часом, нічого подібного тут не трапилось.

Створена на мовній основі споріднених східнослов'янських племен в умовах існування єдиної держави, давньоруська мова не розпалась у XII—XIII ст., але значно пережила Київську Русь. Надзвичайна активність суспільного життя епохи феодалної роздробленості не тільки не сприяла регіональній мовній замкнутості, а й виключала її.

Зберігалась у XII—XIII ст. й територіальна спільність Русі. Писемні джерела дають підстави стверджувати, що на цей час державні рубежі країни стабілізувалися. Сталось це не само по собі, а завдяки спільним зусиллям багатьох давньоруських земель, і насамперед — Київської. Зовнішня політика великих князів мала не вузькоземельний, а загальноруський характер. З часів Володимира Мономаха київські князі здійснювали енергійні заходи для об'єднання давньоруських сил на боротьбу із зовнішньою небезпекою. Провідну роль в ній відіграла Південна Русь, де автохтонне населення мало багатотисячний досвід боротьби з гунами, аварами, печенігами. Боротьба за територіальну недоторканість велась також на західних і північно-західних рубежах Русі.

На північному сході, де не було сильного сусідства, продовжувалось освоєння нових земель Заліського краю, у якому брали участь виселенці з багатьох давньоруських земель, і насамперед, південноруські. Навряд чи такий значний людський потік із Південної Русі на північний схід був би можливий в умовах роздільного існування давньоруських князівств.

Єдиним територіальним цілим виступає Русь XII — XIII ст. і в писемних джерелах. Саме так її сприймали князі, церква, а також давньоруське населення, яке найбільше терпіло від міжкнязівських свар і іноземних вторгнень. І не випадково, що ідея єдності давньоруських земель і народу з такою силою прозвучала в чисельних пам'ятках історичної писемності — від «Повчання Мономаха» до «Слова про загибель землі Руської». Адресуючи свої пристрасні заклики до князів, давньоруські публіцисти в блискучій літературній формі виявляли сподівання і устремління всього давньоруського населення. «Руська земля» стала центральним образом геніальної поеми «Слово о полку Ігоревім». Коли сіверські і курські полки вступили в степ, автор «Слова» вигукнув: «О Руська земля! Ти уже за горами є». Коли Ігорєва дружина потерпіла поразку від половців і поле кістками засіяла, то

«тугою зійшли (вони — *авт.*) по Руській землі». У «Золотому слові» Святослав закликав Всеволода Суздальського, Рюрика і Давида Ростиславичів, Ярослава Осмомисла, Романа Мстиславича вступити в золоті стремена і виступити «за кривду цього часу, за землю Руську».

Широкий образ Руської землі, з її численними жителями, багатими містами, безкрайними просторами ще більшою мірою, ніж невдалий похід Ігоря, кликав сучасників до єдності Русі.

Уявлення про територіальну єдність давньоруських земель було настільки стійким, що дожило аж до кінця XIV ст. Співставлення «Списку руських міст дальніх і ближніх» (1396 р.) із містами XI—XIII ст. привело Б. О. Рибаківа до висновку про збіг контурів Руської землі обох періодів.

Разом з ідеєю територіальної єдності Руської землі в широкому значенні цього терміну, у X—XIII ст. росла і міцніла національна самосвідомість давньоруського народу. Це був час, коли, за влучним висловом В. Й. Ключевського, киянин все частіше думав про чернігівця, чернігівець — про новгородця, а всі разом — про Руську землю. Пробудження в суспільстві почуття до Руської землі, як до чогось цілісного, було корінним і найглибшим чинником часу. У тяжкі роки монголо-татарського іґа люди згадували про колишню незалежність, могутність, територіальну цілісність Русі і в цьому черпали сили для боротьби з грізним ворогом.

Зберігали давньоруські землі в епоху феодальної роздробленості і культурну єдність. Археологічні матеріали, здобуті при розкопках міст і городищ, поселень і могильників від ладозької півночі до київського півдня і від Карпат до Суздальського Залісся, показують, що на Русі XII—XIII ст. матеріальна культура стає більш монолітною. Причому, єдність спостерігається не лише в широкому асортименті виробів міського і сільського ремесла, а також і в житлобудівництві та навіть у кам'яному зодчестві. Як вважає Ю. С. Асєєв, архітектурний розвиток на Русі XII—XIII ст. йшов не тільки шляхом формування місцевих шкіл, але й складання єдиного стильового напрямку. До архітектури Південної Русі (київської, чернігівської і переяславської) тяжіла архітектура Смоленська, Волині, Рязані і ряду інших земель. Творчий досвід старих давньоруських центрів сприйняла також архітектура Володимиро-Суздальської Русі. Тут весь обрис архітектурних пам'яток, як справедливо наголошував П. О. Раппопорт, дуже далекий від романської архітектури і має значно більше спільного з пам'ятками зодчества усіх інших давньоруських земель.

Висновок про культурну єдність давньоруського народу, аргументований конкретними і неспростованими даними, підтверджується знову й знову. Доречно тут нагадати, що прибічники історико-культурної своєрідності Південної Русі одним із важливих аргументів протиставлення вважали начебто корінну відмінність житлобудівництва міст Південної Русі на чолі з Києвом від міст північних, північно-східних і північно-західних регіонів Русі. В принципі, така відмінність, з

огляду на неординакові географічні умови окремих частин країни, могла мати місце, і справді мала. Як є вона й тепер у межах навіть самої України. Але корінної відмінності історико-архітектурного розвитку Києва і міст Південної Русі від міст інших регіонів не було. Розкопки в Києві, Чернігові, Звенигороді показали, що масова забудова цих міст у X—XIII ст. мала великий процент зрубних будівель, аналогічних виявленим у Новгороді, Старій Ладозі, Пскові, Бресті, Смоленську, Мінську й інших містах.

Довгий час в історичній літературі феодальна роздробленість Русі ототожнювалась з економічною роздробленістю і навіть економічним занепадом країни. Після виходу у світ ряду праць Б. О. Рибаківа та інших істориків й археологів періоду феодальної роздробленості більше не приписується таких згубних наслідків для економічного розвитку суспільства східних слов'ян.

Формування земельних рубежів, хоч і супроводжувалось міжкнязівськими конфліктами, в цілому позитивно позначилось на господарському розвитку всієї країни. Саме тоді розбудовуються старі міста і виникають нові, з'являється безліч феодальних замків, фортець, сіл і промислових селищ. Археологічні матеріали показують, що водночас з економічним піднесенням давньоруських князівств, економічні зв'язки між ними не тільки не згасають, а значно розширюються і зміцнюються. Цьому сприяла і торгівля, яка в період феодальної роздробленості переживала вищий етап свого розвитку. Речі, виготовлені в київських чи новгородських майстернях, дякуючи купцям-посередникам, проникали в найвіддаленіші куточки Русі. Незважаючи на постійний тиск половців на південноруське порубіжжя, продовжували функціонувати і всі основні торговельні шляхи, якими здійснювалась міжнародна торгівля Русі XII—XIII ст. У другій половині XII ст. літописи особливо часто згадують Грецький, Соляний і Залозний шляхи, для охорони яких київськими князями постійно збирались сили багатьох князівств.

Досліджуючи проблеми державного й етнічного розвитку Київської Русі, історики в переважній більшості встановлювали односторонню залежність цих процесів. У IX—XI ст. була сильна держава, була і єдина давньоруська народність; у XII ст. почався розпад держави, отже почався розклад і єдиної народності. Іноді стверджується незалежність етнічного і державного розвитку. І зовсім рідко дослідники звертали увагу на зворотній зв'язок, як давньоруська народність впливала на державний розвиток Русі. Крім В. Й. Довженка, згідно з яким єдність країни визначалась, насамперед, культурною і етнічною спільністю населення, а також А. І. Козаченка, який підкреслив залежність державного розвитку Русі XII—XIII ст. від рівня національної самосвідомості давньоруського народу, проблему цю так більше не ставить ніхто.

Аналіз етнічного розвитку Русі XII—XIII ст. показує, що саме давньоруська народність була одним із основних елементів єдності давньоруських земель XII—XIII ст. Усвідомлення спільності походження і розвитку, почуття територіальної цілності, єдність мови, культури,

віри, наявність єдиної економічної системи — все це, з одного боку, неможливе в умовах ізольованого існування багатьох незалежних князівств, а з іншого — зумовлювало необхідність подолання політичного сепаратизму земель. Природним центром, ядром давньоруського народу впродовж усієї домонгольської історії були Південна Русь і Київ.

Підсумовуючи розгляд теми етнічного розвитку Давньої Русі, скажемо кілька слів про рівень монолітності руської етнічної спільності. У літературі нерідко можна натрапити на думку, що процеси складання єдиної народності в межах величезної території розселення східного слов'янства справді мали місце, але відбувались неоднаково і повністю не завершилися. Справедливість сказаного не може викликати принципового заперечення. Етнічні процеси ніколи і ніде не мають повного завершення, а рівень етнічного самоусвідомлення не буває однаковим на всій території розселення одного етносу. До того ж існування єдиної народності (стосовно Русі, з огляду на її величезні простори, можливо краще вживати термін «етнокультурна спільність») не призводить до нівелювання регіональних етнографічних (у тому числі й мовних) особливостей. Це справедливо навіть стосовно сучасних націй, у тому числі й української.

5. Етнічні процеси на землях Північного Причорномор'я та Криму (IX—XIII ст.)

На території сучасної України в розглянутий час, окрім слов'янського населення, проживали й представники інших етнічних угруповань, котрі займали південні та східні регіони і зробили свій внесок у специфіку етнічних процесів східноєвропейського регіону⁵⁰.

В останні століття I тис. н. е. першими серед них були хозари, які об'єднавши деякі інші племена (передусім болгарські та аланські), створили Хозарський каганат — одне з найбільших ранньосередньовічних політичних об'єднань східноєвропейського регіону. Ця суспільна структура існувала з VII до X ст. і протягом другої половини своєї історії здійснювала певний вплив на сусідні народи, зокрема на східних слов'ян. Слід зазначити, що кочівницький фактор мав істотний вплив на формування державних інститутів не лише на сході Європи (Київська Русь), а й в інших регіонах (Велика Моравія). У час своєї могутності Хозарія протистояла Арабському халіфату, котрий був тоді найсильнішою державою Західної Євразії. Протистояння між арабами й хозарами продовжувалось близько двох століть. В результаті цієї боротьби перші здобули перемогу на Кавказі, що змусило інших шукати нові території для свого розселення на заході, півночі та північному сході від місць свого попереднього проживання, в тому числі і на території сучасної України, насамперед на Дніпровському Лівобережжі та в Криму.

⁵⁰ Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь.— К., 1999.

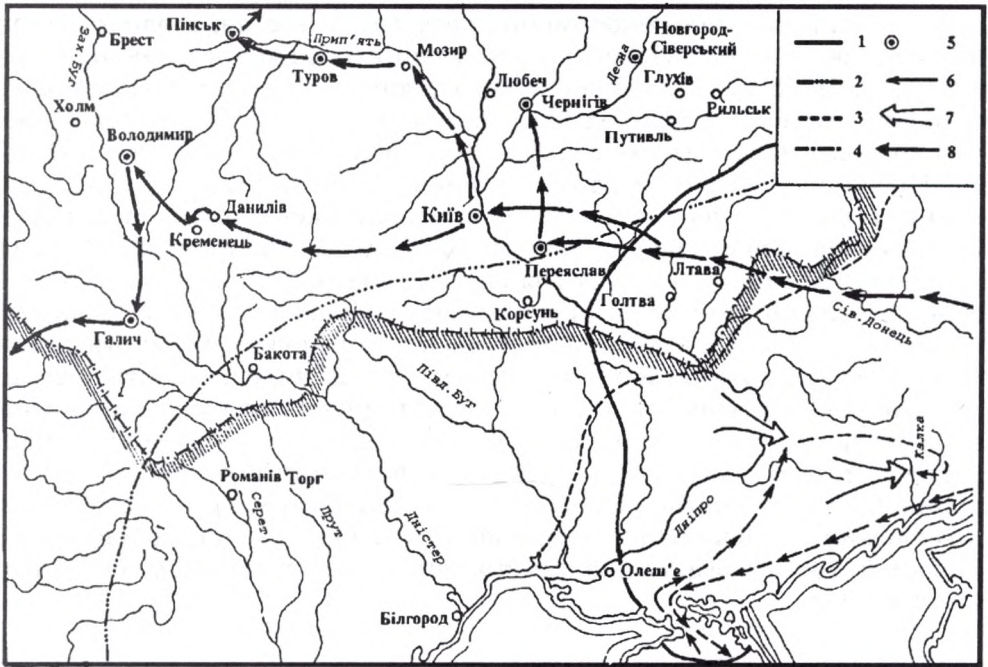

Рис 76. Південні сусіди східних слов'ян в кінці I — на початку II тис. н. е.: 1 — хозари, 2 — печеніги, 3 — половці, 4 — південні кордони Київської Русі в XI—XIII ст., 5 — столиці давньоруських князівств, 6 — похід монголо-татар у 1223 р., 7 — похід русько-половецьких військ на р. Калку, 8 — похід монголо-татар на південноруські землі в 1239—1241 рр.

В соціальному плані Хозарія може розглядатися як ранньокласове суспільство, в якому соціальна диференціація ще не призвела до значного розшарування населення. Піддані правителів країни в основному ділились на дві частини: знать (тархани) і простий люд. Відмінність між ними, мабуть, була в тому, що тархани не сплачували податків, але повинні були нести військову службу, найімовірніше у кінноті. На чолі держави стояв хакан (каган), в руках якого на першому етапі хозарської історії зосереджувалась уся влада. А після поразки у війні з арабами в 30-х роках VIII ст. на перше місце в реальній соціальній ієрархії виходить бек, хоча посада хакана залишається, але вже без будь-якої реальної влади⁵¹. По суті він виконує тільки сакральні функції. Хаканом (каганом) міг бути лише хозарин — тюрк за походженням, а бек обирався з представників болгарської аристократії. Соціальна верхівка суспільства залежно від тих чи інших причин приймала іслам, християнство, а пізніше, за часів кагана Обадія — іудаїзм. Остання релігійна акція відбулася на рубежі VIII—IX ст. ст. (можливо, в

⁵¹ Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М., 1990. — С. 119, 142.

Криму). Водночас рядове населення залишалося прибічниками язичницьких вірувань.

Хозари у своєму розвитку, за висловом С. О. Плетнєвої, пройшли шлях від кочовищ до міст. Саме кочівницьке господарство, в залежності від ступеню розвитку економічних та суспільних відносин, приймало різні конкретні форми. Перша з них характеризується тим, що все населення кочує цілий рік. Друга форма відрізняється від попередньої обмеженням території кочування і появою постійних зимовищ, на які повертаються кожного року мешканці степів, котрі кочують з квітня до грудня. А для третьої форми прикметно те, що кочує лише частина населення, котра володіє потрібною для ведення кочового господарства кількістю худоби. Основна частина одноплемеників робити цього вже не може і шукає інших засобів існування — заняття землеробством, ремеслами. Серед кочовищ з'являються стаціонарні поселення з осілим населенням⁵².

Значні за розмірами хозарські поселення відомі на сході України. Одне з них — поблизу с. Верхній Салтів недалеко від Харкова — і дало назву археологічній культурі, залишеної якраз населенням каганату. Цю культуру називають ще салтово-маяцькою (після розкопок Маяцького городища на р. Дон). Комплек-

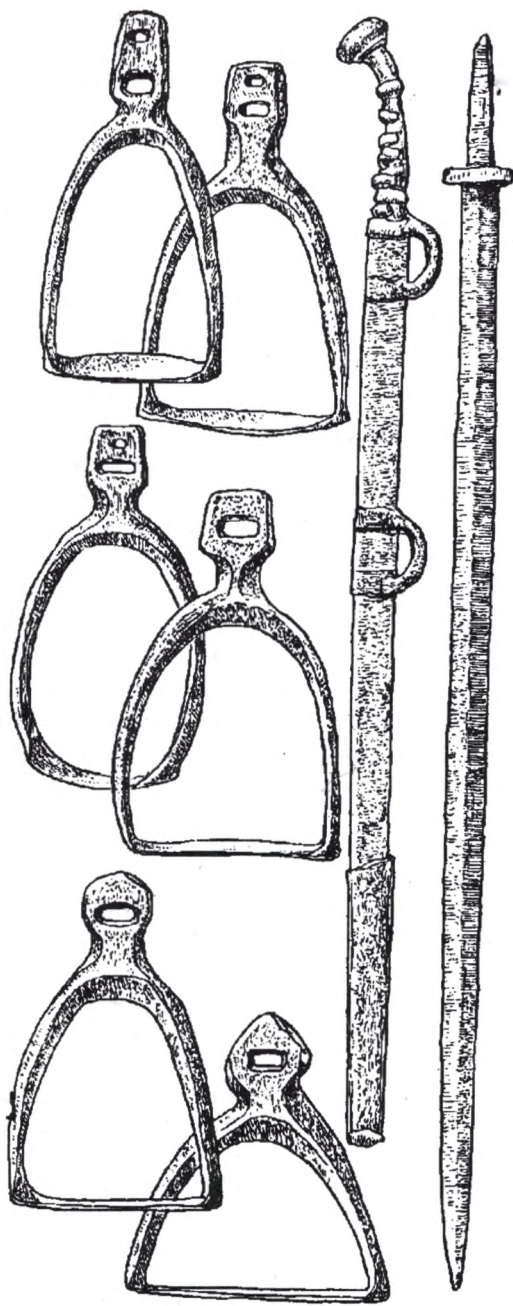

Рис. 77. Хозарські шаблі та стремени.

⁵² Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. — М., 1982.

сне використання інформації нечислених писемних джерел і багатого, різноманітного археологічного матеріалу дає змогу детальніше вивчати різні сторони життя цього населення, в тому числі і його етнічний склад.

Відомо кілька груп хозарських поселень: кочові та сезонні стійбища, постійно функціонуючі поселення, городища з земляними валами й ровами чи кам'яними стінами. А серед жител виділяється кілька типів: кочівницькі юрти круглої форми, наземні будівлі з плетеним каркасом стін, напівземлянки зі стінами стовпової конструкції, а в Криму споруджувались житла з використанням каміння. Значна інформація, в тому числі й про ідеологічні погляди різних соціальних та етнічних груп населення, отримана також з поховальних комплексів, що поділяються на дві основні групи — поховання в катакомбах, вирих у землі (аланські могили) та поховання в простих ямах (болгарські). Як не парадоксально, але найбільш проблематичним є виділення власне хозарських поховань — етносу, який і дав назву країни. До них відносять лише незначні в кількісному відношенні поховання в кам'яних склепах, у супроводі верхового коня і з чисельним інвентарем. Звичайно, такі багаті захоронення грабувалися протягом багатьох століть, а тому і не збереглися для сучасних наукових досліджень.

Останню крапку в історії Хозарії поставила молода держава східних слов'ян, котра наприкінці I тис. н. е. все впевненіше виходила на міжнародну арену (до цього хозари навіть отримували данину з частини східнослов'янських територій). У 965 р. великий князь київський Святослав під час східного походу розбив війська хакана, взяв кілька основних центрів країни (в тому числі і столицю — місто Ітіль на Нижній Волзі), підкорив народи Північного Кавказу. За деякими даними, союзниками київського князя були воїни кочівницького угруповання гузів. Згадки про хозар поступово зникають зі сторінок письмових джерел, а самі вони розчинились серед нових етнічних груп півдня Східної Європи.

Між хозарами і слов'янами відбувалося не лише протистояння, про що є відомості на сторінках давньоруських літописів, а й мирні контакти. Зокрема, в Києві поблизу Золотих воріт були виявлені «печерки», що нагадують конструкцію катакомбних поховань салтово-маяцької культури. Навіть місце для цього могильника на схилах до Хрещатика вибрано так, як це практикувалось населенням Хозарського каганату при похованні небіжчиків у такому типі могил. Але в згаданих «печерках» були горщики, наповнені кальцинованими кісточками — звичай, типовий якраз для слов'ян у разі захоронення небіжчика наприкінці I тис. н. е. за обрядом кремації. Тому поєднання цих двох елементів слід розглядати як відображення синкретизму у поховальному обряді носіїв слов'янської та хозарської культур у місцях їх контактів. У Києві існувало й урочище «Козари», котре, вірогідно, слід локалізувати в районі Подолу⁵³.

⁵³ Толочко П. П. Про торговельні зв'язки Києва з країнами Арабського Сходу та Візантією у VIII—X ст. // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— С. 6.

Після розпаду каганату в степах Північного Причорномор'я зовсім без перешкод протягом значного відрізка часу переселялись нові групи номадів, які знаходили тут нову батьківщину. Щоправда, пізніше і вони також зходили з історичної арени, розчинялись в інших етносах і не лишили свого сліду на сучасній етнічній карті України.

З кінця IX — початку X ст. в південноруських степах розпочався процес формування нового етнічного угруповання. Його створювали печеніги, відомі на Заході і у Візантії як пацінаки чи пачинакити, а на Арабському Сході — як баджнук. За свідченнями давньоруських літописів, представники цього угруповання прийшли на Русь уперше ще в 915 р. Тоді було укладено мир і кочівники відійшли до Дунаю. Але з того часу вони постійно підтримували різноманітні, часом суперечливі контакти з Києвом як столицею держави. Так, у 944 р. великий князь Ігор заключив з печенігами військовий союз проти Візантії. Імператор вимушений був відкупитись від об'єднаних сил слов'ян, скандинавів і кочівників.

Якось частина кочівників відразу осіла серед слов'янського населення, насамперед у великих містах. На підтвердження цього можна навести епізод 968 р., коли вороже настроєні орди печенігів вперше напали на Київ, а великий князь Святослав перебував у поході на Дунайську Болгарію та Візантію. Княгиня Ольга з онуками зачинилась в гряді, а на лівому березі Дніпра зібралися дружинники з чернігівської округи на чолі з воєводою Претичем. Та неможливо було їх докликатись на підмогу оточеним киянам через печенізьку блогу. Тоді один отрок запропонував себе щоб переплисти Дніпро і повідомити про тяжкий стан оборонців міста:

«Онъ же изиде изъ града с уздою, и ристаша сквозѣ печенѣги глаголя: Не видѣ ли коня никтоже? Бѣ бо умѣя печенѣжьски и мняхуть и своего. И яко приближися к рѣць сверг порты сунуся въ Днѣпръ и побреде. Видѣвше же печенѣзи устремиса на нь, стрѣляюще его, и не могоша ему ничто же створити»⁵⁴.

Тобто, вже в X ст. русько-печенізькі контакти були на рівні вивчення мови та відносно вільного володіння нею (звичайно, окремими особами). Але факти військового протистояння всеж були набагато частішими. Так, коли після невдалого другого болгарського походу в 971 р. вже згаданий князь Святослав повертався додому, візантійці чи болгари сповістили про це степовикам. Останні підготували засідку на кам'яних порогах Дніпра в районі сучасного міста Запоріжжя і змусили вимучену боями й переходами київську військову дружину на чолі з князем перезимувати в місцевості під назвою Білобережжя. Весною слабкі від недоїдання і холоду воїни не змогли прорватися через печенізьке оточення, а самого Святослава було вбито. Зверхник кочівників хан Куря наказав зробити із черепа київського князя оковану золотом чашу. Проте це не було якимось кощунством з боку номадів — це досить відомий серед стародавніх тюркомовних народів звичай.

⁵⁴ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — М.—Л., 1950. — С. 47.

Адже кочівники свято вірили, що таким чином до них переходила сила і мужність переможеного супротивника.

Повністю проблема протистояння між Києвом і Степом була вирішена князем Ярославом Мудрим. Його воїни зійшлися з печенігами в двобої під стінами давньоруської столиці в 1036 р. В результаті кочівники були повністю розбиті і в паніці відступили.

Після цієї битви печеніги стали відігравати другорядні ролі, а на перше місце в причорноморських степах вийшли торки, відомі у візантійських хроніках як узи, а на Сході як гузи (ще раз нагадаємо — вірогідні союзники Києва в боротьбі з хозарами за часів князювання Святослава Ігоревича). Вони вигнали печенігів з їх становищ і кочовищ, а також змусили основний контингент переможених перейти далі на захід (як ті свого часу самі зробили з мадярами). Але досить швидко, після 1060 р., протистояння Русі і торків припинилось. Останні разом з частиною печенігів почали поступово підкочовувати до кордонів Київської Русі і пізніше перетворились у найманців давньоруських князів. Найбільш значним із таких угруповань кочівників-васалів були Чорні Клобуки, котрі проживали в Пороссі. А на Дніпровському Лівобережжі, в основному за писемними джерелами, відомо про контингенти торків переяславських та ковуїв чернігівських.

З середини XI ст. південні простори сучасних українських земель зайняли половці, котрі вперше підійшли до кордонів Київської Русі в 1055 р. В Західній Європі їх називали команамі, в арабських та перських рукописах вони відомі як кипчаки, а в Китаї як цинь-ча. Давньоруську назву половці багато з дослідників виводить зі слова «полови», що означає «світложовті» (від слова «полова»). Щоправда існують і інші версії походження найменування цього народу.

Уже в 1060 р. половці-комани зробили спробу пограбувати південноруські землі. Саме тоді нова кочівницька спільність становила загрозу не лише для східних слов'ян. Візантійський автор Єстафій Солунський у XII ст. писав: «В одну мить половець близько, і ось його вже нема. Зробить наскік і швидко, з повними руками, хватається за повід, гонить коня ногами та нагайкою й вихром несеться далі, як би бажаючи обігнати швидкого птаха. Його ще не встигли побачити, а він вже щез з очей». За підрахунками П. В. Голубовського, лише на Русь половці здійснили 46 значних набігів без запрошення їх «до співпраці» давньоруськими князями під час бойових дій проти конкурентів за той чи інший князівський стіл⁵⁵. Але й у цій останній якості вони неодноразово перебували на землях східних слов'ян. Такими запрошеннями грішили не тільки чернігівські Ольговичі, котрі представляли одну з гілок роду Рюриковичів, й представники інших гілок правлячого князівського роду.

Доля половців склалася досить трагічно: після битви з монголо-татарами на р. Калка (коли вони першими покинули поле бою), на-

⁵⁵ Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар.— Университетские известия.— К., 1883.— С. 238—240.

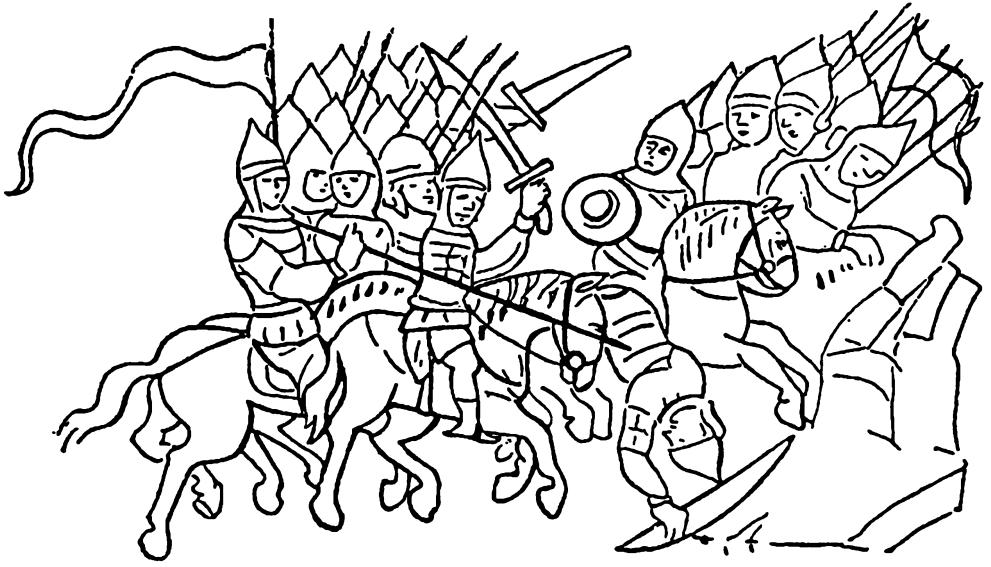

Рис. 78. Перемога руських військ над половцями в 1103 р. Мініатюра Радзівілівського літопису.

шестя в 40-х роках XIII ст. орд хана Батия на давньоруські землі та населення причорноморських степів, на півдні сучасної України з'явилися нові господарі. Це були вже згадані монголо-татари, а їх попередники поступово зникли, розчинившись в складі тих етносів, котрі пізніше були зафіксовані на історичній арені. Окрім того, значна частина половців наприкінці XIII—XIV ст. відкочувала в Поволжя та на Кавказ.

Основою існування всіх трьох вищеназваних угруповань було кочівництво, що пройшло (як вже зазначалось) у своєму розвитку три стадії — від безсистемного пересування по степових просторах до напівосілого проживання. На другому етапі вже розподілені пасовиська на конкретні ділянки для окремих орд, куренів та аїлів. Це призводить до значно більшої стабільності в житті кочівників, окремі групи й формування яких обмежені (але одночасово й гарантовані) у своєму русі певними територіальними межами. Курені становили об'єднання кількох, в основному патріархальних, сімей родичів за своєю суттю досить близьких великосімейним громадам землеробів. Давньоруські літописи називають такі курені родами. В окрему орду могли входити декілька куренів, а на чолі такого об'єднання стояв «князь». До імен деяких з них додавався степовий еквівалент цього давньоруського соціального титулу — «кан» («хан»): Тугоркан, Шарукан... Хан був як зверхником у орді, так і господарем в одному з підлеглих йому куренів.

У соціальному розвитку кочівницькі утворення перебували на етапі розкладу первіснообщинних відносин і зародження ранньокласових структур. Особливо в цьому плані виділялись половці, у яких на

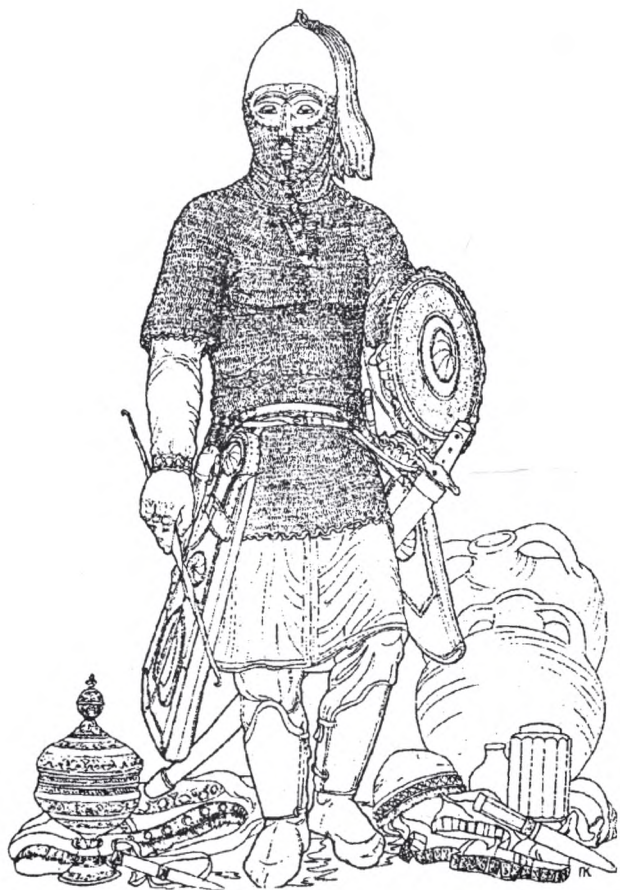

Рис. 79. Знатний половець — Чингульський хан (реконструкція Ю. Я. Россомакіна та П. Л. Корнієнка.

думку багатьох дослідників досить стабільно розвивались феодальні відносини і формувались відповідні соціальні структури. Окрім знаті, воїнів, бідних прошарків населення (але вільних членів куренів), є свідчення про наявність у кочівницькому середовищі рабів. Здебільшого це були військовополонені, котрі ставали домашніми слугами.

Кочівники інтенсивно контактували з сусідніми народами: на сході з арабами і населенням Кавказу, на заході — з Візантією, але особливо інтенсивними вони були з Київською Руссю. За деякими свідченнями, вже під час хрещення князя Володимира Святославича в 988 р. на церемонії був присутній печенізький хан Метеган. Давньоруські

зверхники часто одружувались з доньками кочівницьких ханів, хоча своїх доньок у Степ заміж за синів кочівницьких вельмож не видавали. У літописах зафіксовано близько десяти шлюбів давньоруських князів з половецькими красунями. Сім'ї в ті часи були багатодітними і якщо припустити, що в цих різноетнічних князівських родинах в середньому виростало по п'ять синів і дочок, то серед них було близько 40 князів та князівн напівполовців, а далі — близько 200 половецьких онуків та онучок⁵⁶. Ці зв'язки закріплювались повторними перехресними шлюбами князів і князівн змішаного походження. Зокрема, новгород-сіверський князь Ігор Святославич — герой знаменитого «Слова о полку Ігоревім» — по лінії свого батька був онуком половецької кня-

⁵⁶ Робинсон А. Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI—XIII вв. — М., 1980. — С. 252.

зівни, доньки хана Осолука, а значить правнуком половецького зверхника.

Історичні джерела підтверджують тезу про досить суперечливі взаємовідносини між землеробами та кочівниками в середньовічні часи (особливо на рівні представників аристократії) й демонструють, наскільки тісно переплітались їхні долі. Л. М. Гумилов навіть припускав, що в XII—XIII ст. Русь і Половецька земля складала єдину поліцентричну систему⁵⁷. Але це всеж є перебільшенням. Лояльно до Русі здебільшого ставились лише окремі кочівницькі угруповання, котрі розміщувались недалеко від південноруських кордонів на обох берегах Дніпра. Основна маса кочівників всеж вбачала в давньоруських містах і селах об'єкти свого легкого збагачення, а в землеробах та ремісниках слов'янського походження — потенційних рабів, котрих можна було вигідно продати на невільничих ринках або ж використати в своєму патріархальному господарстві.

У наслідок постійних контактів з кочовими воєнізованими контингентами на півдні Київської Русі змінилась тактика бою й набір озброєння, яким користувалися землероби. Образно кажучи, воїну-слов'янину, як і іноземному найманцю в князівській дружині (котрий прийшов з європейської Півночі), довелося сісти на коня щоб на рівних протистояти мобільному степняку. Кіннота як спеціальне військо в Київській Русі з'являється вже в X ст. Раніше у давніх слов'ян кінного війська як окремого підрозділу не було, а коні здебільшого використовувались лише для транспортування воїнів до поля бою. Візантійський історик Лев Діакон свідчить, що в битві поблизу Доростолу в Болгарії давньоруські воїни вперше з'явилися перед греками на конях. Але вже з XI ст. в Київській Русі кіннота мала пріоритетне значення, а найманці зі Степу поступово витіснили воїнів-професіоналів скандинавського походження, хоч основну масу війська, як і раніше, складали слов'яни.

Характеризуючи рівень розвитку матеріальної культури кочівницьких суспільств середньовічних часів слід зазначити, що в зв'язку з постійним перекочуванням і відсутністю тривалих стаціонарних поселень на степових просторах України основних археологічних категорій кочівницьких пам'яток всього дві: поховальні пам'ятки й кам'яні статуї, котрі часто ще називають «кам'яні баби». Пов'язані вони з ритуалом захоронення та культом предків.

Складними були етнічні процеси в Криму, які зумовлювалися, насамперед, бажанням підпорядкувати собі цю територію з боку провідних держав тих часів (Візантії, Хозарії, Київської Русі та інших). Перша з названих імперій, як одна з правонаступниць Риму, найдовше поширювала свою владу на окремі частини півострова. Але й інші держави, в окремі хронологічні періоди кінця I — початку II тис. н. е., теж мали тут певний вплив, а їх представники проживали в автохтон-

⁵⁷ Гумилов Л. Н. Древняя Русь и Великая степь.— М., 1989.— С. 327.

ному середовищі. Степові простори Криму були заселені кочівниками (хозари, печеніги, половці, татари), а гірські долини та прибережні території — осілим землеробським населенням, котре було досить різноманітним за своїм етнічним складом. Писемні джерела досить слабо та нерівномірно освітлюють цю тему, а тому (як і на інших територіях) велике значення мають археологічні матеріали⁵⁸.

У VIII ст. в середовище нащадків місцевого племені таврів (котрі й дали назву півострова — Таврида) та носіїв традицій античної цивілізації переселилась значна частина малоазійських греків у зв'язку з іконоборськими гоніннями. Це призвело до того, що вже в IX ст. прослідковується значний ріст населення, виникають нові чисельні поселення, в тому числі й відомі печерні монастирі. Дещо пізніше, з укріпленням влади хозар, візантійці виводять свої гарнізони з фортець, а гірські перевали охороняються вже військовими контингентами каганату. Потім вони розташовуються й у напівзруйнованих візантійських опорних пунктах і відбудовують їх (Судак, Мангуп, Алушта тощо).

Новими супротивниками хозар з кінця IX ст. стали печеніги, одна з орд яких вклинилась між Тавридою і основною територією каганату. Як свідчить Константин Багрянородний, у X ст. «Пачинакія (тобто країна печенігів.— П. Т.) займає всю землю до Росії, Боспору, Херсону, Сарату, Бурату і тридцяти країв»⁵⁹.

Звичайно, якась частина степовиків теж залишалась в Криму. З кінця X ст. вже Київська Русь почала ґрунтовно вклинюватись у кримські процеси, а в таких містах, як Херсон (літописний Корсунь), Судак (Сугдея), Керч (Корчів) можливо й існували руські колонії. Основною давньоруською базою в цьому регіоні було місто Тмутаракань на Таманьському півострові. Його значення для Русі було аналогічним Херсону для Візантії. Нагадаємо, що взятий Корсунь князь Володимир Святославич повернув імперії після одруження з принцесою Анною. Протягом XII—XIII ст. в міжетнічні процеси втручаються нові групи кочівників.

З усього викладеного можна зробити лише один висновок: етнічні процеси на півострові проходили виключно інтенсивно. Але ні одна з зацікавлених сторін не змогла створити тут в зазначений час стабільного етнічного угруповання, хоча серед осілого населення почала формуватись людська спільність, котра отримала назву «кримські греки». Але постійні набіги кочівників, як і експансія з боку держав середземноморського регіону, не дали цим процесам завершитись.

На початку XIII ст. в причорноморських степах з'явилися нові кочові орди: в 1220 р. знаменитий Чингізхан направив сюди через Кавказ під керівництвом Джебе і Судебея 25-тисячний корпус. У 1222 р. в битві на р. Дон половці були розбиті і відійшли до Дніпра. Їх зверхник хан Котян звернувся за допомогою до давньоруських князів і ті вирі-

⁵⁸ *Якобсон А. Л.* Средневековый Крым.— Л., 1964; *Баранов И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья.— К., 1990.

⁵⁹ *Константин Багрянородный.* Указ соч.— С. 173.

шили спільними зусиллями подолати нового ворога, забувши про вчорашні суперечки. Але ця акція в 1223 р. закінчилась трагічно: після розгрому передових загонів руси й половці почали багатоденне переслідування ворога. А супротивник використав класичний прийом кочівників: вимотавши переслідувачів під час тривалого відступу та приспавши їх пильність, в бій зненацька вступили основні сили монголо-татар і на р. Калка давньорусько-половецькі загопи були розбиті. Однією з основних причин поразки стала втеча з поля бою якраз союзників русів — половців. Їхня подальша доля була вирішена.

Через деякий час трагедія сталася і з населенням Київської Русі. Під проводом хана Бату (Батия) армія монголо-татар та підкорених ними народів у 1237—1238 рр. розгромила Волзьку Болгарію і Північно-Східну Русь. В 1239 р. були взяті Чернігів та Переяслав, у 1240 р. після відчайдушного опору киян впала столиця країни. В 1241 р. така ж доля спіткала Галич, Володимир-Волинський та інші міста. Дійшовши до Польщі, Угорщини, Чехії Батий зупинив свій похід у західному напрямку і в 1242 р. через Боснію, Сербію, Болгарію й причорноморські степи вивів свої війська на Волгу. Дещо пізніше там почалося формування Золотої Орди, до складу якої певний час входили й деякі сучасні українські землі. Але військово-політичне підпорядкування цих територій монголо-татарам суттєво не вплинуло на подальший етнічний розвиток предків сучасних українців.

Розділ V

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ЕТНОГЕНЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Доба палеоліту. Найдавніші сліди життєдіяльності людей на території України належать до *ранньоашельської епохи, або культури*, творцями якої були архантропи — найдавніші люди (від грец. «археос» — давній та «антропос» — людина). Ще кілька десятих тому вважалося, що витоки первісних міграцій на її простори слід шукати на Південному Сході (в кавказькому регіоні). Однак дослідження багатошарової стоянки поблизу с. Королеве в Закарпатті показали, що шляхи первісного заселення України проходили через Балкани та Центральну Європу. Згідно з даними палеоантропології, найдавніша людність цих регіонів характеризувалась дуже своєрідним поєднанням архаїчних та прогресивних рис фізичної будови. Наприклад, архантроп з місцезнаходження Вертепселеш поблизу Будапешта, що жив приблизно 350 тис. років тому, мав цілком сучасну місткість мозку — 1350—1450 куб. см¹.

Освоєння людиною просторів майбутньої України тривало і в наступну історичну епоху: в Закарпатті, Прикарпатті, Поліссі, Подніпров'ї, Північно-Західному Причорномор'ї, Криму, Донбасі, Приазов'ї відомо кілька сотень мустьєрських місцезнаходжень. Деякі з них склались на місцевій ашельській основі, інші пов'язані з черговими хвилями міграцій, що мали місце вже в мустьєрський час².

В 1924—1925 рр. Г. А. Бонч-Осмоловський виявив у гроті Киїк-Коба (Крим) два неандертальських поховання: дорослого та дитяти. Поховання дорослого містилось в центрі житлової площадки в прямо-

¹ Хрисанфова Е. Н., Мажуга П. М. Очерки эволюции человека. — К., 1985. — С. 79.

² Первісне суспільство // Давня історія України. — Київ, 1998. — Т. 1. — С. 30.

прямокутній ямі, заглибленій в скельну породу. Небіжчик лежав на правому боці, з підігнутими ногами, головою на північний схід. Неподалік знайдено поховання немовляти. Кістки обох скелетів збереглись погано.

На думку сучасних фахівців, поховання дорослого, очевидно, належало жінці 35—40 років зростом 155—159 см. Зазначалось, що в її фізичному типові збереглось чимало архаїчних рис, якими характеризуються так звані «класичні» неандертальці — велика група палеоантропів, тобто давніх людей (від грец. «палеос» — давній та «антропос» — людина), поширених здебільшого в прильодовиковій зоні Європейського континенту. Так, будова кисті вказує на те, що людині, похованій у Киїк-Кобі, був властивий не «точний», а «силовий» обхват предметів — архаїчна ознака, притаманна пізнім європейським палеоантропам.

Що ж до кістяка немовляти п'яти—семи місяців, то його пропорції значно відрізняються від пропорцій сучасних дітей: голіпка коротша, а передпліччя — довше. Крім того, стінки кісток дуже грубі, що також характерно для «класичних» неандертальців.

Фрагменти черепів дорослого та двох дітей віком п'ять і десять—дванадцять років були відкриті Ю. Г. Колосовим на муст'єрських стоянках Заскельна V та VI поблизу Білогорська. На думку Є. І. Данилової, в будові потиличної кістки дорослої людини із Заскельної V простежуються як деякі примітивні, так і «апієнтні», тобто прогресивні риси (наприклад, слабо виражений потиличний валик)³.

Скелетні рештки «сапієнтних» палеоантропів знайдено також у Подніпров'ї та Приазов'ї: стегнова та обидві плечові кістки з Романково поблизу Дніпропетровська, які належали людині високого зросту (171 см); плечова кістка з розмитого муст'єрського шару на березі р. Самара; фрагменти черепів з-під Дніпропетровська; верхній моляр зі стоянки Рожок I. Усі ці фрагментарні матеріали характеризуються поєднанням архаїчних та прогресивних рис. Так, «романківець» міг належати до кола ранніх неандертальців типу Ерінгсдорф і Крапіна, яким був властивий досить «сапієнтний» комплекс ознак, чи «прогресивних» муст'єрців Палестини, що мають пряме відношення до родо-воду сучасної людини⁴.

За підсумками багаторічних досліджень, територія України доби верхнього палеоліту була заселена людьми надзвичайно щільно: загальна кількість населення тоді складала тут близько 60 тис. чол. На сьогодні в її межах відомо близько 800 верхньопалеолітичних пам'яток, де виявлені унікальні господарсько-побутові комплекси. Водночас, антропологічні матеріали з цих місцезнаходжень вкрай фрагментарного характеру (уламки черепів і зубів із Чулатово I, Новгорода-

³ Данилова Е. И. О новых находках неандертальцев в Крыму // Вопросы антропологии.— 1980.— № 66.— С. 121—124.

⁴ Хрисанфова Е. Н. Бедренная кость палеоантропа из Романкова // Вопросы антропологии,— Вып. 20.— 1965.— С. 89.

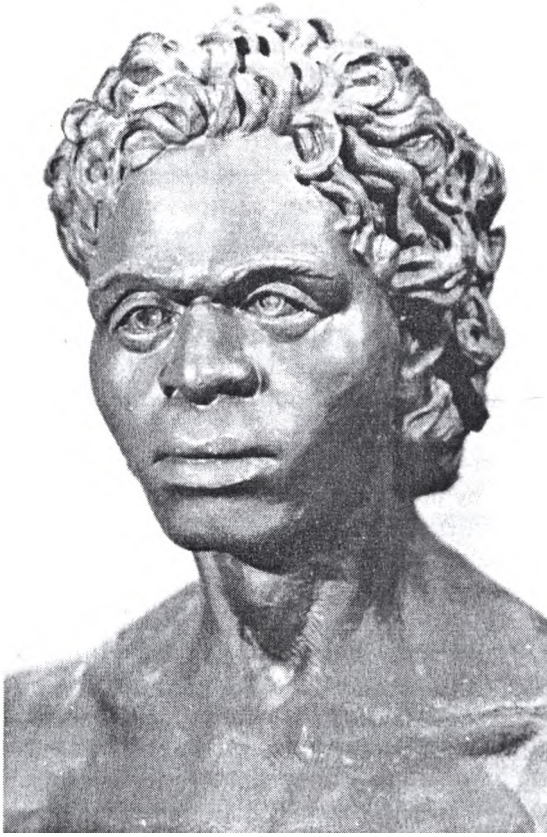

Рис. 80. Мисливець доби верхнього палеоліту із поховання на стоянці Маркіна Гора (реконструкція М. М. Герасимова).

низьким обличчям, низькими орбітами, широким носом, що добре виступає з площини лица, прогнатизмом. Поєднання доліхокранії, широконосості та прогнатизму вказує на наявність деяких екваторіальних (австралоїдних) рис⁵.

Інший антропологічний тип був притаманний 50-річному мисливцю з Костьонка II: вищий зріст — 165 см, видовжена форма мозкового відділу черепа, ємність якого — близько 1500 куб. см, дуже широке і низьке обличчя. За цими ознаками він схожий з кроманьйонцями однієї з груп неантропів, тобто нових (від. грец. «нео» — новий та «антропос» — людина), або верхньопалеолітичних людей Західної Європи⁶.

Розкопки в Сунгірі дали змогу виявити два стародавніх похован-

Сіверського, Анетівки II, Пушкарів, Мізіна; плечових кісток з Новгорода-Сіверського та Кормані IV, кістки лівої ноги з поселення Городок II), що не дає змоги відтворити морфологічні риси творців матеріальної та духовної культури цього історичного періоду. Певне уявлення про антропологічний тип верхньопалеолітичної людності України дають палеоантропологічні знахідки в інших регіонах Східної Європи: Подонні (Костьонки) та на Клязьмі (Сунгірь).

Під час розкопок у Костьонках було відкрито чотири кістяки, два з яких належала дорослим чоловікам, а два — дітям.

Особливо цікаві результати були отримані під час вивчення кістяка 20—25-річного мисливця зі стоянки Маркіна Гора, що жив приблизно 30 тис. років тому. Так, він характеризувався невисоким зростом (близько 160 см), різкою доліхокранією, прямим лобом, дуже

⁵ *Природа и древний человек.*— М., 1987.— С. 151.

⁶ *Там же.*— С. 152.

ня: поодинокі, де містився скелет дорослої людини, та парне з рештками двох дітей.

Доросле поховання належало мисливцю 60—65 років, який відзначався міцною і гармонійною фізичною статурою, а саме: дуже високим зростом (180 см) і широкими плечима. За деякими розрахунками, вага «сунгирця» складала близько 71 кг. Крім того, він мав помірний нахил лоба, значний розвиток надбрівних дуг, середній розвиток підборідкового виступу. Висловлювалась думка, що за своїми морфологічними характеристиками «сунгирець» займає особливе місце серед європейських неантропів, не примикаючи до жодної із західно- чи центральноєвропейських груп⁷.

Певні архаїчні особливості (надто в будові потилиці) були притаманні також хлопчику 11—13 років та дівчинці 9—11 років, похованих у супроводі дуже багатого інвентарю.

Отже, антропологічний склад неантропів Східної Європи був досить строкатим. Це пояснюється кількома обставинами, а саме: поліморфізмом (від грец. «полі» — багато та «морфе» — форма), тобто наявністю багатьох різновидів фізичного типу верхньопалеолітичної людини; міграціями первісних колективів з досить віддалених територій; змішуванням прийшлих та місцевих груп, серед яких, очевидно, були й нащадки неандертальців.

Мезоліт (IX—VI тис. до н. е.). Приблизно 10—12 тис. років тому на земній кулі відбулися значні клімато-географічні зміни, спричинені загальним потеплінням. Розпочалася нова геологічна епоха — голоцен, яка триває й нині.

Початок голоцену в Подніпров'ї зівпав з початком нової історичної доби — мезоліту, або середнього кам'яного віку. На теренах України на сьогодні відомо понад 300 мезолітичних місцезнаходжень. Серед

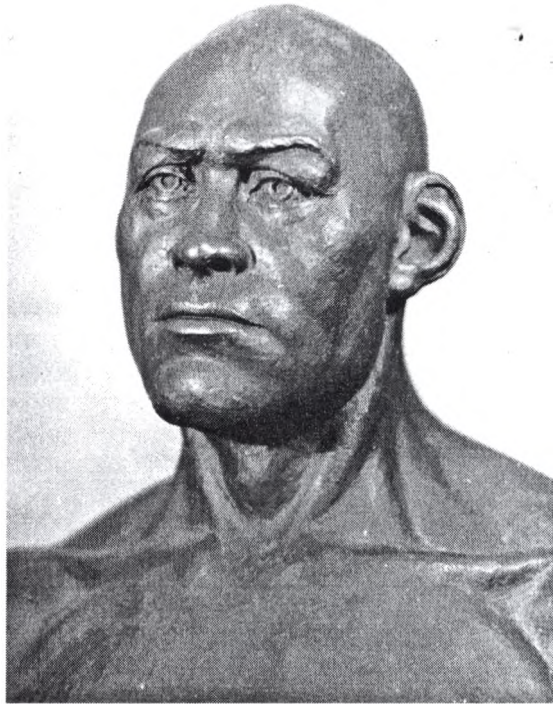

Рис. 81. Мисливець доби верхнього палеоліту із поховання на стоянці Сунгирь (реконструкція М. М. Герасимова).

⁷ Бунак В. В., Герасимова М. М. Верхнепалеолитический череп Сунгирь I и его место в ряду других верхнепалеолитических черепов // Сунгирь. Антропологическое исследование.— М., 1984.— С. 70.

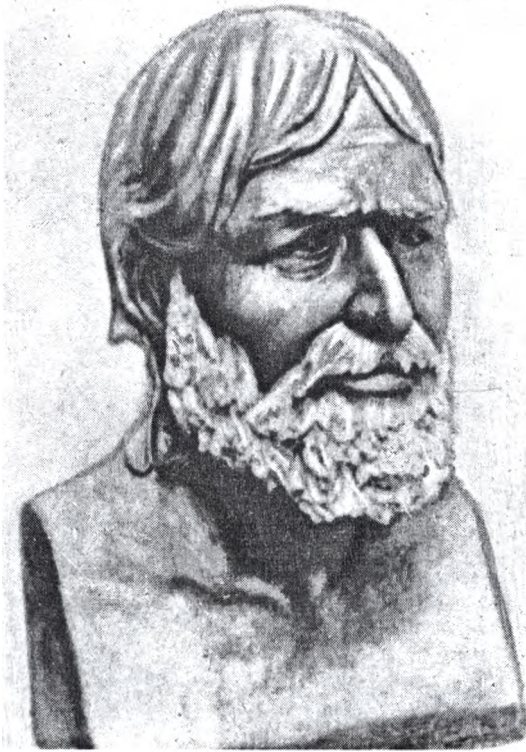

Рис. 82. Чоловік із поховання доби мезоліту в гроті Мурзак-Коба (реконструкція М. М. Герасимова).

сіям так званого протоєвропейського, або пізньокроманьйонського типу. Крім того, в зовнішності «фатьма-кобинця» зберігалися деякі ознаки (виступання середньої частини лиця вперед, відносно широкий ніс, слабо розвинуте підборіддя), притаманні євро-екваторіальній (євро-австралоїдній) стадії розвитку людей сучасного фізичного типу⁸.

Що ж до жінки, похованої в Мурзак-Кобі, то їй, попри загальну масивність, властиві дуже гармонійні риси обличчя, а саме: високе чоло, тонкий ніс з горбинкою, великі мигдалеподібні очі, гарно окреслений рот, чітке, але м'яке підборіддя. Зауважимо, що на обох руках «мурзак-кобинки» відсутні нігтьові й середні фаланги мізинців. За характером пошкоджень на ближній фаланзі з'ясовано, що вони були відрубані ще в підлітковому віці, найімовірніше, під час ініціацій — обрядів, пов'язаних із ритуальним посвяченням молоді в дорослих.

Важливі наукові дані отримані під час вивчення палеоантропологічних матеріалів з колективних некрополів Надпоріжжя Дніпра: Во-

них — довготривалі поселення з залишками жител, де могло мешкати від 50—60 до 100—150 осіб, і короткочасні стоянки, й поодинокі поховання, й колективні родові некрополі з десятками поховань. Зібрані під час розкопок цих пам'яток остеологічні колекції, тобто колекції кісткових решток людей (від грец. «остеон» — кістка та «логос» — наука, слово), не мають собі рівних у світі.

Вперше скелети людей мезолітичної доби були знайдені в Криму: в гротах Фатьма-Коба, де був похований чоловік зрілого віку, та Мурзак-Коба — там виявили парне поховання чоловіка зрілого віку та молодої жінки 20—23 років. Дослідження довели, що вони характеризуються доліхокранією, широким обличчям, різко виступаючим носом. Ці риси загалом були властиві но-

⁸ Герасимов М. М. Люди каменного века.— М., 1964.— С. 167.

лоського (19 поховань), Василівського I (24 поховання) та Василівського III (45 поховань), розкопки яких у 1952—1955 рр. провели О. В. Бодяньський, В. М. Даниленко, А. Д. Столяр та Д. Я. Телегін. Серед похованих переважали дорослі чоловіки, однак є й жінки, й підлітки та діти. Небіжчиків найчастіше клали в позі «адорації», тобто в скорченому стані на боці, з руками, піднятими до обличчя, головами на південний схід або схід. На кістяках з Василівки I і, меншою мірою, Василівки III, виявлені сліди вохри.

Принаймні частина людей (надто дорослих чоловіків), похованих у цих могильниках, загинула насильницькою смертю. Так, біля деяких скелетів знайдені вістря крем'яних стріл — невеликих ножеподібних пластинок зі сколами на краях, та уламки кістяних наконечників списів. Іноді вони стирчали в кістках небіжчиків. Так, один із чоловіків, похованих у Волоському могильнику, загинув від удару стріли в другий шийний хребець. Воїни з погрібного поховання в Василівці III (скелети № 12, 37, 38), очевидно, потрапили в засідку і були вбиті одночасно пострілами в спину: в двох випадках зафіксовані сліди від ударів стріл, в одному — вістря стріли застрягло в ребрі небіжчика. В іншому випадку в крижовій кістці дорослого чоловіка (скелет № 32) стирчало кістяне вістря списа з крем'яними вкладеннями. Одна з жінок, також похованих в цьому могильнику (скелет № 19), померла від сильного удару по голові якимось тупим предметом, що засвідчує ушкодження тім'яної частини черепа. Що ж до округлого отвору діаметром 9 мм на тім'яній кістці черепа № 31, край якого повністю облітеровані, то він, за висновками фахівців, з'явився внаслідок хірургічного втручання. Це — один з небагатьох випадків штучної трепанації черепа в добу мезоліту⁹.

Рис. 83. Чоловік із мезолітичного могильника Волоське (реконструкція Т. С. Сурніної).

⁹ Гохман И. И. Палеоантропология и историческая медицина // Антропология — медицина. — Москва, 1989. — С. 7.

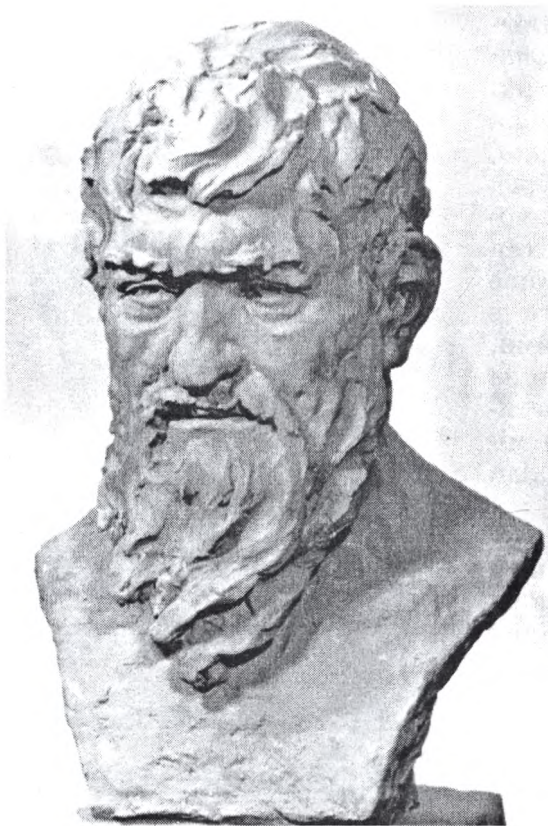

Рис. 84. Чоловік із мезолітичного могильника Василівка III (реконструкція Г. В. Лебединської).

тварин Північного Причорномор'я¹⁰. «Волосці» характеризувались довгою, вузькою й високою мозковою коробкою, дуже високим, вузьким, добре профільованим обличчям, різко виступаючим носом та високими очними орбітами. На деяких черепках з Волоського могильника помітна також австралоїдна домішка (прогнатизм, широкий ніс, нижчі орбіти). На думку Г. Ф. Дебеца, волоська краніологічна серія має аналогії з матеріалами доби мезоліту-неоліту Кенії. Звичайно, це не означає, що люди переселились у Подніпров'я зі Східної Африки, хоча, за словами дослідника, такі міграції у віддалені історичні епохи «не були чимось надзвичайним». Вчений висловив припущення, що давньосередземноморський антропологічний тип сформувався в Передній Азії й Закавказзі, після чого його носії поширились на північ та південь¹¹.

¹⁰ Залізняк Л. Л. Етнокультурні процеси в Середньому Подніпров'ї за матеріалами мезолітичних могильників Надпорожжя // Археологія.— 1998, № 11.— С. 73.

¹¹ Дебец Г. Ф. Черепа из эппалеолитического могильника у с. Волошкового // Советская этнография.— 1955.— № 3.— С. 64.

Наведені факти свідчать про те, що між мезолітичними племенами Подніпров'я були напружені стосунки і мали місце часті військові сутички. Ймовірною причиною цих взаємин була неоднорідність їхнього етнічного складу, що добре узгоджується з підсумками антропологічних досліджень.

Зусиллями Г. Ф. Дебеца, Т. С. Кондукторової, І. Й. Гохмана доведено, що в добу мезоліту в Дніпровському Надпорожжі мешкали представники трьох антропологічних типів: давньосередземноморського, протоевропейського та змішаного, який утворився в результаті їх метисації.

Давньосередземноморський тип представлений у найдавнішому могильнику поблизу с. Волоське. Висловлювалось припущення, що поховання в ньому здійснювались ще до початку голоцену степовими мисливцями на бізона, коня та інших стадних травоядних

Протоєвропейський тип властивий небіжчикам із Василівки I і частині небіжчиків із Василівки III, похованих у скорченому положенні. Він відзначається високим зростом, доліхокранією, високою мозковою коробкою, значним розвитком рельєфу, широким обличчям, середнім за шириною носом, що добре виступає з площини лица. Подібні морфологічні варіанти були поширеними серед мезолітичної людності Центральної та Північної Європи (могильники Гоєдик у Франції, Лепинський Яр у Подунав'ї, Звейнеки в Латвії, Оленій Острів у Карелії, Попове в Росії), генетичні витоки якого сягають пізнього палеоліту середньої смуги Європи.

Відомо, що в фінальному палеоліті в лісостеповій та степовій зонах України з'явилися вихідці з Верхнього та Середнього Дніпра, які, очевидно, мали риси протоєвропейського типу. Вони витіснили з Надпоріжжя місцеву людність — носіїв культури Східного Гравету Надчорномор'я, котрим був властивий давньосередземноморський тип. У низзях Південного Бугу, на Інгулі та Приазов'ї пришельці змішались з місцевими племенами¹². Наслідком цих процесів, пов'язаних із формуванням кукрекської мезолітичної культури, була поява нового антропологічного типу, що характеризується доліхокранією, помірно широким обличчям, середнім за шириною носом. Він представлений невеликою серією випростаних кістяків могильника Василівка III (7 поховань).

Процес формування антропологічного складу мезолітичної людності Подніпров'я тривав тисячоліття: міграційні хвилі накочувались то з півночі, то з півдня, то з заходу, то зі сходу, аж поки північноєвропеїдний — протоєвропеїдний тип не став домінувати в цьому регіоні України.

Неоліт (VI — початок IV тис. до н. е.). Неолітична доба — остання, завершальна стадія кам'яного віку, яка характеризується переходом від привласнюючих до відтворюючих форм господарства.

У межах України відомо понад 600 неолітичних місцезнаходжень. На думку багатьох фахівців, вони належать принаймні до семи археологічних культур, а саме: буго-дністровської, тиської, лінійно-стрічкової кераміки, носії яких уже перейшли до землеробства та скотарства; ямково-гребінчастої кераміки, людність котрої займалась традиційними промислами: мисливством, рибальством і збиральництвом; сурсько-дніпровської, дніпро-донецької та кримської, що їм були характерні як традиційні, так і нові форми господарювання.

Особливої уваги серед різних категорій пам'яток неолітичної доби України заслуговують великі колективні некрополі: Маріупольський, Вільнянський, Вовнизький, Деревський, Нікопольський, Лисогірський та ін., звідки походить понад 800 кістяків (А. В. Добровольський, М. Є. Макаренко, В. М. Даниленко, Д. Я. Телегін та ін.). Більшість з них зосереджено в районі Дніпровського Надпоріжжя, Приазов'я та Сіверського Дінця, тобто в ареалі південної групи племен

¹² Залізняк Л. Л. Зазн. праця.— С. 73.

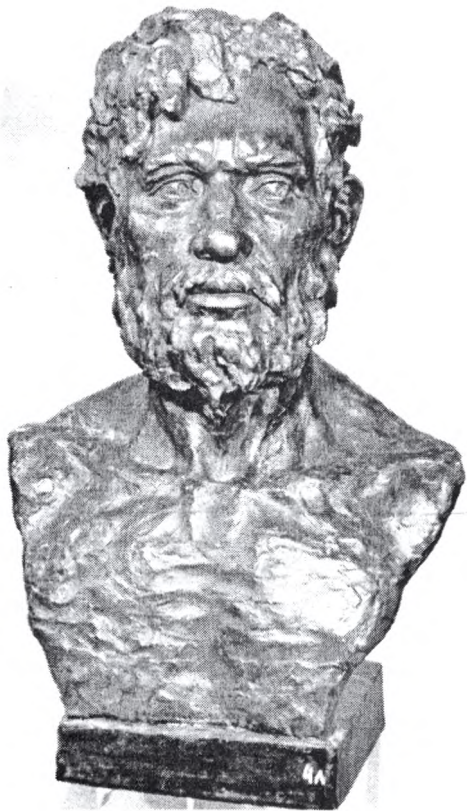

Рис. 85. Чоловік із неолітичного могильника біля с. Вільнянка (реконструкція Г. В. Лебединської).

дніпро-донецької культури, або спільноти, в середовищі якої деякі сучасні дослідники виділяють кілька археологічних культур.

Носії дніпро-донецької культури ховали своїх небіжчиків на спині, з випростаними, щільно зведеними ногами, які, очевидно, зв'язували або сповивали, та трохи зігнутими руками. Кістяки, часто рясно посипані вохрою, залягають рядами, іноді — у два, а то й три «поверхи», часом по декілька в одній ямі. Очевидно, там були поховані родичі. Місце поховання, мабуть, позначалось невисоким земляним горбиком. Поруч з тілами небіжчиків клали крем'яні або кістяні вироби; поховальний одяг прикрашався підвісками-нашивками із зубів оленя, перламутровими намистинами, прикрасами з ікол кабана тощо. В окремих могилах Нікопольського та Лисогірського некрополів відзначені скупчення черепів, що, очевидно, засвідчує культ шанування черепів предків. Подібні культи добре відомі з етнографічних джерел; ще порівняно недавно

вони існували в деяких корінних народів Сибіру й Далекого Сходу (наприклад, у юкагірів).

Антропологічні дослідження показали, що населення дніпро-донецької культури характеризувалось загальною масивністю, дуже сильним розвитком м'язового рельєфу, переважно великими розмірами черепа, що мав здебільшого видовжену — доліхо-мезокранну — форму; дуже широким, середньої висоти, іноді дещо сплющеним лицем, чітко окресленим носом.

Специфічною особливістю даної групи неолітичної людності України є значні розміри та загальна масивність кінцівок: «дніпро-донецьчани» були довгоногішими, ніж будь-який з сучасних народів, а кістки «дніпро-донецьких» жінок масивніші, ніж кістки сучасних чоловіків-москвичів. За розрахунками Г. Ф. Дебеца, вага пересічного чоловіка з поховань дніпро-донецької (без урахування жирового прошарку) складала 75,5 кг, а зріст — 172—174 см. Таке співвідношення ваги та зросту вказує на те, що неолітична людність України відзначалась гармонійністю тілесної будови й неабиякою фізичною силою. На користь

даного припущення свідчать спостереження за пропорціями тіла штангістів, які досягли високих спортивних результатів¹³.

Ще однією специфічною рисою носіїв дніпро-донецької культури є винятково гарний стан зубної системи: відсутність випадків прижиттєвого випадання зубів та карієсу, який в Західній Європі та Північній Америці з'явився ще в мезолітичну епоху. Зуби здебільшого дуже стерті, що свідчить про систематичне вживання грубої їжі.

Більшість вчених відносить південну групу племен дніпро-донецької культури до особливого варіанту протоевропейського типу: «вовнизького» чи «надпорізько-пριαзовського»¹⁴. Ще в середині 1950-х років Г. Ф. Дебец висловив припущення, що його витoki слід шукати на півночі європейського континенту. «Кісткові рештки людей пізнього палеоліту та мезоліту Східної Європи належать, принаймні у своїй більшості, людям південного походження, — писав він з цього приводу, — люди ж дніпро-донецької культури є переселенцями з північних областей або їхніми безпосередніми нащадками»¹⁵. Час підтвердив слушність цієї тези.

За даними сучасних досліджень, антропологічні та археологічні аналогії носіям дніпро-донецької культури простежуються в мезолітичних (Ведбек) та неолітичних (Ертебеле) могильниках Західної Балтії. Поява північних європеїдів у Подніпров'ї пояснюється міграціями мисливсько-рибальських племен, які розпочались при-

Рис. 86. Жінка із неолітичного могильника біля с. Вільнянка (реконструкція Т. С. Сурніної).

¹³ Дебец Г. Ф. Физический тип людей днепро-донецкой культуры // Советская археология. — 1966. — № 1. — С. 14—22.

¹⁴ Гохман И. И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита. — М., 1966. — С. 175.

¹⁵ Дебец Г. Ф. Физический тип людей... — С. 19.

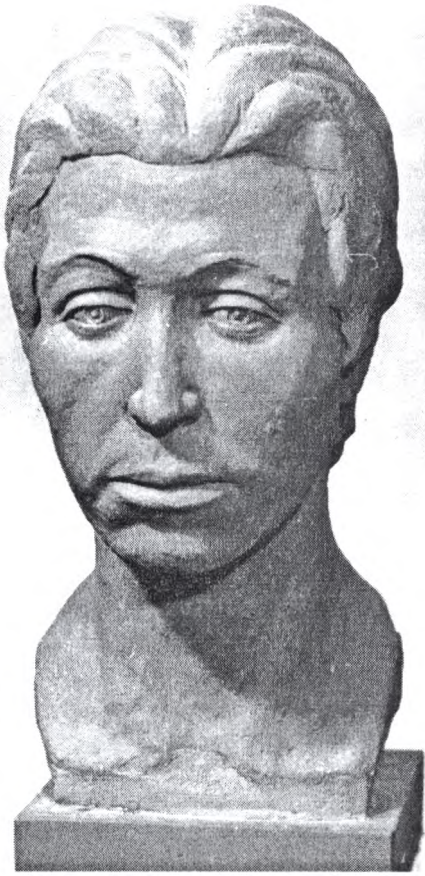

Рис. 87. Жінка із поховання неолітичної доби на Сурському Острові (реконструкція Л. Т. Яблонського).

предметом тощо. На черепі № 64 з Ясинуватки виявили пролом овальної форми, в середині якого збереглися ушкоджені кістки, що трохи зрослися. На деяких черепках зафіксовані сліди прижиттєвого хірургічного втручання — штучні трепанації, наявність яких свідчить про досить високий рівень медичних знань. Так, вивчення трепанаційного отвору діаметром 14 мм на черепі № 54 з Вовниг показало, що він був зроблений швидкими обертми свердла, вістря якого мало напівокруглу чи шароподібну форму. Така форма вістря унеможлиблювала провалювання свердла всередину черепа і пошкодження мозку. Цікаво, що після цієї операції людина жила принаймні ще два роки¹⁷.

близно 8 тис. років тому. Просуваючись на схід та південний схід, вони досягли Подоння (Ракушковий Яр), Поволжя (С'езже) і навіть Приаралля (Тумек-Кичеджик).

Підсумовуючи спеціальне дослідження, І. Д. Потехіна переконливо показала, що антропологічний склад племен дніпро-донецької культури склався переважно за участю двох морфологічних компонентів: доліхокранного, з широким, різко профільованим обличчям, та мезокранного (мезобрахікранного), з ще ширшим, дещо сплосченим обличчям. *Перший із цих складників, генетично пов'язаний з місцевими мезолітичними племенами, переважав на ранніх, а другий — на пізніх етапах формування даної історичної спільноти. Очевидно, пришельці з півночі поступово витіснили або асимілювали своїх попередників*¹⁶.

Природно, що між місцевою та прийшлою людністю відбувались військові сутички, які засвідчуються численними ушкодженнями на скелетах з неолітичних некрополів. Наприклад, на черепі № 16 з Василівки II зберігся слід від удару спису чи стріли; на черепі № 18 — округла вм'ятина від удару тупим

¹⁶ Потехина И. Д. Население Украины в эпоху неолита и раннего энеолита // Автореф. дисс... канд. истор. наук.— К., 1992.— С. 12, 14.

¹⁷ Гохман И. И. Палеоантропология и историческая...— С. 9.

Ймовірно, серед неолітичних племен України були поширені не лише протоевропейський, а й інші антропологічні варіанти. За аналогіями з сусідніми регіонами можна припустити, що племена тиської, буго-дністровської культур і культури лінійно-стрічкової кераміки характеризувались рисами давньосередземноморського (південноєвропеїдного) типу. Що ж до культури ямково-гребінчастої кераміки, то її носіям, мабуть, була властива певна монголоїдна домішка.

Енеоліт (IV—III тис. до н. е.). Наприкінці V — на початку IV тис. до н. е. на території України розпочалась нова, перехідна історична епоха — доба енеоліту, або середнього кам'яного віку.

У IV — на початку III тис. до н. е. в Дніпровському Правобережжі і в деяких лівобережних районах Середньої Наддніпряниці були поширені землеробсько-скотарські племена трипільської; лісостеповій і, частково, степовій зонах Лівобережжя — середньостогівської; степовому Причорномор'ї та Криму — кемі-обинської археологічних культур.

Трипільська культура, що сформувалась на початку IV тис. до н. е., проіснувала близько 1500 років. У її розвитку простежують три основні етапи: ранній (4—3,6 тис. до н. е.), середній (3,6—3,1 тис. до н. е.) та пізній (3,1—2,5 тис. до н. е.).

Ранній та середній етапи трипільської культури представлені лише поодинокими похованнями в межах поселень (Лука-Устинська, Солончени II, Верем'є, Незвіско, Ліпкани), з яких походять здебільшого фрагментарні матеріали. За даними Г. Ф. Дебеца та М. М. Герасимова, черепи із Незвіско та Солончени II характеризуються рисами протоевропеїдного типу — масивною будовою мозкового відділу, широким обличчям тощо¹⁸.

Більш представницькі краніологічні та остеологічні серії походять з пізньотрипільських могильників: Вихватинського, Більче-Злате та Чапаївського.

Під час розкопок Вихватинського могильника, розташованого на березі Дністра поблизу м. Рибниця (Молдова), виявлено понад 60 кістяків, щоправда, досить погано збережених. Дослідження показали, що люди, поховані тут, характеризувались середнім зростом (165,5 см у чоловіків і 157,7 см у жінок), помірним розвитком м'язового рельєфу, доліхокранною формою черепа, гарно профільованим обличчям з невисокими орбітами й середнім за шириною носом, що виразно видається з площини лиця. Наведене сполучення ознак загалом властиве південним європеїдам — представникам західного варіанту давньосередземноморського типу, що був широко розповсюджений серед енеолітичної людності Балкан та деяких регіонів Центральної Європи. Поряд з цим, у морфології «вихватинців» прослідковується також вплив протоевропеїдного компоненту.

В процесі внутрішньогрупового аналізу вихватинської серії було

¹⁸ Герасимов М. М. Внешний облик человека из Незвиско (Станиславская обл.) // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской республики. — Кишинев, 1960. — С. 83—90.

Рис. 88. Чоловік (1) та жінка (2) із трипільського могильника біля с. Вихватинці (реконструкція М. М. Герасимова).

з'ясовано, що чоловічі черепи належать до давньосередземноморського, а жіночі — «пом'якшеного» варіанту протоевропейського типу, поширеного серед східних сусідів трипільців. Ці розбіжності помітні і в будові скелета: кістки чоловіків дуже грацильні, жіночі ж — відносно масивні¹⁹. З наведеного можна зробити висновок, що між трипільськими племенами та їхніми сусідами-скотарями існували не лише господарські зв'язки, а й шлюбні, тобто етнічні контакти.

Черепи з печери Більче-Злоте характеризувались рисами давньосередземноморського типу. Що ж до пізньотрипільського Чапаївського могильника поблизу Києва, то отримані там матеріали свідчать про наявність двох морфологічних складників — масивного (протоевропейського) та грацильного (давньосередземноморського)²⁰.

Отже, фізичний тип населення трипільської культури, чисельність якого в окремі історичні періоди перевищувала 400 тис. чол., був неоднорідним, склавшись у процесі взаємодії кількох морфологічних компонентів.

У середині IV тис. до н. е. в Дніпровському Лівобережжі та в басейні Сіверського Дінця поширились скотарські племена середньостогівської культури, або спільності, в межах якої нині часто виділяють кілька археологічних культур. «Середньостогівці», що їх багато сучас-

¹⁹ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья.— М., 1975.— С. 18.

²⁰ Давня історія України...— С. 375.

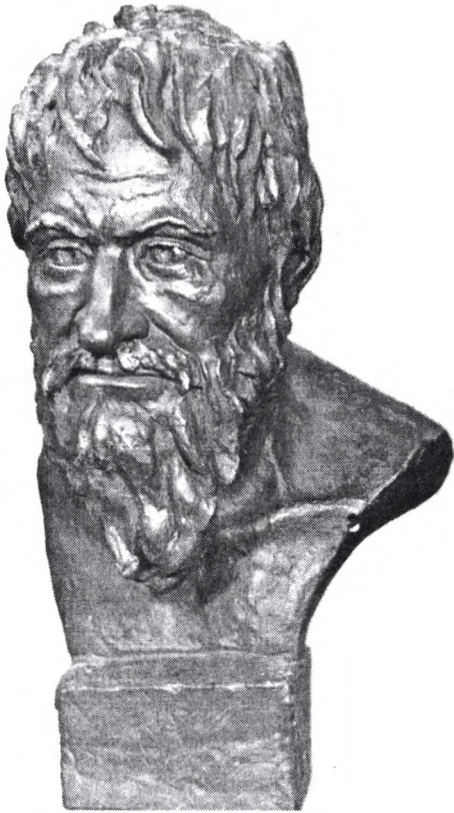

Рис. 89. Чоловік із енеолітичного Олександрійського могильника (реконструкція Т. С. Сурніної).

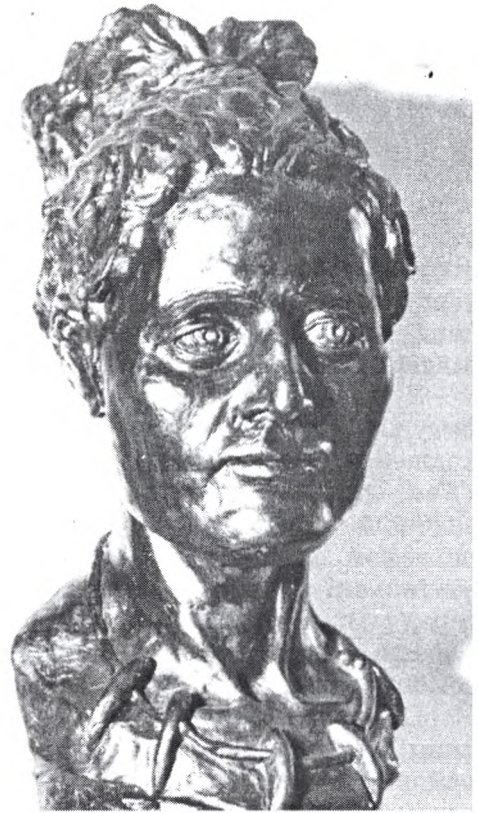

Рис. 90. Жінка із енеолітичного Олександрійського могильника (реконструкція С. О. Горбенко).

них дослідників розглядає як перших індоєвропейців на теренах України, частково асимілювали, а частково відтіснили на північ дніпро-донецьку людність.

Найчисельніша краніологічна серія середньостогівської культури походить з ґрунтового Олександрійського могильника на р. Оскол — тут знайдено 12 черепів, які характеризувались значним розвитком м'язового рельєфу, доліхокранією, дуже широким, середньої висоти, гарно профільованим обличчям, тобто рисами протоевропейського типу. Що ж до нових матеріалів з могильника Ігринь, то вони засвідчують наявність в антропологічному складі людності даної культури грацильнішого морфологічного компоненту²¹.

Загалом, у фізичному типі мезолітичного, неолітичного та енеолітичного населення Лівобережної України простежується певна генетична спадкоємність. Крім того, антропологічні матеріали дають

²¹ Потехина И. Д. О носителях культуры Средний Стог // Советская археология.— 1983.— № 1.— С. 144—154.

підстави для висновків про досить тісні контакти між середньостогівськими та трипільськими племенами.

Окрему групу енеолітичних пам'яток Нижнього Подніпров'я та Степового Лівобережжя складають могильниками новоданилівського типу, або культури, походження яких остаточно не з'ясоване. Здебільшого вони невеликі за розмірами, включаючи одне-два, іноді п'ять-шість поховань. Новоданилівські пам'ятки були залишені людьми з типово протоевропеїдними рисами, притаманними попереднім — неолітичним племенам окреслених регіонів, фізичний тип яких, в свою чергу, мав місцеве мезолітичне підґрунтя²². Це ж стосується і населення нижньомихайлівської культури, яке наприкінці IV ст. освоїло південну смугу степів між Доном та Дунаєм.

У середині III тис. до н. е. в Криму, пониззі Дніпра та Південного Бугу поширились племена кемі-обинської археологічної культури, походження якої багато дослідників пов'язують з Північним Кавказом. «Кемі-обинці» характеризувались яскраво вираженою доліхокранією, значною висотою мозкового відділу черепа, розвинутим м'язовим рельєфом, вузьким, високим обличчям, різко профільованим у горизонтальній площині²³. Наведене поєднання ознак знаходить аналогії серед різних груп стародавньої людності Закавказзя, Близького Сходу, Середньої Азії, де в V — III ст. були поширені різновиди східносередземноморських (індосередземноморських) морфологічних варіантів.

Принамні останню чверть III тис. до н. е. — початок першої половини II тис. до н. е. Дніпровське Лівобережжя, за винятком північних районів, і частину Правобережжя займали скотарсько-землеробські племена ямної культури, чия назва пов'язана з характером поховань — у прямокутних ямах під курганням насипом. В останній чверті III — на початку II тис. до н. е. «ямники» заселили все Степове Причорномор'я і вийшли на Балкани. В цей час вони обіймали величезний ареал — від Волги до Дунаю.

Антропологічні дослідження показали, що загалом носії ямної культури відзначались видовженою, високою мозковою коробкою, середнім за шириною й висотою, мезогнатним, добре профільованим обличчям, високим зростом — близько 173 см. у чоловіків та 160 см у жінок (Т. С. Кондукторова, Г. П. Зіневич, С. І. Круц та ін.). Поряд з цим між окремими територіальними групами ямних племен існували певні відмінності, які в найвиразнішій формі простежуються по лінії північ — південь України.

Північна група племен ямної культури, які займали правобережжя Середньої Наддніпрянщини (курганний могильник поблизу с. Баштечки Черкаської обл.), басейн Сіверського Дінця та Середнього Дону, характеризувалась масивною будовою тіла, широким і високим обличчям — ознаками, притаманними носіям протоевропеїдного типу. «По-

²² Потехтна И. Д. Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным.— К., 1999.— С. 156.

²³ Круц С. И. Население территории Украины эпохи меди-бронзы.— К., 1972.— С. 105.

м'якшені», тобто менш виразні, риси даного типу були властиві ямним племенам межиріччя Бугу та Інгульця, а також Нижнього Подніпров'я²⁴.

Ямне населення Північно-Західного Причорномор'я, півдня Херсонщини, басейну р. Молочна та деяких лівобережних регіонів Нижнього Подніпров'я відзначалось доліхокранною формою черепної кришки, відносно вузьким та довгим обличчям, що свідчить про вплив одного з варіантів східносередземноморського типу, поширеного серед племен кемі-обинської культури.

Своєрідним поєднанням ознак (мезодоліхокранією, широким та середнім обличчям) характеризувались ямні племена верхів'їв Інгульця та Самаро-Орільського межиріччя.

Розмаїття морфологічних варіантів, властивих населенню ямної культури, зумовлене складністю етногенетичних процесів, що мали місце на території України в добу енеоліту.

Наприкінці енеолітичної доби в Північно-Західному Причорномор'ї мешкали скотарські племена усатівської культури, антропологічний склад яких сформувався за участі кількох компонентів: серед черепів з Усатово простежуються типові протоєвропейські, середземноморські та змішані варіанти, для формування яких повинно було змінитись кілька поколінь людей. Висловлювалась думка, що морфологічні особливості людності усатівської культури склались у процесі взаємодії місцевого пізньотрипільського та прийшлого степового населення²⁵. Особливої уваги заслуговують племена культури кулястих амфор, які мешкали на теренах Волині наприкінці енеолітичної доби. Це пояснюється дискусіями довкола їхньої ролі у формуванні індоєвропейської спільноти. На жаль, морфологічні особливості людності даної культури вивчені недостатньо: на сьогодні обстежено лише чотири чоловічих та шість жіночих черепів, що характеризуються мезокранією, середнім розвитком м'язового рельєфу, середнім за шириною обличчям. Стверджено, що цей комплекс ознак склався за участі на-

Рис. 91. Чоловік із підкурганного поховання ямної культури (реконструкція М. М. Герасимова).

²⁴ Давня історія України...— С. 381.

²⁵ Потехина И. Д. Антропологические материалы из могильника Маяки // Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. В., Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1989.— С. 129.

селення південної групи культури лійчатого посуду, котра локалізувалась на теренах Польщі, Південної Німеччини, Чехії, Словаччини, Західної України²⁶.

Загалом, антропологічний склад енеолітичної людності України був досить строкатим. У його формуванні брали участь морфологічні складники, що мали різне походження: масивний протоевропеїдний тип, генетичні витоки якого пов'язані з неолітичними племенами; різновиди грацильного давньосередземноморського типу, представленого серед різних груп південних європеїдів; помірно масивний варіант, поширений у Центральній Європі тощо. Ці компоненти інтенсивно змішувались між собою, що спричинило появу змішаних антропологічних варіантів.

Доба бронзи (II тис. до н. е.). На початку II тис. до н. е. на півдні Східної Європи розпочалася доба бронзи, яка тривала близько тисячі років. За цей час в усіх регіонах України чотири рази змінювались археологічні культури.

В XI ст. до н. е. в Приазов'ї з'явилися найдавніші пам'ятки катакомбної культури, носії якої ховали своїх небіжчиків у підкурганних камерах-склепах — катакомбах. Висловлювалась думка, що в її формуванні брали участь місцеві ямні племена та прийшли північнокавказькі групи (С. Н. Братченко). Протягом X—IX ст. до н. е. «катакомбники», принаймні частина яких належала до індоаріїв, поширились спочатку на Лівобережжі, а згодом у багатьох регіонах степового та лісостепового Правобережжя. Окремі локальні варіанти катакомбної спільності набули таких своєрідних рис, що це дало підстави для виділення в її межах кількох археологічних культур: донецької, інгульської тощо.

Дослідження палеоантропологічних матеріалів з поховань катакомбної спільності, в яких брали участь Т. С. Кондукторова, Г. П. Зіневич, С. І. Круц, К. О. Шепель та інші, засвідчили розмаїття морфологічних варіантів, властивих окремим хронологічним та територіальним групам. Зауважимо, що на сьогодні найкраще вивчений антропологічний склад тих катакомбних племен, котрі мешкали в степовій смузі України від Дунаю на заході до Приазов'я на сході.

За даними С. І. Круц, населення раннього етапу катакомбної спільності характеризувалось високим зростом, видовженою формою черепа, порівняно вузьким і високим обличчям; пізнього ж — дещо нижчим зростом, мезобрахікефалією, широким ортогнатним обличчям. Торкаючись цього питання, дослідниця писала: «Різниця між «ранніми» та «пізніми» наскільки суттєва, що мова може йти про зміну населення на другому, пізньому етапі існування катакомбної культури майже на всій території Північного Причорномор'я»²⁷.

²⁶ Кондукторова Т. С. Антропологический тип людей культуры шаровидных амфор Украины // Вопросы антропологии.— 1972.— Вып. 60.— С. 92—104.

²⁷ Давня історія України...— С. 33.

Морфологічні особливості племен раннього етапу катакомбної спільності склались на основі антропологічних типів населення ямної та кемі-обинської культур, що в найбільш виразній формі простежується в окремих районах Нижнього Подніпров'я, включаючи Примор'я, та Приазов'я.

Що ж до людності пізнього етапу катакомбної історико-культурної спільності, то властиві їй фізичні риси сформувались за участі масивних широколицих носіїв північнокавказької культури Калмикії та Передкавказзя. Просунувшись на терени України, вони повністю витіснили або асимілювали місцеву людність. У найбільш виразній формі це, за даними антропології, простежується в Самаро-Орельському межиріччі, окремих регіонах Нижнього Подніпров'я, межиріччях Бугу та Дністра²⁸.

Поява прийшлих племен на пізньому етапі існування катакомбної спільності спричинила істотні зміни поховального обряду. Так, у похованнях еліти був зафіксований звичай обличкування черепа — моделювання лица глиною (майже 100 випадків), походження якого пояснюється впливом культурних традицій Близького Сходу.

Катакомбні племена басейну Сіверського Дінця широко застосовували звичай штучної деформації черепа, яка була властива 15% небіжчикам з ранніх і 60% — з пізніх поховань²⁹. Він був також властивий людності східних та південно-східних районів катакомбної «ойкумени»: Північно-Східного Приазов'я, Нижнього Поволжя, басейну Дону, Калмикії. Перевага надавалась циркулярній деформації, коли голова набувала форми, витягнутої згори до низу; при цьому змінювалась і пропорції обличчя, зокрема, збільшувалась висота лоба.

У XVII—XVI ст. до н. е. степову та лісостепову зони між Доном та Прутом населяли індоіранські племена культури багатоваликової кераміки, назва якої пов'язана зі звичаєм прикрашати керамічні вироби

Рис. 92. Хлопчик із штучно деформованим черепом із поховання катакомбної культури (реконструкція М. М. Герасимова).

²⁸ Там само.— С. 34.

²⁹ Шепель Е. А. Об обычае искусственной деформации головы в эпоху бронзы на территории Восточной Европы // Тезисы докладов Всесоюзного семинара «Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности». — Запорожье, 1990.— С. 108.

наліпними джгутами-валиками (С. С. Березанська). Носії цієї культури ховали своїх небіжчиків у підкурганних прямокутних ямах, дощатих та кам'яних, іноді — у ямах з підбоями. Вони мали риси одного з варіантів давньосередземноморського типу, а саме: середній зріст (169,6 см у чоловіків), доліхокранію, вузьке й високе обличчя, вузький ніс³⁰.

У XVI ст. до н. е. на терени Лівобережної України вторглися зі сходу іраномовні племена зрубної культури, які ховали померлих під курганними насипами в рублених зрубах, кам'яних ящиках чи прямокутних ямах, перекритих деревом. Вони поступово відтіснили носіїв культури багатоваликової кераміки на захід або асимілювали їх. Протягом наступних століть «зрубники» займали величезні обшири Східної Європи — від Дністра на заході до Уралу на сході, від Ками, Середньої Оки й Десни на півночі до прикаспійських степів і Криму на півдні.

Носії зрубної культури, що мешкали на території України, характеризувались високим зростом (174 см у чоловіків), видовженою формою мозкового відділу черепа, середньою шириною обличчя. За багатьма краніологічними ознаками (надто за шириною обличчя) вони посідають проміжне положення між людністю культури багатоваликової кераміки та «зрубниками» Поволжя³¹. Це добре узгоджується з висновками фахівців-археологів про напрямки міграцій племен зрубної культури та їхні взаємини з місцевим населенням Дніпровського Лівобережжя та степової зони України (І. М. Шарафутдінова, В. В. Отрощенко).

У XV—XIII ст. до н. е. Північно-Західне Причорномор'я населяли племена сабатинівської культури, антропологічний склад яких покищо не з'ясований.

Північно-західними сусідами «сабатинівців» була осідла людність культури Ноуа, котра займала лісостепове Подністрів'я. Краніологічні дослідження засвідчили її морфологічну неоднорідність: деякі черепи мають ознаки відносно широколицього масивного, а інші — грацильного вузьколицього типу³². Згадана історико-культурна спільність склалась внаслідок взаємодії місцевих землеробських та прийшлих скотарських племен, що й відобразилось у антропологічному складі її носіїв.

Сабатинівська культура й культура Ноуа, очевидно, були пов'язані з фракійським світом.

У першій чверті II тис. до н. е. в північно-західних регіонах України були поширені племена культур шнурової кераміки, або бойових сокир: середньодніпровської, які заселяли лісну зону Верхнього й Се-

³⁰ Давня історія України...— С. 538.

³¹ Круц С. І. Антропологический состав населения территории Украины в эпоху камня, меди и бронзы // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— С. 533.

³² Кондукторова Т. С. Антропологический тип людей культуры Ноуа с территории Украины // Вопросы антропологии.— 1980.— Вып. 65.— С. 122.

реднього Подніпров'я; городицько-здовбицької та стжижовської, що мешкали на півночі Волині, у верхів'ях і середній течії Західного Бугу; підкарпатської, котра локалізувалась у Прикарпатті й суміжних районах Поділля. На думку багатьох вчених, культури шнурової кераміки, поширені також в інших регіонах Центральної, Північної та Східної Європи, належали північній групі індоєвропейських племен, до складу яких входили предки германців, балтів та слов'ян.

За підсумками дослідження невеликої краніологічної серії (близько 10 черепів), Т. С. Кондукторова дійшла висновку про те, що носії городоцько-здовбицької та стжижовської культур характеризувались яскраво вираженою доліхокранією, середньою висотою мозкової коробки, вузьким обличчям, з площини якого різко виступав ніс³³. Аналогії даному поєднанню ознак знаходять серед племен шнурових культур Польщі та Словаччини.

Прямими нащадками «шнуровиків» у XVI—XI ст. до н. е. були творці тшинецько-комарівської культури, поширеної на правобережжі Північної України, в Прикарпатті, верхній та Середній течії Дністра, Південній Білорусі. За даними палеоантропології, вони відзначались середнім зростом (майже 167,7 см), доліхокранією, невеликими розмірами обличчя, вузьким носом³⁴. Отже, тшинецько-комарівські племена, з якими багато дослідників пов'язують початковий період історії слов'ян, успадкували риси своїх попередників.

У XI—X ст. лісостепову смугу Дніпровського Правобережжя населяли землеробські племена білогрудівської культури, яким, за підсумками вивчення невеликої серії, була властива загальна грацильність, мезодоліхокранія, вузьке обличчя. Це пряме продовження генетичної лінії, започаткованої племенами культур шнурової кераміки.

Що ж до населення бондарихинської культури, поширеної в поліській та лісостеповій зонах Лівобережної України (XIII—VIII ст. до н. е), то фізичні риси її творців поки-що невідомі. На думку дослідників, «бондарихинці», яких пов'язують з фінно-уграми, були нащад-

Рис. 93. Чоловік із поховання стжижовської культури (реконструкція М. М. Герасимова).

³³ Кондукторова Т. С. Антропологический тип людей шнуровой керамики // Вопросы антропологии.— 1978.— Вып. 59.— С. 14.

³⁴ Кондукторова Т. С. Антропологический тип людей тшинецко-комаровской культуры // Вопросы антропологии.— 1978.— Вып. 62.— С. 48—57.

Рис. 94. Кіммерієць (реконструкція М. М. Герасимова).

яка опанувала обробку заліза, освоїла верхову їзду та винайшла складний далекобійний лук «скіфського» типу. Кочові іраномовні племена, основу господарства котрих складало скотарство, створили ряд яскравих культур, які послідовно змінювали одна одну. В Північному Причорномор'ї та Передкавказзі вони представлені кіммерійською, скіфською та сарматською культурами.

Можливо, з кіммерійцями пов'язані пам'ятки білозірської культури XII—IX ст. до н. е., людність якої характеризувалась високим зростом (171 см у чоловіків), здебільшого видовженою формою голови з добре розвинутим м'язовим рельєфом, вузьким і високим лицем, досить широким носом (С. І. Круц, С. П. Сегеда, Л. В. Литвинова). Це — риси одного з різновидів давньосередземноморського типу.

У VII ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї поширилися носії скіфської культури, які понад чотири століття населяли величезні степові простори між Доном та Дунаєм. Це була група споріднених племен, близьких за походженням, культурою та звичаями.

Загалом скіфи Північного Причорномор'я здебільшого відзначались середнім зростом — близько 167 см у чоловіків і 159 см у жінок. Що ж до відомих поетичних рядків Олександра Блока («Так, скіфи ми, так, азіати ми, з розкосими і жадібними очима»), то вони мало узгоджуються з підсумками антропологічних досліджень — скіфські племена в межах України належали до типових європеїдів. Загалом, їм була властива видовжена форма черепної кришки, середне за шириною, добре профільоване в горизонтальній площині, ортогнатне обличчя із чітко окресленим, середніх розмірів носом³⁵. Ці риси про-

³⁵ Кондукторова Т. С. Антропология древнего населения Украины (I тыс. до н. э.— середина I тыс. н. э.).— М., 1972.— С. 18.

ками місцевих неолітичних племен ямково-гребінчастої кераміки.

Отже, в добу бронзи на теренах України активно взаємодіяли різні за походженням антропологічні типи, носії яких належали до основних етнічних масивів Східної Європи, а саме: східних гілок індоєвропейців — індоіранців та індоаріїв; прафракійських, фінно-угорського та праслов'янського, що остаточно склались у наступні історичні епохи.

Кіммерійці, скіфи, сармати. Початок I тис. до н. е. ознаменувався кардинальними змінами в господарстві, культурі та побуті людності степової зони Євразії,

простежуються на документальному портреті воїна зрілого віку з поховання на курганному полі «Сірко» поблизу Нікополя. Привертає увагу деяка асиметрія нижньої частини обличчя цієї людини — за рахунок виступу на правій половині підборіддя, що утворився внаслідок поранення стрілою, яка влучила в нижню щелепу, вибивши шматок кістки. Цікаво, що від часу поранення до смерті воїна пройшло кілька років.

На підставі порівняльного аналізу Т. С. Кондукторова дійшла висновку, що за найважливішими рисами фізичної будови скіфи Північного Причорномор'я дуже близькі до своїх попередників на цих теренах — племен пізньої бронзи³⁶. Одже, вони асимілювали великі групи місцевої людності, чому, очевидно, сприяла мовна спорідненість.

Цікаві результати отримала М. С. Великанова, яка вивчала черепи з ґрунтового скіфського могильника IV—III ст. до н. е. поблизу с. Миколаївка на східному березі Дністровського лиману. Стверджено, що за багатьма важливими расово-діагностичними ознаками, зокрема шириною вилиць, вони займають проміжне положення між скіфськими та фракійськими краніологічними серіями. Крім того, серед населення, яке залишило дану пам'ятку, досить чітко виокремлюється два морфологічні компоненти: відносно масивний, властивий скіфам Нижнього Подніпров'я, та грацильний, притаманний фракійцям балканської округи³⁷. Відтак випливає, що на західних околицях Великої Скіфії (а Дністер якраз і відігравав роль природного рубежу між двома великими етнічними масивами) між скіфськими та фракійськими племенами існували тісні взаємини, наслідком яких була зміна антропологічного типу.

Антропологічні дослідження носіїв чорноліської культури не проводились — у них переважав обряд трупоспалення, а отже, практично відсутні кісткові рештки. Що ж до кріологічних та остеологічних ма-

Рис. 95. Скіф з Нижнього Подніпров'я (реконструкція М. М. Герасимова).

³⁶ Там же.— С. 21.

³⁷ Великанова М. С. Указ. соч.— С. 69.

Рис. 96. Сармат із Подністров'я (реконструкція Т. С. Сурніної).

проникати сарматські племена, які раніше кочували в Приараллі, на Південному Уралі та Поволжі. Вже в першому столітті до н. е. античні автори почали називати Північне Причорномор'я Сарматією. У перші віки нашої ери частина сарматів проникла далеко на північ, у лісостепові райони України (басейн р. Тясмин), де, мабуть, змішалася з корінною землеробською людністю.

Згідно з результатами антропологічних досліджень, сармати Пів-

теріалів, виявлених у скіфських курганах Середньої Наддніпрянщини (здебільшого, в Пороссі), то їх вивчення дало можливість зробити такі висновки: люди, поховані в них, близькі до скіфів Нижнього Подніпров'я; витоки їхнього морфологічного типу пов'язані з носіями зрубної та білозірської культур доби пізньої бронзи³⁸. Це дає підстави гадати, що серед похованих під курганними насипами переважали пришельці зі степової зони України, а місцева праслов'янська людність, очевидно, ховала своїх небіжчиків за іншим ритуалом.

Деяко несподівані результати дало обстеження черепів з курганів поблизу м. Бориспіль на лівому березі Дніпра. За підсумками досліджень був виділений невідомий досі антропологічний тип, який характеризується округлою (мезобрахікранною) формою мозкової коробки, високим і широким обличчям (С. І. Круц). Очевидно, витоки цих морфологічних рис слід шукати серед носіїв бондарихинської культури, котрі, як відомо, в першій чверті I тис. до н. е. населяли лісостепу зону Лівобережної України.

У III ст. до н. е. панування скіфів у причорноморських степах скінчилось: сюди зі сходу почали

³⁸ Круц С. И. Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения Лесостепи в скифское время // Скорый С. А. Стеблев: скифский могильник в Поросье.— К., 1997.— С. 91—106.

нічного Причорномор'я загалом характеризувались дещо коротшою, ніж у скіфів, черепною коробкою, ширшим, ніж у них, обличчям, помірним розвитком м'язового рельєфу та середнім виступанням носових кісток з площини лица — тобто європеїдними рисами з певною «східною» домішкою³⁹. За більшістю ознак вони були дуже близькими до сарматських племен Поволжя, Південної Башкирії, Приаралля. Припускають, що всі ці групи походять від населення андронівської культури доби бронзи, пам'ятки якої поширені на теренах Казахстану та Мінусинської улоговини в Західному Сибіру. Зауважимо, що деякі сарматські племена, надто алани, досить широко застосовували штучну деформацію черепа.

Рис. 97. Скіфський цар Скілур (реконструкція М. М. Герасимова).

З історичних джерел довідуємось, що під натиском сарматів значна частина скіфів залишила обжиті землі і перебралась до Кримського півострова. Приблизно в середині III ст. до н. е. скіфи заснували тут свою столицю, котра дістала назву Неаполь (Нове місто). Найбільшого розквіту Мала Скіфія досягла в II ст. до н. е., за часів царя Скілура та його сина Полака.

Під час археологічних розкопок поблизу стін Неаполя Скіфського виявили монументальний мавзолей, де містилось понад 70 кістяків скіфських вельмож — чоловічих, жіночих, дитячих. Найдавніше поховання належало чоловікові 40—45 років, одяг котрого був оздоблений золотими прикрасами. Біля ніг небіжчика знайдено металевий шолом, два мечі, наконечники списів тощо.

Антропологічне обстеження засвідчило, що череп чоловіка був штучно деформований, внаслідок чого орбіти і частина лобової кістки помітно видавалися наперед. Лоб широкий, високий; ніс має чітко окреслений контур, що добре видно на реконструкції обличчя за черепом⁴⁰. Саме завдяки їй вдалося встановити, що поховання належить цареві Скілуру, зображення якого містить кам'яний рельєф, знайдений на початку минулого століття.

³⁹ Кондукторова Т. С. Антропология древнего населения...— С. 29, 30; Круц С. И. Сарматы Таврии по антропологическим данным // Симоненко А. В. Сарматы Таврии.— К., 1993.— С. 131—141.

⁴⁰ Герасимов М. М. Восстановление лица по черепу (Современный и ископаемый человек) // Труды Ин-та этнографии АН СССР.— Новая серия,— 1955.— Т. 28.— С. 376.

Протягом останніх десятиліть на території Нижнього Подніпров'я та Криму обстежено чимало ґрунтових некрополів пізньоскіфського часу (Неаполь Скіфський, Золота Балка, Миколаївка-Козацьке та ін.). Це дало змогу з'ясувати, що між ранніми та пізніми групами скіфської людності простежується чітка генетична спадкоємність. Що ж до впливу інших морфологічних компонентів, то він був незначним⁴¹.

Наприкінці I тис. до н. е. — на початку II тис. н. е. на теренах Волині, Прикарпаття, Поділля та Закарпаття мали місце складні етногенетичні процеси за участю племен пшеворської, зарубинецької, липицької та інших культур, антропологічний склад яких залишається невідомим через поширення в їхньому середовищі обряду трупоспалення.

Черняхівська культура (II—поч. VI ст.). Черняхівська культура — одне з найяскравіших культурно-історичних утворень першої половини I тис. н. е. на південному сході Європи. В період свого розквіту, який припадає на III—IV ст., вона обіймала більшу частину сучасних українських і молдавських земель та суміжні з ними райони Польщі, Румунії, Росії.

За підрахунками Є. В. Махно, В. Д. Барана, Б. В. Магомедова та інших вчених лише на Україні відкрито вже близько 3 тис. поселень і могильників цієї культури, де виявлено сотні жител, тисячі поховань, здійснених за обрядом трупоспалення або трупопокладення.

Вперше антропологічний матеріал з поховань черняхівської культури отримав у 1899 р. відомий київський археолог В. В. Хвойка під час розкопок могильника поблизу с. Черняхів на Київщині (від якого й походить назва культури). Згодом кісткові рештки черняхівців відкрили також в інших некрополях України, Молдови та Польщі.

Аналіз краніологічних матеріалів показав, що носіям цієї культури загалом були притаманні європеїдні риси, а саме: висока, видовженої форми черепная корробка, помірно розвинутий рельєф, нешироке обличчя, середній за шириною, чітко окреслений ніс⁴². Однак серед них вирізняється кілька морфологічних варіантів, приурочених до певних територій: правобережний подніпровський, лівобережний, середньопридніпровський та ін. Це переконливо свідчить на користь тези про поліетнічний характер черняхівської культури, яку обстоюють вітчизняні вчені.

Спробуємо на підставі групових морфологічних характеристик з'ясувати роль окремих етнічних компонентів, з яких склався строкатий конгломерат черняхівської людності. Почнемо з готів, стосовно котрих в історико-археологічній літературі віддавна точаться гострі суперечки.

За фольклорною традицією, готи — вихідці з острова Готланд у

⁴¹ Кондукторова Т. С. Физический тип людей Нижнего Приднепровья на рубеже нашей эры (на материалах могильника Николаевка-Казачкое).— М., 1979.— С. 94.

⁴² Кондукторова Т. С. Антропология древнего населения...— С. 76—119.

Балтійському морі. Наприкінці I тисячоліття до н. е. вони з якихось причин залишили свою «прабатьківщину» й переселились до Південної Балтії.

У II ст. н. е. готи просунулись далі на південь, з'явившись у Мазовії та Підляшші (Польща), в Поліссі та на Волині, де з ними пов'язують пам'ятки вельбарської археологічної культури. Поява готів на українських землях спричинила певні історико-культурні та етнічні зміни, що мали місце у першій половині I тис. до н. е. Встановлено, що вони деякий час очолювали великі військово-політичні союзи, які об'єднували скіфів, сарматів, дако-гетів і слов'ян. Ця обставина дала підстави деяким німецьким, польським і російським дослідникам вважати їх чи не єдиним творцем черняхівських старожитностей.

Згідно з аналізом антропологічних даних, давнім германцям, а отже й готам, були притаманні риси, властиві представникам північної гілки європейської раси: масивний череп, що характеризується великим поздовжнім та поперечним діаметром, середньою шириною обличчя, низькими орбітами, відносно вузьким нісом⁴³. Жодна краніологічна серія з черняхівських некрополів України та Молдови (а їх понад 20) не має такого поєднання ознак. Готську домішку можна простежити хіба що на деяких черепках з могильників, розташованих поблизу сіл Косаново (Побужжя) та Гаврилівка (Нижнє Подніпров'я). Відтак можна погодитись з тими дослідниками (Т. С. Кондукторова, М. С. Великанова, Т. І. Алексеева), котрі вважають, що готи не відіграли істотної ролі у формуванні морфологічних рис черняхівської людності⁴⁴. Зазначимо також, що наприкінці IV ст. частина готів під натиском гунів була змушена залишити терени Східної Європи, решта ж розчинилася серед місцевого різноплемінного люду, не залишивши помітного сліду в його матеріальній і духовній культурі.

Рис. 98. «Черняхівець» із Подністров'я (реконструкція Г. В. Лебединської).

⁴³ Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии.— М., 1973.— С. 264.

⁴⁴ Там же; Великанова М. С. Указ. соч.— С. 86; Кондукторова Т. С. Физический тип людей...— С. 66.

Стосовно питання про внесок східнослов'янських племен у морфологічний тип черняхівської людності, то вирішити його не просто за браком джерел: носії «прасхіднослов'янських» зарубинецької, волино-подільської та київської культур застосовували обряд трупоспалення, що побутував в українських землях аж до запровадження християнства на Русі (988 р.). Тому доводиться вдаватись до порівняльного аналізу краніологічних матеріалів черняхівських та давньоруських часів. Хронологічний розрив між ними складає шість століть. Це не так багато, враховуючи спадковий характер расово-діагностичних ознак.

Дослідження показали: збірна краніологічна серія черняхівської культури Середньої Наддніпрянщини знаходить аналогії серед черепів з давньоруських курганів та ґрунтових могильників цього регіону України, залишених нащадками літописних полян⁴⁵. З іншого боку, властиві їй ознаки притаманні також краніологічним матеріалам пізньоскіфського часу. Це означає, що, по-перше, в Середній Наддніпрянщині простежується дуже глибока лінія морфологічного розвитку: племена скіфського часу, черняхівці, літописні поляни; по-друге, східнослов'янські племена істотно вплинули на формування морфологічних рис людності черняхівської культури.

Скіфський морфологічний компонент переважав також в інших краніологічних серіях з черняхівських некрополів України. Що ж до Прутсько-Дністровського межиріччя, то тут його вплив менш відчутний: місцеві племена відзначались загальною грацильністю, дуже малими розмірами черепа, вузьким, невисоким обличчям. За висновками М. С. Великанової, *ці риси сформувались на основі фракійського субстрату*⁴⁶. Крім того, в цьому ж таки регіоні відзначена присутність сарматських племен. Так, у могильнику поблизу с. Данешти (Молдова) виявлені штучно деформовані черепи⁴⁷.

Окремі властиві сарматам брахікранні черепи походять також в черняхівських некрополів України: поблизу сіл Косаново в Побужжі, Журівка Ольшанська в Середній Наддніпрянщині, Боромля на Лівобережжі тощо. Цікаво, що в Косанівському могильнику всі вони належали жінкам, чоловічі ж мали північноєвропеїдні (готські) риси⁴⁸. На окремих подніпровських пам'ятках іноді трапляються й черепи зі слідами штучної деформації. Однак ці знахідки носять поодинокий характер і не дають підстав для тверджень про істотний внесок сарматів у фізичний тип людності черняхівської культури.

Салтівська культура (кінець VII—X ст.). Наприкінці VII ст. у Південно-Східній Європі, включаючи Лівобережну Україну, поширилися пам'ятки салтівської культури. На думку багатьох вчених

⁴⁵ Алексеева Т. И. Истоки антропологических особенностей восточных славян // Антропология и геогеография.— М., 1964.— С. 52.

⁴⁶ Великанова М. С. Указ. соч.— С. 88.

⁴⁷ Там же.— С. 81.

⁴⁸ Див.: Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины.— К., 1966.— С. 133, 136.

(І. І. Ляпушкін, М. Я. Мерперт, С. О. Плетньова та ін.), серед них виокремлюються два варіанти: північний та південний.

Північний, або верхньодонський, варіант, представлений у верхів'ях Дону та Сіверського Дінця, характеризується наявністю городищ, захищених кам'яними стінами, та ґрунтових катакомбних могильників (Верхньосалтівський, Маяцький, Дмитрівський та ін.).

Південний варіант, що локалізується в степовій зоні басейну Сіверського Дінця, Нижньому Подонні, Приазов'ї, Поволжі та в Криму, відзначається поширенням городищ, укріплених земляними валами, та ґрунтових ямних могильників (Зливкінський, Саркельський, Великотарханський та ін.).

Стверджено, що північний варіант пов'язаний з *іраномовними аланами*, генетичні витоки котрих знаходяться на Північному Кавказі, а південний — з *тюркомовними болгарами*, що вперше з'явилися у східноєвропейських степах під час гунської навали.

Антропологічні дослідження показали, що серед носіїв салтівської культури досить чітко вирізняються два морфологічних типи, а саме: доліхокранний — з вузьким, гарно профільованим обличчям, з площини якого різко виступає вузький ніс, та брахікранний — із відносно широким, дещо сплосченим обличчям і помірно виступаючим носом (Г. Ф. Дебец, В. П. Алексеев, Т. С. Кондукторова). Перший, південноєвропеоїдний тип, представлений в лісостеповій зоні, знаходить аналогії серед синхронних популяцій Північного Кавказу, другий — з деякою монголоїдною домішкою, розповсюджений в степовій зоні, серед кочовиків Приаралля та Південного Аралу.

Отже, антропологічні матеріали додатково засвідчують етнічну неоднорідність племен, які створили салтівську культуру.

Цікаві дані отримані під час вивчення одонтологічних ознак кра ніологічної серії з Маяцького могильника, розташованого у верхів'ях Дону. Тут зафіксовані істотні відмінності між чоловічими черепами, які характеризуються рисами південноєвропеоїдного грацильного типу, та жіночими, яким властива наявність «степової» домішки⁴⁹. На наш погляд, *це свідчить про наявність тісних шлюбних (етнічних) контактів між аланськими та болгарськими племенами, зумовлених їхньою територіальною близькістю та підпорядкуванням одній і тій самій державі — Хазарському каганату.*

Антропологічні дані свідчать також про генетичні взаємозв'язки аланських та східнослов'янських племен. «В усякому разі, немає сумніву, — писав з цього приводу В. П. Алексеев, — що типи, які увійшли до складу слов'ян, відіграли значну роль у формуванні фізичної подоби населення, яке залишило Салтівський могильник»⁵⁰. Це, безумовно,

⁴⁹ *Сегеда С. П.* Населення салтово-маяцької культури за даними етнічної одонтології // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР (Тези доповідей XX Республіканської конференції. Одеса, жовтень 1989). — К., 1989. — С. 204.

⁵⁰ *Алексеев В. П.* Антропология Салтівського могильника // Матеріали з антропології України. — К., 1962. — С. 81.

так, але доцільніше вести мову не про всіх слов'ян, а лише про нащадків в'ятичів, сіверян і, частково, полян.

Доба Київської Русі (кінець IX—XIII ст.). Питання антропологічного складу середньовічної людності Русі-України порушувались у працях В. В. Бунака, Г. Ф. Дебеца, Т. О. Трофимової, Т. І. Алексеевої, М. С. Великанової та ін.

Усі дослідники сходяться на тому, що середньовічні східні слов'яни загалом характеризуються доліхомезокранією, тобто видовженою черепною коробкою, вузьким або середнім за шириною обличчям з досить широким, помірно або добре виступаючим носом, що, як відомо, властиво європеїдам. Водночас, за варіаціями двох провідних ознак — черепного показника та діаметра вилиць — серед них можна виділити кілька антропологічних типів, на що вперше вказав В. В. Бунак.

За підсумками аналізу краніологічних матеріалів з середньовічних некрополів Русі-України Т. О. Трофімова та Т. І. Алексеева виокремили тут чотири морфологічні варіанти, носіями яких були нащадки літописних полян, сіверян, древлян, волинян, тиверців та уличів⁵¹.

Таблиця 1. Краніологічні типи давньоруського населення України (за Т. І. Алексеевою)

Типи Ознаки	Доліхокранний		Мезо-доліхокранний	
	Відносно широколиций	Середньо- лиций	Відносно широколиций	Середньо- лиций
Черепний показник	73—74	71—73	75	74—76
Ширина вилиць	131—136	130—133	135	130—135
Кут виступання носа	31—32	27—30	135	130—132
Носовий показник	49—51	50—51	50	50—52
Племінні території	волинян	сіверян	тиверців, уличів, древлян	полян

У Середній Наддніпрянщині (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) переважали риси мезодоліхокранного типу з середніми розмірами обличчя і, зокрема, середньою шириною вилиць, вираженим горизонтальним профілюванням обличчя та помірним виступанням носа. Водночас чернігівська та переяславська групи відрізнялись від київської трохи нижчим головним показником, тяжіючи за цією ознакою до нащадків сіверян. З іншого боку, окремі серії з некрополів Правобережжя (Княжа гора, Сагунівка та ін.) за поєднанням мезокефалії та відносно широкого обличчя схожі з черепами нащадків древлян. Отже, антропологічний склад давньоруської людності Наддніпрянщини був неоднорідним. Про це свідчить також підвищена варіабельність бага-

⁵¹ Трофимова Т. А. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии // Советская этнография. — 1946. — № 1. — С. 97; Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян... — С. 67.

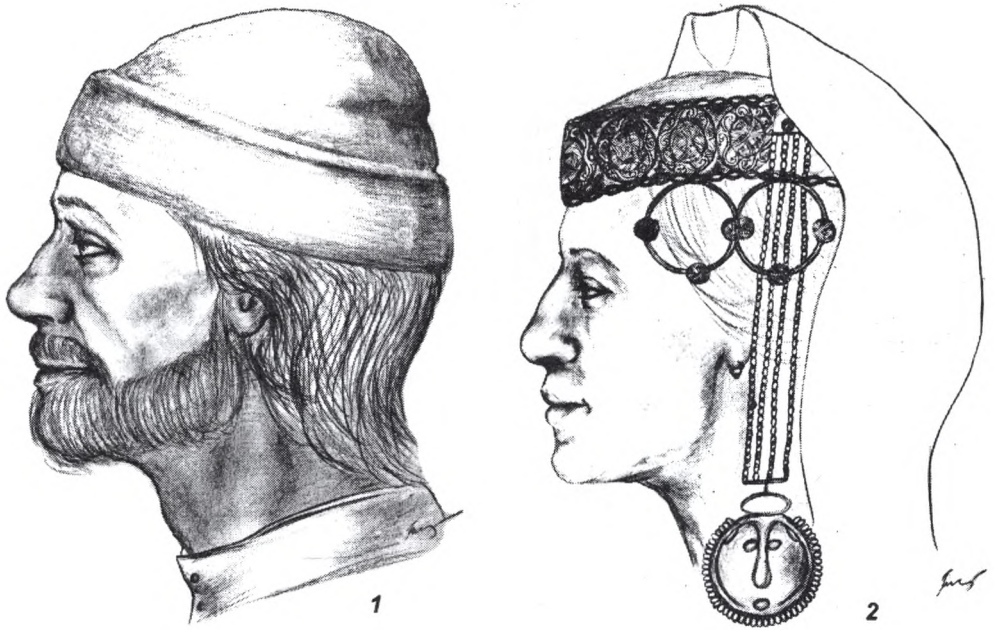

Рис. 99. Русь з Правобережжя Дніпра: 1 — чоловік, 2 — жінка (реконструкція Т. С. Балуєвої).

трьох важливих ознак (поздовжній і виличний діаметри, черепний і верхньолицевий покажчики, назомалярний кут), зафіксована П. М. Покасом у краніологічній серії з некрополів Поросся⁵².

У середній течії Десни, басейні Сейму і верхів'ях Сули, де в другій половині I тис. н. е. мешкали літописні сіверяни, в давньоруський час був поширений доліхокранний середньолиций тип, який знаходить певні аналогії серед нащадків радимичів, дреговичів, смоленських та тверських кривичів. За більшістю провідних краніологічних ознак він схожий з попереднім, відрізняючись від нього трохи довшою формою черепної кришки та вужчим обличчям.

У верхів'ях Здвижу, Тетерева, Ужа та Убороті, де на час утворення Київської Русі локалізувались древліани, виокремлюється мезокефальний високоголовий і широколиций тип. Схожі антропологічні варіанти поширені й на захід від окресленої території — у верхів'ях Стиру та Горині, де вони пов'язані з курганными похованнями на горизонті. Що ж до поховань в ямах під курганными насипами, які частіше трапляються в межиріччі Стиру та Горині — ареалу волинян, то властивий їм тип схожий з попереднім, відрізняючись від нього видовженішою, трохи нижчою черепною коробкою та дещо вужчим обличчям.

Давньоруське населення Середнього Подністров'я — території, пов'язаної з літописними тиверцями та уличами — характеризувалось

⁵² Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.— К., 1985.— С. 60.

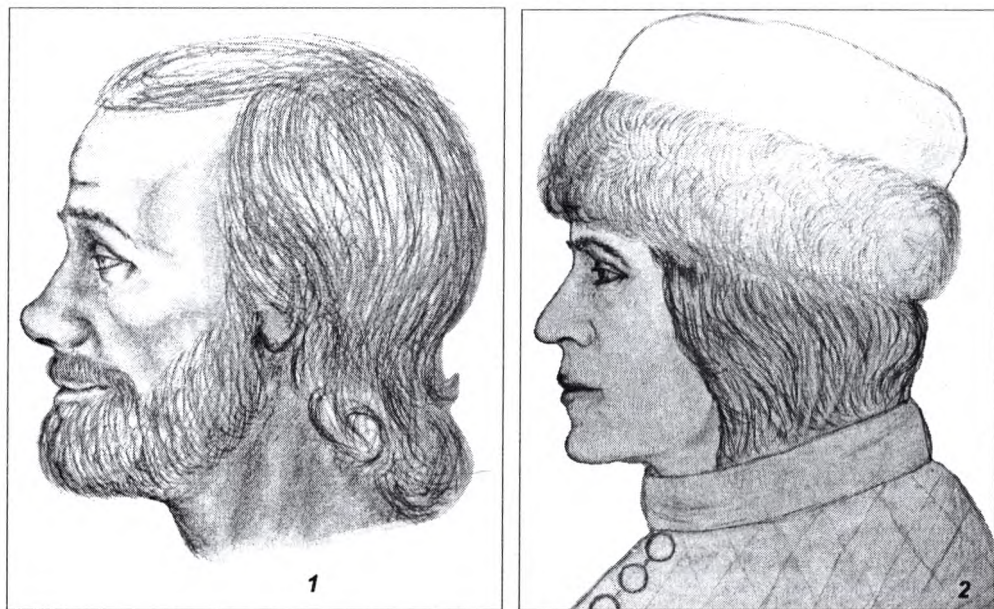

Рис. 100. Руси з Дніпровського Лівобережжя: 1 — чоловік, 2 — жінка (реконструкція Т. С. Балусевої).

мезокранією, середніми розмірами лицевого відділу, дуже широкими і невисокими орбітами, значним горизонтальним профілюванням обличчя, високим переніссям, середнім виступанням носа. Найближчі аналогії такому поєднанню ознак знаходимо в ареалі древлян.

Чим же можна пояснити відмінності фізичного типу окремих груп людності Київської Русі?

Перше. Ще визначний дослідник слов'янських старожитностей чеський вчений Л. Нідерле дійшов висновку, що праслов'яни не були однорідними в антропологічному відношенні, хоча й мали деякі спільні риси, наприклад широколицість. Це пояснюється тим, що їхні морфологічні особливості формувались на дуже широкій території (від верхньої та середньої течії Західної Двіни на півночі до лівих притоків Дунаю в його середній течії на півдні, від верхньої та середньої течії Вісли на заході до середньої та нижньої течії Дніпра на сході), розташованій на стику ареалів північноєвропеїдної довгоголової світлопигментованої та південноєвропеїдної короткоголової темнопигментованої рас⁵³. У цій зоні здавна мешкали носії різних антропологічних типів, жоден з яких не може вважатись «праслов'янським».

Друге. Розселяючись на території Східної Європи, слов'янські племена асимілювали місцеву дослов'янську людність, що привело до певних змін їхнього фізичного типу. Саме цим, на думку Т. І. Алексеевої,

⁵³ Алексеева Т. И., Алексеев В. П. Антропология о происхождении славян // Природа.— 1989.— № 1.— С. 66.

можна пояснити зменшення діаметру вилиць у тих східнослов'янських групах, які контактували з вузьколицим фіномовним та ірамомовним населенням. Певну роль у формуванні морфологічних особливостей давньоруської людності відігравали її взаємини з тюркомовними кочовиками.

Аналіз краніологічних даних із середньовічних некрополів України-Русі свідчить про те, що відносна широколицість як одна з визначальних рис слов'ян у найбільш виразній формі простежується серед нащадків древлян, волинян, тиверців та уличів. За цією й деякими іншими ознаками (зокрема, великими розмірами черепа) вони знаходять аналогії серед західних кривичів, а також балтських племен: латгалів, земгалів та ін. Крім того, в одній із краніологічних серій з території Середнього Подністров'я (поблизу с. Василів) прослідковується певна тенденція до високолицесті, високоорбітності та вузьконосості — ознак, властивих західним слов'янам. Аналізуючи варіації лицевого, орбітного та носового показників в згаданій серії, М. С. Великанова зауважила, що вони «ухиляються в західнослов'янському напрямі і лежать по суті поза східнослов'янськими межами коливань цих ознак»⁵⁴. З цим можна погодитись, зробивши одне суттєве застереження: наведені дані свідчать не про прийшлий характер василівської популяції, а про напрями давніх антропологічних зв'язків східнослов'янського населення карпатського регіону.

На іншій основі склався антропологічний тип населення Середньої Наддніпряни, де в другій половині I тис. існував могутній полянський племінний союз. Як і решті середньовічних східних слов'ян, йому були властиві специфічні пропорції лицевого скелету (відносно низьке обличчя з низькими орбітами і досить широкий ніс), за якими воно відрізнялось від більш високолицих, високоорбітних і вузьконосних носіїв черняхівської культури. Водночас відмінності між давньоруською та черняхівською людністю Середньої Наддніпряни виражені слабкіше, ніж в інших регіонах України, а за деякими важливими краніологічними ознаками, надто виличним діаметром, воно дуже схоже. Останнє, на думку М. С. Великанової, «дозволяє припустити певну роль черняхівського елемента у формуванні антропологічного типу полян»⁵⁵. Ще категоричніше з цього приводу висловились Т. І. Алексеева: «поляни по суті є безпосередніми нащадками черняхівців...»⁵⁶, однак це, безумовно, перебільшення: *фізичні риси русичів Середньої Наддніпряни склались у процесі взаємодії двох основних морфологічних компонентів — грацильного черняхівського та масивнішого, носієм якого, мабуть, були племена пражко-корчакської культури.*

⁵⁴ Великанова М. С. Указ. соч.— С. 110.

⁵⁵ Там же.— С. 107.

⁵⁶ Алексеева Т. С. Антропологический состав восточнославянских народов и проблема их происхождения // Этногенез финно-угорских народов по данным антропологии.— М., 1974.— С. 75.

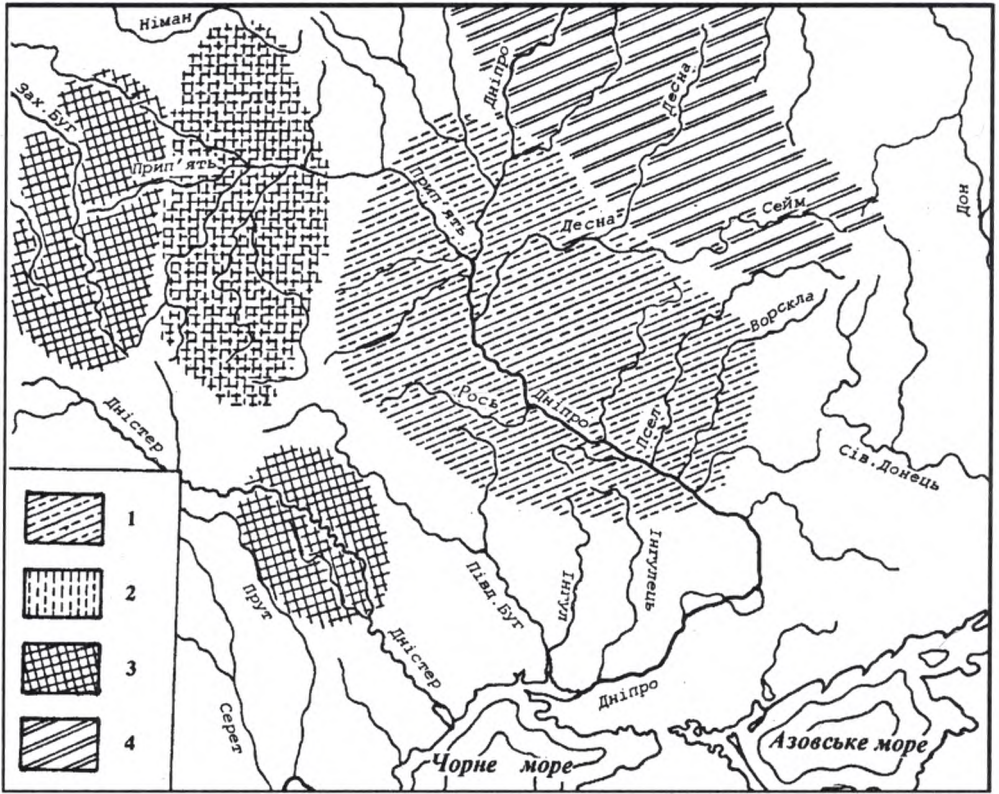

Рис. 101. Антропологічні типи давньоруського населення України.

1 — мезокефальний середньолиций; 2 — доліхокефальний широколиций; 3 — мезокефальний широколиций; 4 — доліхокефальний середньолиций.

Черняхівський морфологічний компонент істотно вплинув також на формування антропологічних особливостей давньоруської людності Лівобережжя — нащадків літописних сіверян та південних полян (лубенська, ліпльавська та інші групи). Показовою в цьому відношенні є краніологічна серія з некрополя XI—XII ст. поблизу с. Камінне на правому березі середньої течії р. Псел: за більшістю ознак вона дуже схожа з черепами із черняхівських могильників Середньої Наддніпряниці⁵⁷. Водночас, як і давньоруські серії Правобережжя, вона масивніша, ніж черняхівські, що свідчить про наявність властивого всім східним слов'янам відносно масивного компоненту. Що ж до назомальярного та зигомаксиллярного кутів, то за цими ознаками черепи з Камінського некрополя виразно тяжіють до аланської верхньосалтівської серії. З наведеного випливає, що антропологічний тип давньоруського населення Лівобережжя сформувався за участю принаймні трьох мор-

⁵⁷ Дяченко В. Д., Покас П. М., Сухобоков О. В. Древнерусское население Левобережной Украины (на материалах могильника у с. Каменное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины.— К., 1984.— С. 24.

фологічних компонентів: «власне слов'янського», черняхівського та салтівського (аланського)⁵⁸.

В антропологічній літературі останніх десятиліть неодноразово порушувалось питання щодо ролі кочівницького (східного) компоненту у формуванні антропологічних особливостей давньоруського населення Київщини, Чернігівщини та Переяславщини. Інтерес до цієї проблематики пояснюється численними літописними свідченнями про слов'янсько-тюркські взаємини і знахідками кочівницьких поховань на давньоруських некрополях цих регіонів. Ще наприкінці минулого століття археолог Д. Я. Самоквасов отримав з давньоруських курганів Канівщини невелику краніологічну серію, яка характеризувалась брахікранією, великими розмірами обличчя, слабко профільованого в горизонтальній площині, низьким кутом виступання носа. За цими ознаками вона близька до черепів зі Зливкінського могильника VIII—IX ст.⁵⁹, залишеного тюркомовними протоболгарськими племенами. Черепи з монголоїдними ознаками виявлені і в інших місцевостях Середньої Наддніпрянщини, особливо в Пороссі (могильники поблизу сіл Миколаївка, Хутір Половецький та ін.)⁶⁰, що, безумовно, є наслідком регулярних контактів між давньоруською людністю та сусідніми кочівницькими групами. Все ж вплив монголоїдного компоненту у формуванні антропологічного складу людності України-Русі не варто перебільшувати: згадані морфологічні риси можна «вловити» лише при зіставленні з «еталонними» європеїдними групами.

Відомо, що в давньоруських некрополях Середньої Наддніпрянщини виявлені також поховання варягів, які служили в княжих дружинах. У зв'язку з цим виникає питання про роль норманського (германського) компоненту у формуванні морфологічних рис населення даного регіону. Особливої уваги заслуговує невелика краніологічна серія з Шестовицького могильника, звідкіля походить багато варязьких речей. На думку дослідниці шестовицьких черепів Г. П. Зіневич, вони репрезентують слов'янську групу (найімовірніше, локальну групу сіверян)⁶¹. Однак відносна низькоголовість та високорбітність шестовицької серії вказують на вплив германського морфологічного компоненту. Торкаючись цього питання, Т. І. Алексеева зауважує: «Тут явно спостерігається змішування норманських та слов'янських рис»⁶², хоча й не висловлює міркувань з приводу їхньої «питомої ваги». Оскільки за

⁵⁸ *Сегеда С.* Генетичні витоки населення Русі-України у світлі даних антропології // Третій Міжнародний конгрес українців (Харків, 26—29 серпня 1996 р.): Політологія. Етнологія. Соціологія.— Харків, 1966.— С. 125.

⁵⁹ *Наджимов К. Н.* О черепах Зливкинского могильника // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР.— 1955.— Вып. 24.— С. 66—74.

⁶⁰ *Зіневич Г. П.* Очерки палеоантропологии Украины.— К., 1967.— С. 122.

⁶¹ *Зіневич Г. П.* До антропології Шестовицького могильника // Матеріали з антропології України.— К., 1961.— Вип. 2.— С. 47.

⁶² *Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян...— С.. 257.

більшістю ознак дана серія все ж таки схожа з сіверянськими, доходим висновку про вирішальну роль місцевого слов'янського компоненту у формуванні шестовицької групи.

Т. І. Алексеева зробила спробу визначити норманський компонент ще в двох давньоруських серіях — з чернігівських та київських некрополів, і в обох випадках отримала негативні результати. Деяко несподіваними виявилися підсумки вивчення сумарної київської серії: за її словами, «жодних слідів (варягів) в антропологічному вигляді населення міста не виявлено»⁶³. Це саме стосується і людності київської округи.

Загалом, антропологічний склад населення південноруських земель склався в результаті взаємодії багатьох морфологічних компонентів як слов'янського, так і неслов'янського походження. В ньому відобразились складні етногенетичні процеси, що мали місце на теренах сучасної України і за її межами впродовж тисячоліть.

⁶³ Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян...— С. 267.

ЗМІСТ

	Вступ	3
Розділ I	Етнічні процеси в Україні у кам'яному віці та в палеометалічну епоху	7
	1. Заселення людиною території України. Заключні фази антропогенези	8
	2. Громади мисливців, рибалок, збирачів верхнього палеоліту, мезоліту та неоліту	10
	3. Феномен Трипільсько-кукутенської культурно-історичної спільності. Етнічні аспекти проблеми	19
	4. Індоевропейська проблема в контексті енеоліту України	26
Розділ II	Населення України у I тис. до н. е. — на початку I тис. н. е.	45
	1. Загальна характеристика епохи	45
	2. Ранні кочовики Надчорноморщини	54
	3. Населення Лісостепової України у I тис. до н. е.	84
	4. Основні етапи етнічної взаємодії населення України у I тис. до н. е.— на початку I ст. н. е.	93
Розділ III	Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е.— у I тис. н. е.	118
	1. Особливості етнічної історії України на рубежі ер	122
	2. Етнічний розвиток на території України у першій чверті I тис. н. е.	139
	3. Етнокультурна історія України у другій чверті I тис. н. е.	153
	4. Східні слов'яни та авари у ранньому середньовіччі	174
Розділ IV	Етнічні процеси в часи Київської Русі	195
	1. Історики про етнічний розвиток Русі	197
	2. Східні слов'яни напередодні утворення Київської Русі	205
	3. Етнічний розвиток у IX—XI ст.	211
	4. Давньоруська етнокультурна спільність у XI—XIII ст.	222
	5. Етнічні процеси на землях Північного Причорномор'я та Криму (IX—XIII ст.)	231
Розділ V	Антропологічний склад давнього населення України: етногенетичні аспекти	242

ДО ЗНАВЦІВ ТА ШАНУВАЛЬНИКІВ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ

«Археологія» — єдиний у нашій країні науковий журнал з проблем давньої історії та археології України.

На сторінках журналу читачі знайдуть детальну інформацію провідних учених про археологічні розкопки пам'яток давніх культур — від первісності до середньовіччя — на території України та в інших регіонах світу, ґрунтовні теоретичні статті, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток, дискусійні питання, біографічні матеріали, рецензії, хроніку.

Ми сподіваємось, що наш журнал допоможе читачеві, який цікавиться історією України, краще орієнтуватися в проблемах давньої історії, культури та археології, стане для нього виданням, в якому дохідливо й на високому науковому рівні висвітлюються всі проблеми й надбання сучасної української археологічної науки.

Журнал виходить 4 рази на рік.

У роздрібний продаж не надходить.

Передлатити журнал «Археологія» можна у будь-якому поштовому відділенні.

Передплатний індекс 74006.

Попередні числа «Археології» можна придбати в бібліотеці Інституту археології НАН України за адресою:

*м. Київ,
пр-т Героїв Сталінграда, 12*

Нові книги з історичної тематики

Тритомне видання

Давня історія України.— К., 1997.— Т. 1.— 560 с.;
1998.— Т. 2.— 496 с.; 2000.— Т. 3.— 704 с.

(головний редактор: академік НАН України П. П. Толочко).

«Давня історія України» є фундаментальним тритомним академічним виданням, яке всебічно висвітлює найдавніші періоди історії нашої країни — від появи людини до Київської Русі. Це результат багаторічної праці колективу Інституту археології НАН України, який не лише створив, але й видав унікальні книги, в котрих на підставі узагальнення археологічного матеріалу подані соціоісторичні реконструкції давньої історії України.

У першому томі, присвяченому первісній історії, аналізується розвиток історико-культурних змін, темпи соціального прогресу, досягнення людства у сфері суспільного устрою та духовної культури на протязі тривалого періоду історії, від появи людини на території сучасної України до кінця епохи бронзи.

У другому томі, присвяченому 80-річчю НАН України і виданому за підтримки Міжнародного фонду «Відродження», висвітлюється історія населення України, починаючи з епохи раннього заліза до пізньоантичного періоду. У хронологічному відношенні він охоплює все I тис. до н. е. і першу половину I тис. н. е. Саме в цьому томі висвітлені головні концепції проходження та історія киммерійців, скіфів, сарматів, античних держав Північного Причорномор'я, а також їхні взаємовідносини.

У третьому томі висвітлюється давня історія населення України слов'янської та давньоруської доби (кінець I тис. до н. е.— XIII ст.) в усіх її аспектах: політичному, соціально-економічному, культурному. У книзі викладено найголовніші гіпотези, концепції та погляди на проблему походження слов'ян, шляхи формування Києворуської держави, зв'язки східного слов'янства з Візантією та кочовим світом.

Книги гарно ілюстровані та адресовані широкому колу читачів, усім, хто цікавиться давньою історією України.

Усі три томи «Давньої історії України» можна придбати у бібліотеці Інституту археології НАН України та магазині «Наукова думка» за адресою:
м. Київ, вул. Грушевського, 4.

Специализированная типография научных журналов

НАН Украины

предлагает разнообразные

ПОЛИГРАФИЧЕСКИЕ УСЛУГИ:

компьютерный набор и верстка, изготовление оригинал-макета,
тиражирование офсетной печатью и на ризографе

- журналов,
- книг в мягкой обложке,
- препринтов,
- сборников научных трудов,
- авторефератов;

листоподбор, брошюровка (в т.ч. термопереплет).

Минимальные сроки, умеренные цены!

Обращайтесь непосредственно в типографию.

Наш адрес: 01004 г. Киев-4, ул.Терещенковская 4.

Контактный телефон: (044) 224-10-36

Авторы:

П. П. Толочко (руководитель авторского коллектива)
Д. Н. Козак
А. П. Моця
В. Ю. Мурзин
В. В. Отрощенко
С. П. Сегеда

ЭТНИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ ДРЕВНЕЙ УКРАИНЫ.— Коллективная монография.— К., 2000.— 280 с.— 101 ил.

Коллективная монография подготовлена ведущими научными сотрудниками Института археологии НАН Украины и посвящена освещению взаимосвязей, которые имели место на протяжении веков, тысячелетий в межэтнических контактах различных племен и народов, которые в древние и средневековые времена жили на землях современной Украины. Хронологические рамки исследования — от проявления человека на юге Восточной Европы около 1 млн. лет тому назад и до XIII в. н. э., когда в результате монголо-татарского нашествия с исторической арены сошло первое государство восточных славян — Киевская Русь.

Кроме археологических материалов были использованы и антропологические данные, а также свидетельства письменных источников. Многочисленные иллюстрации подтверждают сделанные авторами выводы.

Рассчитана на археологов, историков, этнографов, антропологов, всех тех, кто интересуется историей Украины.

На украинском языке

Научное издание

Утверждено к печати

Ученым советом Института археологии НАН Украины

Рецензенты: д. ист. наук *В. М. Рычка*,
д. ист. наук *Р. В. Терпиловский*

Подготовка коллективной монографии к печати
финансировалась Государственным фондом фундаментальных исследований

Редактор *Н. А. Климентьева*

Составитель карт, к. и. н. *М. М. Гевлев*

Компьютерная верстка *А. Н. Петрашенко*

Здано до набору 28.05.99. Підп. до друку 29.08.00. Формат 70×100¹/₁₆. Папір офс. № 1. Гарн. Шкільна. Друк офс. Ум. друк. арк. 22,8. Ум. фарбо-відб. 25,1. Обл.-вид. арк. 23,4. Тираж 1 заводу 1000 пр. Зам. 408.

Оригінал-макет виготовлено редакційно-видавничим центром ІА НАН України

04210, м. Київ—210, пр-т Героїв Сталінграда, 12

Тираж видруковано Спеціалізованою друкарнею наукових журналів при Президії НАН України

01004, м. Київ—4, вул. Терещенська, 4

**ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАН УКРАЇНИ**